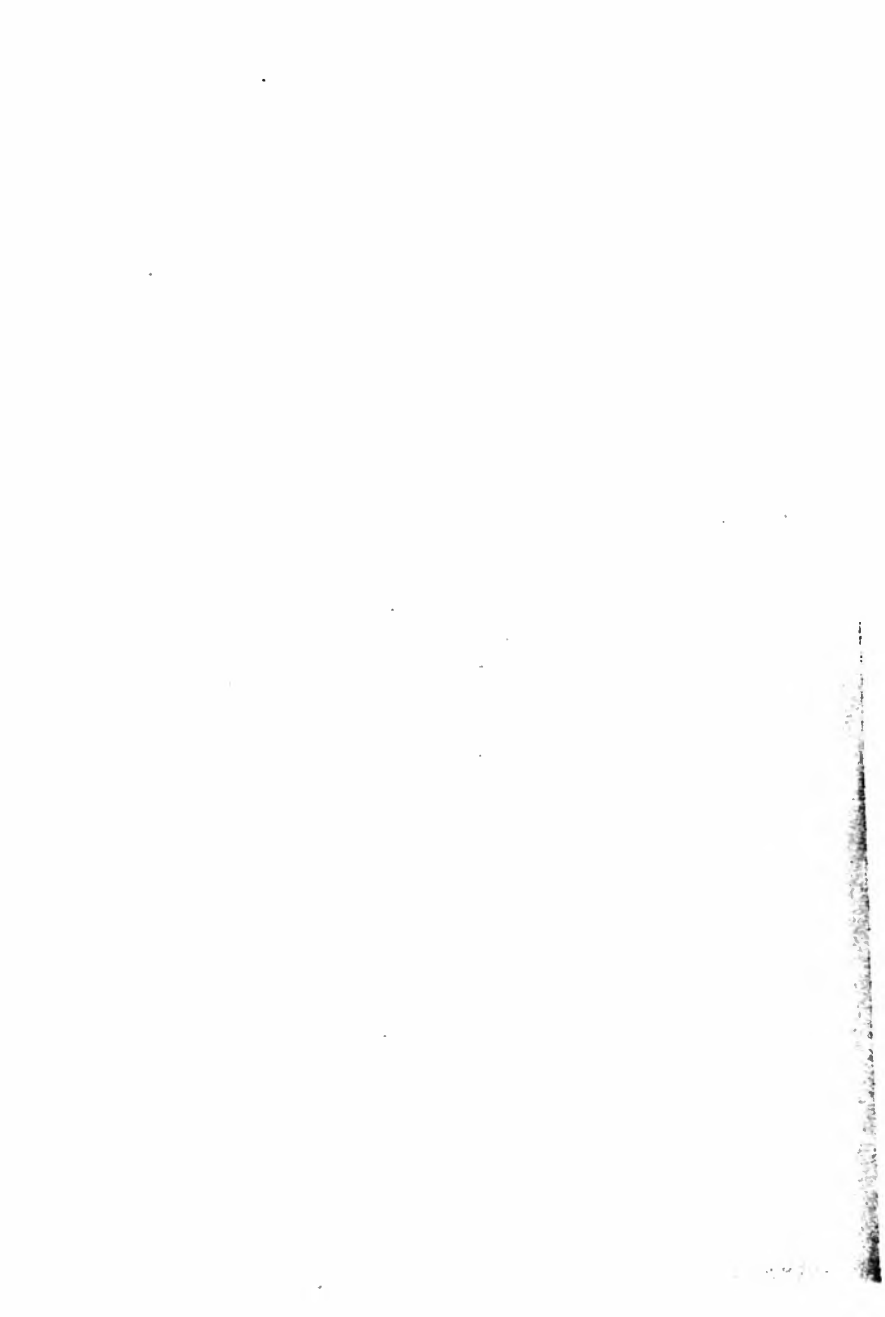

MILAN
SUBOTIĆ

SRICANJE
SLOBODE

IFDT / GRADINA

RELACIJE

BIBLIOTEKA

RELACIJE

1992.

CREDIBEL
BANKA

SPONZOR OVE KNJIGE

UNIVERZITET U BEOGRADU
Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Milan Subotić

SRICANJE SLOBODE

Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji
XIX veka

Gradina - Niš
1992.

U spomen Veljku Šandiću, prijatelju iz šivca

PREDGOVOR

Studije sabrane u ovoj knjizi predstavljaju rezultat rada na projektu Centra (sada, Instituta) za filozofiju i društvenu teoriju posvećenom istraživanju razvoja srpske liberalne političke misli. Nastale tokom 1989/90. godine, sve tri studije su u pripremama za štampu, u proleće 1992. godine, izmenjene u odnosu na njihovu prvobitnu verziju. Studija o odnosu srpskih liberala prema slovenofilstvu je u prethodnom, skraćenom obliku objavljena u "Filozofskim studijama" (XXII, 1990.), dok je deo studije o istoriji pojma pravne države štampan u Zborniku radova "Filozofija i društvo" (II, 1989.).

Prema planu rada na projektu (rukovodilac dr Vojislav Koštunica), moj "radni zadatak" je bio ograničen na istraživanje početaka liberalne misli u Srbiji, tj. na period od 1848. godine, do početka sedamdesetih godina prošlog veka.¹ Disciplinarno, on je bio koncipiran kao prilog istoriji političke misli, ma koliko se ona teško može odvojiti od političke istorije ili istorije političkih i pravnih institucija. Smatrajući istorijsko-monografsku obradu ove tematike preambicioznim poduhvatom, opredelio sam se za problemski pristup i izdvojio tri teme - "pravnu državu", odnos liberala prema slovenofilstvu kao jednoj vrsti konzervativne soci-

¹) Projekat je bio ograničen na istraživanje liberalne misli u Srbiji, tj. nije obuhvatao srpsku liberalnu misao van ondašnje Srbije (npr. u Vojvodini - Svetozara Miletića i Mihaila Polit-Desančića). Ovo treba imati na umu, jer pridev "srpski" upotrebljavam u sintagmi "srpski liberalizam" u značenju koje je identično sa značenjem prideva "srbijanski".

jalne misli i liberalnu kritiku socijalističkih ideja u Srbiji - smatrajući da se njihovom analizom mogu pokazati neke od bitnih karakteristika liberalne misli u Srbiji onoga vremena. Kako su sve tri studije pisane u različito vreme i sa namerom pojedinačnog objavljivanja, opasnost ponavljanja sam pokušao da izbegnem, ukoliko je to uopšte moguće, naknadnom redakcijom tekstova. Dodatni razlog za izbor upravo ovih tema bila je njihova savremena reaktualizacija, njihovo ponovno problematizovanje u jednom drugačijem, savremenom socijalno-političkom kontekstu. Uostalom, priča o prošlosti je uvek i priča o nama samima, a u jednoj kulturi koja se odlikuje nedostatkom istorijskog pamćenja i svesti o kontinuitetu, činilo mi se uputno ukazivanje na tematsku srodnost naših sadašnjih rasprava i problema sa onima iz minulih vremena.

Naslov knjige - *Sricanje slobode* - preuzet je iz jedne polemike Milovana Jankovića, jednog od rodonačelnika liberalnog pokreta u Srbiji. On je u ovoj sintagmi koja je, krajem prošlog veka, sa tonom omalovažavanja upotrebljavana pri ocenjivanju rada prvih srpskih liberala, video neopravdanu strogost "novog pokoljenja": "Naše '*sricanje slobode*', kao što današnji pojnas prezirivo naziva naš trud oko vaskršavanja i ujemčavanja narodnih i opštih sloboda, ako i nije svagda i u svemu praćeno bilo neposrednim, odmah vidljivim i pozitivnim uspesima; ipak je to '*sricanje*' bilo bolno rađanje onih velikih i svetlih ideja i dela, koja su u našoj novijoj političkoj istoriji epohu učinila."² Nije potrebno objašnjavati da, uzimajući ovu sintagmu za naslov, nisam imao na umu ovu njenu ironično-negativnu konotaciju. Upravo suprotno, "*sricanje slobode*" kao prvi korak "učenja slobode", zaslužuje poštovanje, tim pre što smo danas, posle dugotrajne blokade socijalnog učenja, ponovno u situaciji da savladavamo prve i najteže lekcije političke demokratije, da "*sričemo slobodu*".

Rad na istoriji nacionalne političke misli, čiji je deo i ova knjiga, započeo sam pre i nezavisno od danas raširenog interesa

²) Milovan T. Janković, *Šta je čije?*, Beograd, 1891., s.7.

za "srpske teme". Započevši ga slučajno, u sklopu pripravnčkih istraživačkih obaveza³, suočio sam se sa činjenicom postojanja "belih mrlja" u pogledu poznavanja čitave jedne školski zanemarene oblasti, činjenicom koja nije imala samo individualno, već i generacijsko značenje. Upoznavajući tu oblast, pokušavajući da izbegnem stav programskog preziranja ("Zašto se uopšte baviti, npr. Vladimirom Jovanovićem, a ne Milom?") i, njemu suprotstavljen, stav provincijalnog, nacionalnog narcizma, (po kome je, npr. Svetozar Marković veći "marksista" i od samog Marksa), trudio sam se da "ispričam jednu priču" koja, bar delimično, pokriva one "bele mrlje" i predstavlja tek jedno od polazišta za ozbiljnije analize.

Nastale u vreme raspada "samoupravnog socijalizma" i njegove ideologije, studije sabrane u ovoj knjizi su pisane u atmosferi očekivanja ubrzane liberalno-demokratske rekonstrukcije "postsocijalističkih" sistema. U tom kontekstu, bavljenje idejama srpskog liberalnog pokreta iz njegove formativne faze bilo je prevashodno vođeno potrebom reafirmacije jedne zaboravljene tradicije političkog mišljenja i naglašavanjem onih vrednosti koje imaju trajnije važenje za naše rasprave o "postsocijalističkoj" transformaciji. Danas, kada su jugoslovenski narodi tragično potvrdili svoju istorijsku nezrelost i umesto očekivanog "carstva parlamentarne demokratije" stvorili pakao tribalističke mržnje i zoološkog nacionalizma, autorov interes bi bio pre usmeren na kompleks pitanja koji su stari liberali označavali sintagmom "spoljašnja sloboda" i analizu njihovog nacionalnog programa, te na proučavanje onih istorijskih "procesa dugog trajanja" koji poput usuda, jedan narod koji je po svom ideološkom samorazumevanju "državotvoran", osujećuju u stvaranju moderne države.

Pod težinom "olovnih vremena" i usred ratne apokalipse koja obesmišljava svaku napisanu reč, činilo mi se da tematsko proširenje u naznačenom pravcu treba ostaviti za neka druga vremena, a

³) Na temi: "Anarhističke i anarhosindikalističke ideje u Srbiji do 1914. godine" (objavljeno u: *Filozofija i društvo*, I, CFDT, Beograd, 1987. i *Pitanja*, Zagreb, br. 3-4, 1988. g.)

već napisane tri studije objaviti zajedno kao jednu celinu. Podrška i sugestije dr Latinke Perović, recenzenta ove knjige, uticale su na njen konačan oblik, a upornost i angažovanje dr Božidara Jakšića, upravnika Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, bili su presudni za njeno objavljivanje. Njima, kao i ostalim kolegama iz Instituta, dugujem zahvalnost. Posebnu zahvalnost dugujem Jasni Filipović, Zoranu Obrenoviću, Milanu Brdaru i Ljubi-štamparu, bez čije pomoći bi ova knjiga ostala u rukopisu. Nepotrebno je isticati da odgovornost za propuste i njene slabe strane leži na autoru.

Beograd, avgusta 1992. godine

Milan Subotić

I
PRILOG ISTORIJI IDEJE
PRAVNE DRŽAVE U SRBIJI

*"Serbija, Bosna i Hercegovina izbaviće se vremenom
od Turaka i osloboditi; ali ako narod u ovim zemljama
ne počne otresati od sebe sujeverije i ne iskoreni
onu drevnju i bogomrsku vraždu i mrzost na zakon,
oni ćedu sami sebi biti Turci i mučitelji"*

(Dositej Obradović)

Slom i raspad socijalizma, kako onog "realnog", tako i njegove "samoupravne" varijante, možemo pratiti i u jezičkoj ravni: ne samo institucije, već i gusto naseljeno semantičko polje socijalističkog "ancien regime- a" se pred našim očima pretvorilo u pustinju bez smisla. Reči i njihovi sklopovi, figure i fraze koje su bile jezik naše individualne i kolektivne istorije danas su puki *flatus vocis*: "avangarda proleterijata", "odumiranje države", "udruženi rad"... i bezbroj drugih reči, čine vokabular zaboravljene "političke gramatike", jezik čije značenje pripada jednom prošlom univerzumu govora. Umesto njega, u toku je konsolidacija jezika postsocijalizma u kome centralno mesto imaju decenijama prezirani pojmovi, poput "tržišta", "demokratije", "civilnog društva", "građanina"...itd. Godinama upotrebljavani samo u kontekstu osude i poricanja, ovi pojmovi sa nejasnim i podrazumevanim značenjima, postaju deo svojevrsnog magijsko-političkog rituala u kome učestalost ponavljanja zamenjuje jasnu svest o njihovom značenju.

Jedna od sveprisutnih reči-lozinki novog govora, sintagma visoke političko-medijske frekvencije je i "*pravna država*". Zalaganje za "pravnu državu", bilo kao sredstvo kritike postojeće vlasti od strane opozicije, bilo kao pozivanje na "sve mere pravne države" od strane vlasti, zajedničko je svim akterima postsocijalističke političke scene. Ali, kako to primećuje jedan naš filozof prava, "ako se bolje pogleda, uočiće se da naši zagovornici pravne države (mislim na one u najširoj javnosti) uglavnom nisu odmakli dalje od predstave da je tu reč prosto o državi koja donosi i ima svoje zakone, pa te zakone samo još valja i da

primeni".⁴ Ovakvo (pod)razumevanje značenja pojma "pravne države" je svakako pokazatelj niske političke i pravne kulture, ali i razumljiva posledica socijalno-političkog iskustva života u državi koja nije primenjivala ili je, još češće, kršila sopstvene zakone. Sa stanovišta iskustva građana koji su bili dugotrajno lišeni efikasnih sudskih garantija protiv samovoljnih, nezakonitih akata upravne vlasti ("policijska država"), ili živeli u stanju haotične "pravne anarhije" u kojoj je stalnost pravnog poretka zamenjivana nepredvidljivošću političke volje zakonodavca, već sam zahtev za striktnom primenom zakona, i bez problematizovanja sadržinskih aspekata zakona, predstavlja napredak ka poželjnom "pravnom stanju". Drugim rečima, stavljanje upravne vlasti "pod zakon" (*sub lege*) i obezbeđivanje zakonitosti u njenom radu je bio primarni oblik zahteva za "pravnom državom" u socijalističkim sistemima. Već ovaj uži, formalni pojam "pravne države", razvijen u nemačkoj teorijsko-pravnoj tradiciji, po kome je "pravna država" (*Rechtsstaat*) ona država koja "puteve i granice svog delovanja određuje pravom, tj. striktnom primenom zakona"⁵, predstavljao je polemički izazov revolucionarnoj teleologiji komunističke vlasti kojoj je bio "tesan" svaki stabilan "formalno-pravni" okvir. Jer, ako u socijalizmu, kako je pisao Pašukanis, "imamo sistem proleterske politike i prema njoj se mora orjentirati pravo"⁶,

⁴) Danilo Basta, "Šta nije pravna država?", *Gledišta*, Beograd, 10-12/ 1989. s.76.

⁵) F.J.Sthal: "...taj pojam, dakle, ne govori o cilju ili sadržaju države, nego samo o načinu njihovog ozbiljenja", *Rechts und Staatslehre*, s.137. (Citirano prema: Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Napred, Zagreb, 1974., s. 95.) O pojmu *Rechtsstaat*-a u nemačkoj filozofsko-pravnoj tradiciji videti: Ljubomir Tadić, "Metamorfoze 'pravne države' ", *Marks i savremenost*, 11, 1988., s. 50-57.

⁶) Cit. prema: Umberto Cerroni, "Sovjetske pravne teorije", *Argumenti*, Rijeka, 2, 1988., s. 212. Takođe, Pašukanis: "Pravna država-to je fatamorgana, ali fatamorgana nadasve pogodna za buržoaziju, zato što ona zamenjuje religioznu ideologiju koja se otrcala, ona od masa skriva činjenicu vladavine buržoazije", *Sovjetske teorije prava*, Globus, Zagreb, 1984., s.257.

onda ni maksimalno "elastično" zakonodavstvo nije moglo pratiti promene političke volje niti vršiti funkciju njenog ograničavanja. Upravo suprotno, "pravo" i "država" su bili shvaćeni i koncipirani kao instrumenti suverene revolucionarne volje otelotvorene u liku Komunističke partije. Njen diktatorski položaj nije uključivao samo monopol u zakonodavstvu, odbacivanje ideje podele vlasti i strogu kontrolu javnosti ("partijska država"), već i *slobodu* od poštovanja sopstvenih zakona u zavisnosti od situaciono promenljive procene revolucionarne svrhovitosti. Zato je već samo insistiranje na pukoj primeni i poštovanju zakonskih normi i bez problematizovanja njihove "sadržinske", meta-pravne valjanosti, (zahtev za "pravnom državom" u užem smislu), predstavljalo za socijalizam kritičku subverziju.⁷

Šire značenje pojma "pravne države", proisteklo iz recepcije ideje "vladavine prava" (*Rule of Law*), formulisane u anglosaksonskoj pravnoj i političkoj tradiciji, u političkom smislu je prevazilazilo zahtev za "pravnom državom" u prvom, užem formalno-pravnom smislu. Naime, zahtev za vladavinom prava "ne podrazumeva samo doslednu primenu zakonskih propisa ma kakvi oni bili, već i to da ovi propisi predstavljaju opšta, tačno određena i nedvosmisleno formulisana pravila koja ne dopuštaju nikakvu vrstu proizvoljnosti ili zadiranja u osnovna prava čoveka."⁸ Sam koncept "vladavine prava" (*rule or supremacy of law*), pravno definisan kod Dajsija (1885), predstavljao je za anglosaksonsku pravnu tradiciju izraz i rezultat uspešne borbe za ograničenje

⁷) Ovo je, sedamdesetih godina, bila osnova opozicione kritičke strategije u socijalizmu: uzeti "za ozbiljno" ustavne i zakonske formulacije i, bez "transcendentne kritike", naterati državu da ih poštuje. Duhovit primer iz života sovjetskih političkih zatvorenika koji se doslovno drže zatvorskih uredbi i time dovode do očajanja zatvorsku upravu, vid. kod: A. Bukovski, *Moj život disidenta*, Globus, Zagreb, 1986.

⁸) Vojislav Koštunica, "Ustavno-pravni razvoj u Jugoslaviji između dva rata i pravna država", *Pravna država*, Zbornik radova, (ur. Vladan Vasiljević), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991., s. 46

kraljevih prerogativa i diskrecione vlasti administracije⁹. Ne ulazeći u razmatranje mesta ovoga koncepta u kontekstu razvitka specifično anglosaksonske pravne tradicije (*Common Law*), ovde treba naglasiti da u njegovom temelju leži "stara anglosaksonska ideja o pravima koja su preegzistentna u odnosu na političku vlast", te čine suštinsku granicu njenom širenju i samovolji njenih nosilaca¹⁰. Upravo konstitucionalizacija ovih prava i njihova efikasna zaštita pred (nezavisnim) sudstvom, pored opštosti i apstraktnosti zakonske norme koja omogućuje jednakost i sigurnost građana, čini, istorijski i sistemski, centralno mesto ideje vladavine prava. Ona se danas više formuliše u jeziku "demokratske političke moralnosti", nego u striktno pravnom obliku vezanom za Dajsija i englesku pravnu tradiciju (uslovljenu i ograničenu vremenom nastanka i socijalnim kontekstom), čuvajući "centralnu ideju - liberalno odbacivanje autoritarne arbitarnosti."¹¹ Ukorenjena u celokupnoj tradiciji političkog mišljenja, počevši od Aristotelove teze o prednostima "vladavine zakona nad vladavinom ljudi",¹² preko klasičnih liberalnih mislilaca, do savremenih rasprava o odnosu "pravne" i "socijalne" države,¹³ politički smisao ideje "vladavine prava" je u ograničavanju samovolje vlasti, pružanju sigurnosti, zaštiti dostojanstva čoveka i slobode građana.

Ako, dakle, pođemo od konstatacije F. Neumanna da je "pravna država" (u oba svoja značenja, užem i širem, nemačkom

⁹)A.V.Dicay, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, (10th ed.), London, 1960, p.203

¹⁰) Lidija Basta, *Politika u granicama prava*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1984., s.117. Pored ove knjige, u celini posvećene anglosaksonskoj tradiciji "vladavine prava", videti i: Vojislav Koštunica, "Američka pravna tradicija i ideja vladavine prava", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 2/1981., s.251-268.

¹¹)R.L.Sharwood, "Rule of Law", *A Dictionary of the Social Sciences*, Glencoe, The Free Press, 1964., p. 611

¹²) Aristotel, *Politika*, 1268a, (Kultura, Beograd,1970.,s.104)

¹³) Opširno prikazanu istoriju ideje "vladavine prava" videti u: F.A.Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, Routledge & Kegan Paul, 1960, Ch. 11-13.

i anglosaksonskom) "juristička forma liberalne države kao tipa države",¹⁴ onda je očigledna njena nespojivost sa realsocijalističkim tipom političke konstitucije. Zahtevanje za "pravnu državu", formulirano u vreme otvaranja krize socijalne i sistemske integracije socijalističkih društava, bilo je pokazatelj "epohalnog neuspaha" komunističkog projekta i zahtevalo je, radi koherentne teorijske konceptualizacije, vraćanje liberalno-demokratskoj političkoj i pravnoj tradiciji. Otuda je i glavni tok kritike realnog socijalizma, nakon faze njegovog odbacivanja sa stanovišta "izvornih vrednosti" komunističkog projekta, u osnovi ponavljao i ponovno otkrivao novovekovnu kritiku apsolutističke vladavine. Zasnovana na analogiji apsolutizma i neograničene, autoritarne vlasti Države/Partije u socijalizmu, ova kritika je u reafirmaciji ideje pravne države videla instrument ograničenja arbitramosti vlasti i obezbeđenja slobode i sigurnosti građana u sferi "civilnog društva". Otkrivajući ponovno vrednost (formalnog i materijalnog aspekta) prava i ustavnosti, decenijama svedenih na instrument volje i interesa diktatorske moći oličene u jednoj partiji koja je, po samorazumevanju, bila oličenje socijalnog totaliteta, kritika socijalizma se u svojoj teorijsko-političkoj intenciji vraćala klasičnom učenju o podeli i uravnoteženosti vlasti, političkom pluralizmu i, u ekonomskom pogledu, ideji slobodnog tržišta.

Naznačenu analogiju koja omogućava analizu kritike socijalizma u svetlu kategorije ponavljanja i povratka dostignućima kristalisanim u okviru istorijske dinamike novovekovnog političkog mišljenja, danas integrisanim u obavezujući korpus liberalno-demokratske političke tradicije, moguće je pratiti i u ravni nacionalne istorije. Time se početna analogija usložnjava - pored sistemske rekonstrukcije kategorijalnog aparata liberalno-demokratskog političkog mišljenja, moguće je analizirati razvoj tog mišljenja u posebnim, nacionalnim istorijama, tragajući za onim "čvornim mestima" koja se reprodukuju u savremenom diskursu. Time dobijamo tročlanu shemu u čijem središtu je

¹⁴)F.Neumann, *Nav. delo*, s.25.

apstraktna teorijska paradigma (liberalnog mišljenja, npr.) čiju recepciju pratimo, s jedne strane, u okviru nacionalne istorije i, s druge strane, u savremenom mišljenju. Veza prošlosti i sadašnjosti je, onda, posredovana jednom apstraktnom mrežom pojmova čija recepcija i kontekstualizacija omogućava uvid u strukturni, a ne "materijalni" kontinuitet prošlog/zaboravljenog i sadašnjeg/ponovno otkrivenog.

Tekst koji sledi, samo delimično prati naznačeni metodski plan - tačnije, on se ograničava na ispitivanje i izlaganje početaka i dinamike liberalno-demokratske tradicije u Srbiji u prvim decenijama izgradnje njene državnosti. On je koncipiran, bez ambicije sveobuhvatnosti i celovitosti, kao *prilog* istraživanju ranih oblika političkog zalaganja za, najšire shvaćenu, "pravnu državu", sve do formulisanja prve radikalne kritike države i prava, sedamdesetih godina prošlog veka, u delu Svetozara Markovića. Ograničeni na analizu burnog državno-pravnog razvoja Srbije koja je od ustanka, u toku nekoliko decenija trebalo da okonča proces stvaranja države kompatibilne sa spoljnim okruženjem, pokušaćemo da označimo njegove ključne etape, izlažući individualne doprinose procesu koji je, znatno kasnije, početkom ovog veka, bio uspešno okončan i, nažalost, samo kratkotrajno stabilizovan.

D)

Božidar Grujović - Projekt države Prvog srpskog ustanka

"Čim se na ma kolikom prostoru zemlje i među kakvim bilo brojem ljudi počne vršiti vlast, odmah se oseća i potreba za kakvim god pravilima ili zakonima- bilo da se pišu ili pamte; bilo da se iz pameti ili iz običaja vade ili odnekud prepisuju ili prepočinju" - piše, na početku svoje studije o ustavnom pitanju i zakonima Karađorđevog vremena, Stojan Novaković¹⁵. Svest o

¹⁵)Stojan Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karađorđevog*

nužnosti postojanja zakona za funkcionisanje vlasti imali su, kako svedoči prota Matija Nenadović u svojim *Memoarima*, i srpski ustanici već posle prvih velikih vojnih pobeda¹⁶. Sa ustaničkim uspesima rasla je potreba za stvaranjem organa vlasti i usvajanjem nekih pravila njihovog funkcionisanja jer je samovoljna, vojna vlast lokalnih starešina morala biti prilagođena mimodopskim uslovima. I sam Karađorđe je, kao priznati vrhovni ustanički "vožd", vladao "s pištoljem u ruci, s neobuzdanom naglošću",¹⁷ suprotstavljajući svoju samovolju samovolji svojih vojvoda. S druge strane, prva srpska "deputacija", upućena sa zahtevom za pomoć na ruski dvor, bila je upozorena na nužnost ograničenja Karađorđeve lične vlasti stvaranjem "sinoda" koji bi upravljao zemljom i "korešpondirao" sa Rusijom i drugim državama. Jednom rečju, posle ustaničkih vojnih uspeha stvorena je svest o nužnosti stvaranja srpske države jersu dotadašnja pravila i oblici patrijarhalnog života, "konzervisani" četvorovekovnim ropstvom, bili nedovoljni u novonastalim prilikama.

Od samog početka ustanka, javila su se, po rečima Jaše Prodanovića, "trojaka shvatanja o uređenju nove države, iako je ona bila još u stvaranju."¹⁸ Karađorđe je, uz podršku svojih pristalica, težio centralističkom uređenju u kome bi on imao neograničenu vlast. Njemu suprotstavljene vojvode, (J. Nenadović, P. Dobrnjac, M. Stojković), zagovarale su lokalnu (nahijsku) autonomiju koja bi im omogućila nezavisnost od Karađorđa i nesputanu ličnu vladavinu u sopstvenim okruzima. Sukob ova dva gledišta i njihovih nosilaca tokom celog ustanka, Vuk opisuje

vremena, Studija o postanku i razviću vrhovne i središnje vlasti u Srbiji 1805-1811, Izdanje Zadužbine Ilije M. Kolarca, Beograd, 1907., s.1.

¹⁶Matija Nenadović, *Memoari*, Novi Sad, Matica Srpska, 1975. s. 92-93 (U daljem tekstu, citati iz ovog izdanja, biće označeni u samom tekstu sa M uz broj stranice.)

¹⁷Stojan Novaković, *Nav. delo*, s. 6.

¹⁸Jaša M. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Izd. Geca Kon, Beograd, 1936. s. 10.

kao "otimanje ondašnjih velikaša oko vlasti".¹⁹ Treće stanovište je zastupao Božidar Grujović uz podršku prote Matije Nenadovića - "ono je bilo centralističko, ali je težilo ograničenju Karadorđeve vlasti ustanovom jednog izbornog Saveta i donošenjem najpotrebnijih zakona."²⁰ Ovde će biti reči upravo o ovom trećem stanovištu, izraženom u tekstu koji je Božidar Grujović pripremio za skupštinu u manastiru Bogovadi (14.9.1805.) i koji je sačuvan u zapisima Matije Nenadovića²¹.

Božidar Grujović, "ustanički zakonopisac" i "jedini stub Srpskog Sovjeta", "smerni poslanik o kome malo imamo podataka", rođen je u Rumi 1776. godine i pre dolaska u Srbiju (aprila 1805.), zvao se Teodor Filipović.²² Studirao je prava u Pešti i posle doktorata dobio je profesorsko mesto na univerzitetu u Harkovu. Na katedri "istorije prava znatnijih naroda, starih i novih," zadržao se samo nekoliko meseci pošto je iz Harkova, sa delegacijom srpskih ustanika, otišao u Petrograd. Dolazeći, na poziv prote Matije, u Srbiju, Teodor Filipović je promenio svoje ime u Božidar, a prezime u Grujović (po svom pretku iz okoline Valjeva). Posle prvih ustaničkih iskustava, povukao se u Brankovinu i sa protom Matijom radio na "ustrojeniju" kojim će se "u vnutrenost dobar poredak uvesti" (M, 171). Imajući na umu formiranje Saveta koji će, kao vrhovna vlast, vladati na osnovu zakona, Grujović je, uz pomoć prote Matije, za ovu ideju zainteresovao Jakova Nenadovića i druge ustaničke starešine koje su u Savetu videle instrument ograničenja Karadorđeve

¹⁹) Vuk Stefanović Karadžić, "Pravitelstvujući Sovjet Serbskij", *Istorijski spisi*, Prosveta, Beograd, 1969., s.9-71.

²⁰) Jaša M. Prodanović, *Nav. delo*, s.10.

²¹) Tekst je objavljen u knjizi *Memoari prote Matije Nenadovića*, Izdao Ljubomir P. Nenadović, Beograd, 1867. s. 290-306, pod naslovima: "Za pamjat", "Slovo", "Dnevnik Bože Grujevića". Tekst B.Grujovića citiram prema ovom izdanju, sa oznakama stranice neposredno u tekstu i u izvornom pravopisu.

²²) Biografske podatke videti u: Milovan Ristić, *Ustanički zakonopisac Teodor Filipović (Božidar Grujović)* Prosveta, Beograd, 1953.

vlasti. Oni su ubrzo sazvali narodnu skupštinu na koju su pozvali i Karađorđa (u manastiru Bogovadi) i za koju je Grujović pripremio "Uredbu savetsku" i "jedno slovo vrlo vozbuditelno za slobodu i trogatelno" (M, 171). Ali, Karađorđe nije pristao na održavanje ove skupštine jer, po rečima prote Matije, "nije hteo sebe poniziti na naš poziv, no on hoće kako i gde on rekne" (M 172), te je zakazao novu skupštinu u Borku (1. 10. 1805.) na kojoj je, i bez čitanja Grujovićevog " slova", osnovan Savet ("sovjet", "sinod"). U osnovi, Savet je bio ustrojen u skladu sa zamislima B. Grujovića, ali njegova funkcija najviše vlasti nije bila potvrđena ni kasnije kada je Savet zasedao u Smederevu gde se Karađorđe, po Vukovim rečima, sa pištoljem u ruci suprotstavljao zahtevima savetnika. Takođe po Vuku, za vreme boravka u Smederevu, "Božo je bio jedini stub Srpskog sovjeta: on je bio i predsednik, i sekretar, i pisar, i sve."²³ Neposredno nakon prelaska Saveta u Beograd, Grujović je zbog bolesti napustio Srbiju i, ubrzo, umro u Kamenici, gde je i sahranjen (25. 3. 1807). Ne ulazeći ovde u analizu rada Saveta u periodu 1805-1807.g., kao ni u izlaganje njegove kasnije sudbine (nakon pritisaka ruskih poslanika Paulučija i Rodofinkina na Karađorđa, kao i njegove protivakcije) mi ćemo se zadržati na Grujovićevom projektu "Ustrojenija Sovjeta" i na njegovoj besedi o slobodi u kojoj je on izneo svoje shvatanje uloge i značaja prava za funkcionisanje državne vlasti.

U "Slovu" koje je napisao za planirano ustanovljenje Saveta u Bogovadi, Grujović ističe dve osnovne dužnosti nosilaca vlasti - "poglavara". Prva dužnost je obezbeđenje "sigurnosti života, imanja i česti" svakog pojedinca u državi. Ovoj *dužnosti* poglavara odgovara *pravo* svakog, (pa i "deteta koe se ješće rodilo nije"), da sigurnost "ište od zapovednika", a "ako poglavar njima svima život, imanje i čest sačuvati neće, ili nemože, (onda), nije dostojan poglavar biti" (297). Radikalnost Grujićevog zahteva i zaključka izvedenog iz njega je očigledna, ako se ima u vidu stanje u Srbiji u kojoj je "sve stajalo na pušci i nožu" i u kojoj su se i

²³) Vuk Stefanović Karadžić, *Nav. delo*, s.29.

"poglavari" međusobno ubijali. Druga dužnost "poglavara" je: "osloboditi neosvobođene, i svobodu vilaetsku (narodnu)²⁴ sačuvati"(297). *Sloboda* je, pored sigurnosti, osnovna vrednost života u državi kao ljudskoj zajednici jer, "svoboda nas razlučava od zverova ... svoboda, svoboda nas ljudima čini". Za Grujovića, "bolje je neživeti, nego u poganom ropstvu biti", pošto, "rob gori je od zvera, jerbo čoveku robu ono se oduzima, što ga čini čovekom". Svoju pohvalu slobodi Grujović završava tvrđenjem da " u svobodnoj zemlji u polju bolje rodi, i marva se bolje plodi, lep se hljeb jede i dobro vino pije. Jednom rečju, *gdi nema svobode, tu nema života* " (297, kurziv-M.S.).

Ovde se postavlja pitanje kako obezbediti sigurnost i slobodu u državi, tj. na koji način organizovati vlast ("poglavare") i obavezati je na ispunjenje dužnosti prema narodu ("vilaetu")? Grujovićev odgovor je da je to moguće pomoću *konstitucije i zakona*: "Gdi je dobra konstitucija, tj. gdi je dobro ustanovljenje zakona, i gdi je uređena *vlast pod zakonom*, tu je svoboda, tu je voljnost..."(296). Suprotnost vladavini zakona je samovoljna, neograničena vlast koja destruiše slobodu i sigurnost kao osnovne vrednosti života u zajednici: "Gdi jedan ili više njih, po svojoj volji zapovedaju, zakon ne slušaju, no ono što hoće čine - tu je umreo vilaet, tu nema svobode, nema sigurnosti"(295). Grujović je, dakle, zagovornik principa vladavine zakona, a ne ljudi: "Prvij dakle gospodar i sudija u vilaetu jeste zakon" (295). Vlast zakona je univerzalna - "pod zakonom moradu i gospodari, poglavari i sovjet praviteljstvujušći (obšča kancelarija), i svjaščenstvo i voinstvo i sav narod biti; i to pod jednim i tim istim zakonom"(295). Drugim rečima, vladavina zakona omogućuje jednakost jer su svi, bez izuzetka, pod jednim istim zakonom, i na taj način sigurnost svih, jer nosioce vlasti zakon ograničava u njihovoj samovolji. Pošto je sloboda moguća samo tamo gde vlada zakon a ne samovolja, a kako, "gde nema svobode, tu nema života",

²⁴)Reč "vilaetsku" tumačim, prema Novakoviću, *Nav. delo*, kao "narodnu"

Grujović zaključuje: *Zakon je vilaetu to što (je) jednom čoveku rana, piće, vazduh, odelo i kuća; tj. kako čovek kada rane i pića i proće nestane, umreti mora, tako vilaet bez zakona mora da propadne, da opet u robstvo dođe, i da se sasvim rastrgne i pogine*" (295, kurziv-M.S.).

Izloživši ideju vladavine zakona, Grujović se suočava sa pitanjem: "Kako ćemo mi taj dobar zakon napraviti?" I on sam uviđa važnost ovog pitanja i presudnost "pametnog odgovora", jer "ot ovoga i sreća i nesreća narodnaja zavisi" (295). Označivši zakon kao "volju vilaetsku" (narodnu volju), Grujović se nalazi pred problemom određivanja prirode, mehanizama formiranja i manifestovanja te volje. Tačnije, on se nalazi pred Rusoovim problemom da, polazeći od ideje narodnog suvereniteta ("volja vilaetska"), tu volju ili metafizički utemelji kao "opštu volju", ili kao empirijsku "volju svih", tj. volju većine. Na osnovu sačuvanog Grujovićevog teksta, čini nam se da on izabira prvu navedenu mogućnost. Po njemu, zakon je izraz razuma i pravde, te se on i ne može, u pravom smislu te reči, "napraviti", nego samo "otkriti", tj. razumom spoznati. Tako shvaćen, zakon ima božanski autoritet: on zapoveda razumno i tvori pravdu, nezavisno od interesa i želja pojedinaca i grupa. Temelj zakona su, dakle, *razum i pravda*: "oni jesu dve polovine blagopolučija - gdi razuma i pravde nema, tu nema zakona" (296). Zato, po Grujoviću, treba "da podignemo i da dobro utvrdimo u Srbiji ova dva reda: razum i pravdu i da ih dobro ukrepimo sa celom našom snagom, da se svaka sila i snaga njima pokori" (296). Vladavina zakona je zato vladavina razuma, a zakon, kao mudar i pravedan, treba da zapoveda svima: "gospodarima, vojvodama, sovjetu, svjaščanstvu, vladikama, i svakom malomu i velikomu." Zakon će nas "braniti, svobodu i voljnost sačuvati" (296).

Pored pogleda na zakon kao "prvog gospodara i zapovednika", Grujović je za planiranu skupštinu u Bogovadi pripremio i jedno "Ustrojenje Sovjeta narodnog" kao vrhovne vlasti koja treba da vodi "poslove vilaetske" u Srbiji. Po njegovoj zamisli, svaka nahija treba da izabere po jednog "razumna, čestita i zaslužna

muža" za člana Sovjeta. U pogledu unutrašnje organizacije ovog tela od 12 članova, Grujović navodi dve mogućnosti koje, u samom tekstu "Ustrojenija", nedovoljno jasno razlikuje i razdvaja. Po prvoj, savetnici treba "između sebe da izaberu poglavara za mesec dana, drugi mesec drugoga i tako dalje" (290). Na taj način, "presedatelj" bi bio prvi među jednakima i imao bi zadatak, u toku svog "jednomesečnog mandata", da "što sovjet opredeli, ispuni; zapovesti pod svojim imenom da izdaje...a kad (se) sovjetnici neslože, on jednoj polovini pravo dati može" (290). Ali, već u sledećoj rečenici, Grujović navodi drugu mogućnost: "Dobro bi bilo, i veoma nužno, da jedan gospodar presedatelj bude, a u njegovom odsustvu, da onaj mesečnij bude" (290). Druga mogućnost, dakle, podrazumeva poseban položaj "vrhovnog vožda" koji bi bio na čelu Sovjeta, dok bi se njegovi zamenici, (savetnici izabrani u nahijama), menjali svakog meseca. Očigledno je Grujović, imajući u vidu odnose Karađorđa i njegovih vojvoda, naveo obe alternative računajući da će konačno rešenje biti doneto na Skupštini, u zavisnosti od odnosa snaga. Grujovićeva zamisao organizacije Sovjeta predviđa, takođe, i da savetnici izaberu šest "popečitelja" koji bi bili zaduženi za vojsku, finansije, sudstvo, prosvetu i veru, inostrane poslove i policiju. Ostala šestorica članova Sovjeta imali bi, u svim pitanjima, savetodavnu ulogu i bili bi neposredno zaduženi za praćenje zbivanja u svojim nahijama. Ali, posebno je važno da članovi Sovjeta, prema Grujovićevoj zamisli, nisu samo izabrani od naroda, nego su za svoj rad i odgovorni narodu. Pre stupanja na dužnost oni se moraju "zakleti vilaetu da će pravo i priležno dela svoja soveršivati", a posle godinu dana, savetnici, kao i "presedatelj po istečeniju svog presedateľjstva", obavezni su da polože račun o ispunjenju svojih dužnosti (293).

Izloživši poglede Božidara Grujovića možemo, poput Stojana Novakovića, zaključiti da su to bile "prve jasne misli zakonitosti i ustavnosti bačene na tek oslobođenu i još sasvim neuređenu

zemlju srpsku".²⁵ Razloge neuspeha Grujovićeovog projekta, neuspeha vidljivog iz kasnije sudbine i načina rada Sovjeta, možemo tražiti, poput naše starije historiografije, u nerazumljivosti njegovih "idealnih" misli za vlašću obuzete glave srpskih vođa²⁶, ili, kako se to kasnije činilo, u neprilagođenosti njegovog "građansko-demokratskog" projekta stupnju razvoja srpskog društva²⁷. Takođe, u oceni njegove misli možemo tragati za odjecima ideja Francuske revolucije, ili u pozadini njegovog projekta videti "glavne političke forme racionalističkog mišljenja prirodno-pravne prosvetčenosti XVIII veka", forme koje on dopunjuje demokratskim principom konstituisanja vlasti, napuštajući ugovornu teoriju zarad apsolutizacije pravne norme²⁸. Ali, ono što nas ovde interesuje i u čemu se možemo složiti sa jednim od tumača Grujovićeve misli, je činjenica da je on prvi načelno postavio i pokušao da reši ustavni problem u Srbiji, ističući, "potrebu jedne *pravne države* u kojoj će se ostvariti lična sloboda, politička i pravna sigurnost, ograničiti lična samovolja koja je počela da uzima sve više maha"²⁹.

²⁵) Stojan Novaković, *Nav. delo*, s. 14.

²⁶) Kao npr. Lazar Arsenijević Batalaka, koji u svojoj *Istoriji srpskog ustanka*, (Beograd, 1898), piše: "Sovjet, zakonodavno telo, zakonitost - to su stvari bile o kojima niti je ko na javi i misliti znao, ni u Srbiji misliti mogao..." (s. 173).

²⁷) Kao: Dragoslav Janković, *Srpska država prvog ustanka*, Nolit, Beograd, 1984., s. 76.

²⁸) Rade Vl. Radović, "Demokratsko prirodno pravo u političkoj i pravnoj filosofiji Bože Grujovića", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1/ 1940., s.43.

²⁹) *Isto*, s.41.

II)

Kada je na dan sv. Prvozvanog Andrije (30. novembra 1830. godine - po starom kalendaru) na Tašmajdanu, uz zvuke crkvenih zvona, pročitao sultanov Hatišerif i Berat, Srbija je postala autonomna kneževina, a Srbi, po rečima od sultana priznatog naslednog kneza Miloša, postadoše "narodom, istina zavisnim od sultana, no narodom koji ima sobstvena prava."³⁰ Ovaj početak "nove ere srpskog bitija" beše plod srpskih ratničkih uspeha, ruskog pokroviteljstva i Miloševe diplomatsko-političke sposobnosti izražene tokom dugotrajnih pregovora sa Portom. Sultanovim priznanjem srpske autonomije koja se, pre svega, ogledala u odricanju prava mešanja Porte u "vnutrenije pravlenije" Srbije, kao i u potvrdi Miloševe vladalačke vlasti, počinje izgradnja državno-pravnog ustrojstva srpske države i otvara se "naše ustavno pitanje."³¹ Na rešavanje ovoga pitanja, pored Miloševe već običajem utvrđene vladalačke prakse, odlučujući uticaj je imala Hatišerifom predviđena podela vlasti između kneza i Saveta, tela sastavljenog od "narodnih starešina" sa doživotnim savetničkim zvanjem koje mogu izgubiti jedino presudom suda za dokazane krivice protiv Porte i zemaljskih zakona i uredbi. Nasuprot ovoj odredbi Hatišerifa, Beratom je, pored utvrđivanja naslednog kneževskog prava, Milošu prepuštena samostalna uprava Kneževinom.³² Već ovde sadržana suprotnost

³⁰) Cit. prema: R.Ljušić, *Kneževina Srbija, (1830-1839)*, SANU, Beograd, 1986., s. 13.

³¹"Kao svugde, iako i kod nas, ustavno se pitanje javilo tek pošto je stvorena vladalačka vlast, koju je trebalo ustavom ograničiti. Stvaranje vladalačke vlasti počelo je još s Karađorđem, a završeno je tek 1830. kad je Miloš Obrenović priznat od Porte za naslednog srpskog kneza. Miloš je bio u nas tvorac vladalačke vlasti". Slobodan Jovanović, "Naše ustavno pitanje u XIX veku", *Sabrana dela*, t. 2., BIGZ, Beograd, 1990., s. 13.

³²Detaljnju analizu odnosa Berata i Hatišerifa iz 1830. videti kod R.Ljušića, *Nav. delo*, s.6-14.

između prakse vladalačkog apsolutizma i ideje podele vlasti između kneza i Saveta obeležila je glavne pravce ustavnih i političkih borbi u Srbiji tokom sledeće tri decenije. Ne ulazeći u istoriografsku rekonstrukciju perioda stvaranja i stabilizacije srpske državnosti, osvrnućemo se na neke od političkih i pravnih ideja toga doba koje možemo razumeti kao doprinose artikulaciji ideje pravne države na ovom tlu.

1. Vukova kritika Miloševog despotizma

Osvrt na delo Vuka Karadžića u radu posvećenom izlaganju prvih naznaka ideje pravne države u Srbiji prve polovine XIX veka zahteva prethodno obrazloženje. Naime, poznato je da Vuk, iako čovek širokog interesovanja i raznolikog dela, nije bio ni pravnik, ni politički filozof, niti praktični političar. Istina, on je bio član "zakonodatelne" komisije koja je, po zahtevu kneza Miloša, radila na prevođenju francuskog Građanskog zakonika kao uzora na osnovu koga bi se pristupilo izradi srpskih zakona. Ali, kao uspomena na rad ove komisije ostala je anegdota da je reč "hipoteka" prevođena kao "apoteka", te da se Miloš pitao, odbacivši 1834. projekte "zakonodatelne" komisije, "da li su ti ljudi koji su te zakone pisali, bili pijani ili sasvim ljudi?"³³ Za našu pravnu istoriju mnogo je značajniji jedan drugi književnik, Vukov protivnik u "jezikoslovnom ratu", Jovan Hadžić, tvorac jednog projekta srpskog Ustava i zakonopisac s kraja Miloševe i početka ustavobraniteljske vladavine, obrazovani pravnik i novosadski senator o kome će kasnije biti više reči. Ali, pošto nas, pre svega, zanima politički smisao ideje "pravne države", smatram

³³Vid. Slobodan Jovanović, "Jovan Hadžić", *Političke i pravne rasprave II*. Iz. Geca Kon, Beograd, 1932, s. 82. Anegdotu je zabeležio Jovan Hadžić, prema priči Lazara Zupana, sekretara komisije: "Tako kad naidosmo na reč 'hipoteka' mučili smo se dosta oko nje, dok se nisam dosetio, da to mora biti tipografska pogreška mesto 'apoteka'." (J. Hadžić, Spomeni iz moega dnevnika, *Ogledalo srbsko*, Novi Sad, 1864, sv.2., s.38)

da Vukova kritika Miloševog despotizma zaslužuje poseban osvrt. Ona je, kao i sam odnos Vuka i Miloša, u mnogo čemu, paradigmatičan primer sudbine balkanskog intelektualca u kojoj odnos prema političkoj moći, odnos zavisnosti i kritičnosti, predstavlja neizbežan stožer intelektualne aktivnosti, bez obzira na granice školskih disciplina i pravila "žanra". I sam Vuk, u svom *Pismu Knezu Milošu* (od 12/24. 4. 1832.g.) u kome formuliše kritiku Miloševog despotizma, ističe da iznosi svoje "...*mnjenije*, koje niti je porod kakve *nauke* ni *praktike*, nego samo dugovremenog razmišljanja o polzi i o sreći i nesreći naroda i otačanstva našega".³⁴

Svrha Vukovog "mnjenija" izloženog u *Pismu* je prosvetiteljsko-reformatorska: ono je izloženo sa verom u mogućnost uticaja na ublažavanje i transformaciju Miloševе despotске vladavine stvaranjem ustavnih ograničenja i podelom vlasti. Vuk, "prezrevši polzu svoju", formuliše program reformi čije bi oživotvorenje od Srbije stvorilo "evropejsku državicu svoga reda" i sprečilo njeno zaostajanje u odnosu čak i na Tursku koja se, po Vukovim rečima, "uređuje od nekolike godine, bez prestanka, po evropejskom načinu" (225). Ne ulazeći ovde u ispitivanje složenog odnosa Vuka i Miloša, niti u osnovanost Vukove vere u mogućnost uticaja na Knjaza koga je, nekoliko meseci pre Pisma, u *Osobitoj građi za Srpsku istoriju našega vremena*,³⁵ (pisanoj za "buduća neka pokoljenja", sa amanetom "da se ne otvara ovoga vijeka"), nazvao "pravim tiraninom i najvećim bezakonikom", mi ćemo se ovde zadržati na sadržaju Vukovih predloga koji se tiču ideje vladavine ograničene zakonima. Ali, pre toga, osvrnućemo se na Vukov opis Miloševе vladavine kao na polazište koje opredeljuje smer i sadržaj predloženih reformi.

Najkraće rečeno, Vuk opisuje Miloševu vladavinu kao despotску -samovoljnu i neograničenu: "Miloš je neograničeni gos-

³⁴Vuk Stefanović Karadžić, *Istorijski spisi*, Prosveta, Beograd, 1969.,s.229. Svi citati iz Vukovog *Pisma* navode se prema ovom izdanju, uz oznaku stranice neposredno u tekstu.

³⁵*Isto*, str. 158-209.

podar od života, od imanja, od življenja (načina života-MS), i od česti sviju ljudi, koji u Srbiji pod njegovom vladom žive" (184). Kako je despotska vlast neodvojiva od ličnosti njenog nosioca, Vuk dobar deo svoje *Grade* posvećuje opisu Miloševih osobina - njegovoj sklonosti "sprdnji" sa ljudima, "samoljublju i prezreniju svih drugih ljudi", "nepostojanstvu i laži", te "koristoljublju". Uvid u presudnu važnost ličnih osobina vladaoča u sistemima u kojima vlast nije institucionalno ograničena, objašnjava i opravdava raniji Vukov pokušaj vaspitno-prosvetiteljskog uticaja na Knjaza. Naime, Vuk je za vreme svog boravka u Srbiji, pokušavao da opismeni Miloša i utiče na njega, da bi kasnije, nakon neuspeha i odlaska iz Srbije, sa mnogo gorčine pisao o ljudima iz Miloševe okoline koji su upravo podsticali njegove najgore osobine. S druge strane, Vuk u *Pismu*, imajući u vidu upravo Miloševe osobine, pokušava da ga ubedi u to da je odustajanje od dotadašnjeg načina vladanja najkorisnije za njega samog i njegove naslednike. Ključni Vukov argument je da je upravo zbog Miloševe koristi i sigurnosti neophodno ograničavanje njegove samovoljne vladavine: "Kad svaki čovek u narodu bude siguran sa svojim životom, imanjem i čašću - piše Vuk Milošu - onda ćete samo i Vi biti sigurni s Vašim životom, s Vašim imanjem i s Vašom čašću...A dokle god imate vlast, svakoga po svojoj volji, bez ikakva uzroka, pogubiti, uzeti mu sve što ima, ili makar što od njegova imanja, i osramotiti ga, dotle i narod ima pravo, kako mu bude moguće, činiti od Vas i od Vaše dece, što mu je volja" (218). Drugim rečima, Vuk predočava Milošu da vladalac koji podanicima ne pruža sigurnost i sam ostaje bez nje, da onaj ko neograničen tuđim pravom vlada, ne može računati ni na svoje pravo, već se može oslanjati samo na silu koja nije večita ni nepobediva. U pozadini ovog Vukovog stava je shvatanje vlasti kao ugovora između vladaoča i naroda - ugovora o vladanju - koji ne može obavezivati samo jednu stranu, već je plod uzajamnog prenosa i garantovanja prava oba kontrahenta. Despotska, samovoljna i ničim ograničena vladavina koja ne poštuje prava i ne obezbeđuje sigurnost "života, imanja i česti" podanika, ne može računati na

njihovu dužnost pokoravanja. Vuk skreće pažnju Milošu da "u naše vreme imamo u Evropi primera kako narod zbacuje i progoni svoje kraljeve, kojima je kraljevstvo ostalo Bog zna od koliko dedova", te da se to može dogoditi i u Srbiji, tim pre, što "svi ljudi znadu, kada ste Vi bili, kao i oni što su, i mogu kazati da su Vam oni to gospodstvo i svu vlast i pravo, koje mislite da nad njima imate, kupili sa svojim trudom i sa imanjem, sa svojom krvlju i sa svojim robljem"(218). Miloševo pozivanje na odluke Narodnih skupština koje su ga, u više navrata, potvrđivale kao "gospodara" i "upravitelja",³⁶ Vuk odbacuje primedbom da se skupštine u Srbiji i sazivaju samo onda kada treba da potvrde Miloševu volju. Odluke skupština nisu plodovi slobodno izražene volje naroda, te se ne mogu koristiti kao dokaz saglasnosti naroda sa načinom vladavine: "Oni Vas nisu svojevoljno izabrali, nego na silu, po Vašoj želji potvrđivali", piše Vuk Milošu, upozoravajući ga da na silom iznuđenoj saglasnosti ne može temeljiti dugovečnost svoje vladavine. Takođe, opisujući rad Narodnih skupština pod Miloševom vladavinom, Vuk sugeriše da Skupština nije, niti može biti, stabilan i snažan faktor ograničenja despotske vladavine. "Pred svaku je skupštinu Miloš najpre prepravio sve ono, što hoće da mu se na skupštini izabere i potvrdi, pa kad se skupština sastane, on samo pošalje među tobožnje narodne deputirce koga od svojih savetnika i pisara, te kažu, šta Gospodar hoće, i odmah napišu, i, pošto on odobri, potpišu"(236). Milošev despotizam i Narodna skupština, kao ustanova običajnog prava u kojoj se, po zapovesti Knjaza, okupljaju nahijske i knežinske starešine da bi rasporedili porez ("danak") po nahijama i preneli narodne "molbe i prozbe", su, po Vukovom "mnjeniju", u potpunom skladu. Za razliku od kasnijeg mišljenja Svetozara Markovića po kome je, u Miloševo doba, "Skupština bila najveći sudija i najstarija vlast u zemlji kojoj su neposredno

³⁶Narodne skupštine su Miloša proglašavali knezom 1817. i 1827. godine, ali tek Sultanovim Beratom iz 1830. godine, njemu je priznato kneževsko dostojanstvo prema principu primogeniture.(Vid. R. Ljušić, *Nav. delo*, s. 11.)

bile odgovorne sve izvršne vlasti u zemlji, počev od kneza"³⁷, Vuk, kao savremenik i svedok Miloševе vladavine, nije verovao u mogućnost njenog ograničavanja Narodnom skupštinom.³⁸

Ali, ako ne Skupštinom, čime se onda može ograničiti Milošev despotizam i ublažiti nezadovoljstvo njegovom vladavinom? Ustavom, tj. "konštitucijom" kojom bi se utvrdile i garantovale "narodne pravice" i "praviteljstvom" koje bi delilo vlast sa Milošem - glasi Vukov odgovor. Ako Srbija treba da postane "evropejska državnica svoga reda", onda u temelju njene državne zgrade ne može biti knjaževska samovolja već "konštitucija" kao i u drugim evropskim državama. Ustavom, po Vuku, treba osigurati građanska prava: "da se svakom čoveku osigura život, imanje i čest; da svak svoj posao, koji nije nikome na štetu, može raditi po svojoj volji, i po svojoj volji živeti; da svaki čovek zna, šta mu valja činiti, da se ne boji niti Vas, niti ikoga drugog..." (217) Konstitucionalizacijom ovih prava bila bi stvorena snažna brana ("ustava") samovoljnoj vlasti koja se, ničim ograničena, meša i razara autonomnu sferu pojedinca. Pored toga, Ustavom bi trebalo "praviteljstvo da se postavi", tj. da se organizuje nezavisno, hijerarhijski ustrojeno činovništvo na Savetom (Senatom) kao vrhovnim organom koji bi delio vlast sa Milošem. Na taj način, smatra Vuk, činovništvo bi iz ponižavajućeg položaja Miloševog sluge bilo preobraženo u poseban upravni "red" koji bi, zahvaljujući sigurnosti zvanja i "nepokretnosti" (stalnosti službe koja se može izgubiti jedino sudskom presudom), moglo biti efikasna brana despotskoj samovolji i, svojom stručnošću, osigurati "opštu polzu". Tek nakon ustavnog priznanja privatnih prava i kolektivnih prava činovničko-administrativnog staleža, moguće je na Skupštini objaviti zakone i "utvrditi da je onaj svaki, bio ko mu drago,

³⁷Svetozar Marković, "Narodna skupština", *Sabrani spisi*, Kultura, Beograd, 1965., t. IV, s. 73.

³⁸Po rečima Slobodana Jovanovića, u Miloševu doba "Skupština je više ličila na jedan veliki poreski odbor, nego na jedno političko telo koje deli vlast sa knezom". ("Naš ustavni razvitak u XIX veku", nav. izdanje, s. 15)

koji bi to pogazio i prestupio, neprijatelj naroda i otačastva, i da će mu se kao takvom suditi" (218). U protivnom, zakoni mogu biti samo obećani ili, čak, proglašeni, ali i dalje će njihovo ne/poštovanje zavisiti od vladarske samovolje. Tek kad Miloš podeli vlast sa Svetom i kada prizna neprikosnovenost "života, imanja i česti" svojih podanika, moguće je donošenje pisanih zakona i napuštanje Miloševog "mnjenija" da je "bolje vladati i upravljati bez zakona" jer su zakoni samo "artija" za koju čovek kada se veže, "ne može činiti ni zla ni dobra"(236). Objavljivanjem zakona na "velikoj skupštini" oni bi postali obavezni i za samog Kneza koji se mora zakleti da će ih poštovati i, na taj način, priznati njihovo univerzalno važenje bez koga nema jednakosti pred zakonom.

Vukova ideja podele vlasti ne podrazumeva njenu deobu na zakonodavnu, izvršnu i sudsku - on vlast koja sjedinjuje sve ove funkcije deli na dva, međusobno ograničavajuća, nosioca: Kneza i "praviteljstvo" sa Svetom kao vrhovnim organom u kome sede narodni prvaci koji su "neopokretni" u svom zvanju i, time, nezavisni od Kneza. Zalažući se za nezavisnost činovništva kao ograničavajućeg faktora Miloševe samovolje, Vuk čak razmišlja, iako priznaje da nije "veliki ljubitelj tog običaja u državama", o naslednosti "činova i gospodstva", tj. o stvaranju jedne vrste plemstva u Srbiji. Jer, ako "Jednoga" ne može ograničiti "volja svih", (kao što je to Vuk mislio, imajući u vidu funkcionisanje skupština za vreme Miloševe vladavine), onda je ovo ograničavanje moguće samo ako se stvori jedan društveni "red" koji bi, zahvaljujući priznatim privilegijama, bio protivteža volji "Jednog".

Ali, nezavisno od dileme o naslednosti "činova i gospodstva" u Srbiji, možemo zaključiti da Vuk u svome *Pismu* anticipira političke stavove "ustavobranitelja" koji su se u drugoj polovini tridesetih godina, oslanjajući se na odredbe Hatišerifa iz 1830. i podršku ruske diplomatije, zalagali za stvaranje jednog, od kneza nezavisnog, Saveta i donošenje Ustava i zakona kojima bi se ograničila Miloševa vlast i obezbedila pravna sigurnost seljaštvu i činovnicima - pre svega, sigurnost imanja i zvanja. Političku i

pravnu artikulaciju ustavobraniteljskih zahteva pružali su obrazovani Srbi iz Austrije, "nemačkari", koji su svojom spremom i znanjem učestvovali u stvaranju osnova moderne srpske državnosti čineći njenu intelektualno-činovničku elitu. Jedan od najistaknutijih "nemačkara", glavni teoretičar ustavobraniteljske političke grupe, bio je Jovan Hadžić, u književnosti poznat kao Miloš Svetić, veliki protivnik Vukovih jezičkih reformi. Ironijom sudbine, upravo je on prvi objavio Vukovo *Pismo Milošu* (1843. godine u novinama *Srpski ulak*) koristeći ga u polemičke svrhe, ali i posredno ističući svoje slaganje sa Vukovim osnovnim političkim porukama i ocenama Miloševe vladavine sadržanim u njemu³⁹. Kako su, po oceni Slobodana Jovanovića, "nemačkari" bili "preteče pravne države" jer su "bili pobornici pravde i zakonitosti koju Miloš nije davao,"⁴⁰ osvrnućemo se na shvatanja dvojice najznačajnijih, Dimitrija Davidovića i Jovana Hadžića, koji su, međusobno se razlikujući, označili svojim ustavnim i zakonodavnim delom kraj prve Miloševe vladavine i početak ustavobraniteljskog doba.

2. Dimitrije Davidović - "Obštenarodna prava Srbina"

Autonomnim statusom Srbije od 1830. godine otvoreno je pitanje izgradnje političkog, administrativnog i pravnog sistema koji bi regulisao društveni život Kneževine u onim granicama samostalnosti unutrašnje uprave koju joj je ostavljao sultanov Hatišerif. Učvrstivši do tada svoju ličnu vlast i potvrdivši je sultanovim priznanjem "knjaževskog dostoinstva", Miloš se posle priznanja autonomije našao pred problemom organizovanja i izgradnje državne vlasti. Za rešavanje tog problema njegovo istočnjačko,

³⁹ *Srpski ulak*, Beograd, br.6/1843.. Hadžićeva namera je bila polemička: optužio je Vuka za nedoslednost i prevrtljivost, upoređujući njegove stavove iz Pisma sa njegovim kasnijim odnosom prema Milošu i veličanjem Miloša u istorijskim spisima.

⁴⁰ Slobodan Jovanović, "Nemačkari", *Sabrana dela*, nav. izdanje, t.11 s. 514.

"tursko shvatanje vlasti",⁴¹ vidljivo iz Vukovog opisa, nije bilo pogodno: podela vlasti, činovništvo sa dužnostima i pravima, pisani zakoni koji omogućuju stabilnost i predvidljivost odnosa, itd. - sve je to bilo nespojivo sa sistemom lične vlasti koji je Miloš stvorio i učvrstio do 1830. godine. Otuda, razumljivo je njegovo odbacivanje ustavnih nacrti koji su nastajali posle Hatišerifa, kao i nezadovoljstvo predlaganim zakonskim projektima.⁴² Tim pre, što je već sam Hatišerif, na koga se morala oslanjati ustavotvorna radnja, predviđao podelu vlasti između kneza i Saveta koju je Miloš nastojao da izbegne. S druge strane, pored unutrašnjih, na neophodnost ustavotvorne radnje uticao je i važni nacionalno-državni interes: Ustavom bi se osnažila autonomija Srbije i načinio važan korak dalje ka njenoj državnoj nezavisnosti. Na taj način, Miloševе državotvorne težnje i njegova sklonost istočnjačkom despotizmu su bile, u odnosu na donošenje Ustava, međusobno suprotstavljene. Ova suprotnost je očita u Miloševom ambivalentnom stavu prema donošenju Ustava i zakona u periodu od 1830. do 1835. godine - on je, s jedne strane, isticao nužnost ustavotvorne i zakonodavne radnje, inicirajući izradu nacrti Ustava i zakona, a, s druge strane, odbacivao ponuđene projekte jer su mu ograničavali ličnu vlast.

⁴¹) "Njegovo shvatanje vlasti bilo je tursko: privući sve poslove u svoj konak, i onda rešavati po zdravom razumu i solomunskoj pravdi. On je vladao kao jedan vezir koji bi bio srpske narodnosti" Slobodan Jovanović, "Knez Miloš", *Sabrana dela*, BIGZ, Beograd, t. 11, s. 49. Istu karakterizaciju Miloševе vladavine nalazimo i kod Jovana Hadžića: "Knjaz Miloš je za obrazac gospodarenja pred očima i u srcu samo tursku gospodu i turske paše imati mogao", (Jovan Hadžić, "Spomeni iz moega Dnevnika", *Ogledalo srbsko*, Novi Sad, 1864., sv.2, s.40.)

⁴²) O ustavnim nacrtima do 1835. godine videti: Lj. Kandić, "Neobjavljeni nacrti ustava u Srbiji u prvoj polovini XIX veka", *Anali Pravnog fakulteta*, XX, 5-6/1972., Beograd. Kada su u pitanju projekti zakona, pored Miloševog nepoverenja prema pisanim zakonima i njegove težnje da sam presuđuje i meša se u rad sudova, treba imati na umu i objektivnu nesaglasnost ovih projekata (prevedenih sa stranih pravnih izvora) sa socijalnom stvarnošću Srbije.

Za razrešenje ove suprotnosti, pored spoljnog (ruskog) faktora, od odlučujućeg značaja su bili pritisci "starešinske opozicije" koju su sačinjavali pripadnici elite u formiranju (ratničke vođe, ugledne patrijarhalne porodice, obogaćeni trgovci) i nezadovoljstvo seljačke mase. Rašireno nezadovoljstvo poreskim sistemom zadržanim od turske vlasti, obavezom kuluka, ličnom i imovinskom nesigurnošću artikulisano je u zahtevu narodnih starešina za donošenje Ustava kojim bi samovoljna Miloševa vlast bila ograničena i donete "nužдне uredbe zemaljske". Miloševo odlaganje donošenja Ustava, uprkos obećanju, datom na Spasovskoj skupštini 1834. godine, o sazivanju Velike narodne skupštine, dalo je povod da se ovo nezadovoljstvo pretvori u pobunu, poznatu pod imenom "Miletina buna" (januar 1835.). U svojim zahtevima pobunjenici koje je predvodio Mileta Radojković su, pored obezbeđenja života i imanja, uvođenja umerenog novčanog poreza, tražili i stvaranje narodnog Saveta (Senata) koji bi delio vlast sa Milošem. Formulšući zahtev o Savetu, pobunjenici su izneli svoje viđenje njegove zakonodavne i izvršne vlasti koja ograničava Miloša: "Vi, pisali su Milošu, da nam *samo gospodujete*, a *senat* neka se o narodu brine i cele zemlje *uredbe u sporazumeniju sa knjazom donosi onako kao što mi i ceo narod želimo*".⁴³ Ne zahtevajući svrgavanje kneza, već ograničavanje njegove vlasti, pobunjenici su, faktički, zahtevali donošenje Ustava. Suočen sa ovim zahtevom koji je svoj osnov imao i u Hatišerifu od 1830. godine, kao i snagom pobunjenika, Miloš je pristao na kompromis kojim je, prvi put u svojoj vladavini, na miran način okončao bunu. Plod tog kompromisa je "Sretenjski ustav", prvi srpski Ustav proglašen na Velikoj narodnoj skupštini u Kragujevcu, na Sretenje, 14/15. II 1835. godine.

Pisac ovoga Ustava je bio Dimitrije Davidović, dugogodišnji knežev sekretar, novinar, diplomata i državnik, čovek burnog života i raznovrsnog dela, jedan od, po rečima J. Skerlića, "najobrazovanijih i najaktivnijih javnih radnika srpskih u prvim deseti-

⁴³) Cit. prema: R. Ljušić, *Nav. delo*, s. 129. (kurziv - M.S.)

nama XIX veka".⁴⁴ Rođen 24. X 1784. godine u Zemunu, izbačen iz Karlovačke gimnazije, Dimitrije Davidović je kao nesvršeni student filozofije i medicine 1813. godine pokrenuo i uređivao (zajedno sa Dimitrijem Fuštićem) "*Novine serbske iz carstvjušćeg grada Viene*", prvi dnevni list na srpskom jeziku. Finansijski iscrpljen u ovom pionirskom poslu, Davidović je 1821. godine prešao u Srbiju sa planovima "o zavedeniju škola i tipografije u starom svijuu nas Otačestvu" čije ostvarenje bi, po njegovom mišljenju, omogućilo "da se sporedi zemlja naša s drugim evropejskim i prosveštenim državama."⁴⁵ Ali, put ostvarenja njegovih planova nužno je vodio kroz sam centar Moći - Knjaževsku kancelariju u kojoj se Davidović, od samog dolaska u Srbiju, do 1826., mukotrпно probijao do položaja prvog sekretara. Na tom položaju imao je veliki uticaj na Miloševu spoljnu politiku, a 1834. godine Miloš ga je i zvanično postavio za "popečitelja inostranih djela"⁴⁶. U unutrašnjoj politici, Davidović je, između ostalog, bio pokretač i redaktor rada već pominjanih "zakonopraviteljnih" komisija koje su prevodile Napoleonov kodeks i austrijski zakonik. Ali, nezavisno od mnogostrukih delatnosti D. Davidovića, (naročito značajnog pokretanja i uređivanja "*Novina srbskih*"), kao i njegovog odnosa prema Knezu, ovde ćemo se osvrnuti na sadržinu Sretenjskog ustava.

Organizacija vlasti po Sretenjskom ustavu polazi od ideje podele vlasti na "zakonodateljnu", "zakonoizvršiteljnu" i "sude-

⁴⁴) Jovan Skerlić, *Istorijski pregled srpske štampe, 1791-1911*, Prosveta, Beograd, 1966, s.22.

⁴⁵) Citirano iz Davidovićeve molbe "Sovetu Narodnom", prema: Katarina Bogdanović, "Dimitrije Davidović", *Srpski književni glasnik*, knj. XXV, 1910., s.289. O Davidovićevevim prilikama pred prelazak u Srbiju, K. Bogdanović piše: "Davidović se sa svojim patriotskim preduzećem materijalno sasvim upropastio. Za nepunih devet godina imao je 30000 forinti duga, mada se dvaput ženio, i uvek sa povećim mirazom". Istina, i ona dodaje da je, po svim svedočanstvima, Davidović "voleo veselo društvo i gospodski život" (*Isto*, s. 283).

⁴⁶) Najznačajnija Davidovićeve diplomatske misije je bila ona u Carigradu, 1830. godine, nakon koje je donet Hatišerif.

jsku" (čl. 50), ali ovu podelu napušta sjedinjujući zakonodavnu i izvršnu vlast u središnjim organima vlasti - Knezu i Savetu ("Državnom sovjetu"). Treći organ vlasti, Narodna skupština koju čine sto deputata koji se sastaju svake godine, bila bi zakonodavni činilac samo u oblasti državnih finansija: "Nikakav danak ne može se naložiti ili udariti bez odobrenja narodne Skupštine" (čl. 86). U drugim oblastima ona bi imala samo pravo molbe i žalbe - "pravo...činiti Knjazu i državnom Sovjetu predstavljenija o žalbama kakvim i tegobama, i moliti ih, da izdadu zakon o tomu; javljati im zloupotreblenija, koja bi vidila u pravleniju; i tužiti se Knjazu na državni Sovijet, ako bi članovi njegovi ili druge vlasti narušile ustav ili prava, utvrđena ustavom, i narušile prava koga god Srbina"(čl. 90). Najveći deo ustavnog teksta odnosi se na Kneza i Svet kao centralne organe vlasti čiji odnos nije dovoljno precizno određen. Oni dele izvršnu i zakonodavnu vlast, s tim da, izuzimajući sudsku vlast Sovjeta (jednog njegovog odeljenja kao treće, poslednje sudske instance), u obe ove vlasti Knez ima premoć. On, kao sveta, neprikosnovena i neodgovorna ličnost (čl. 15), imenuje savetnike, bira od njih "popečitelje" i smenjuje ih, postavlja predsednika Saveta. U zakonodavstvu Knez je imao pravo konačnog veta na zakone i uredbe koje predlaže Svet ako samostalno oceni da su oni, ne samo suprotni Ustavu, već i da idu na štetu ("pagubu") naroda (čl. 14). Pored toga, pošto broj savetnika nije bio ograničen (čl. 57/g), Knez je mogao "naimenovati državnim Sovjetnicima i ostale zaslužne činovnike Srpske" koji bi njegovo stanovište u mogućem sporu sa Svetom pretvorili u većinsko. U pogledu ustavom predviđenog odnosa Kneza i Saveta, možemo zaključiti, saglasno oceni jednog našeg savremenog istoričara prava, da je Sretenjski ustav " bio ustav jedne blago ograničene monarhije u kojoj je vladalac pristao da se njegova volja podvrgne pravnom postupku, ali nije odustao od toga da se ta volja sprovedi".⁴⁷ S

⁴⁷)Dragoljub M. Popović, "Ustav od 1835. godine", u: *Ustavni Kneževine i Kraljevine Srbije, 1835-1903*, SANU, Beograd, 1988., s.41. Suprotno stanovište u našoj starijoj pravnoj nauci formuliše

obzirom na Miloševe osobine i karakter njegove vladavine do 1835. godine, već ovaj pristanak da se podvrgne pravnom postupku predstavljao je, s njegovog stanovišta, veliki ustupak, kao što je sa stanovišta opozicije, samo postojanje Saveta koji je "najviša vlast u Srbiji do Knjazza", značio veliki napredak.

Ali, nezavisno od pitanja organizacije vlasti, naš interes je prevashodno upravljen na ideju zakonitosti i prava građana koja su izdvojena u posebnu, jedanaestu glavu Sretenjskog ustava. Zakonodavna aktivnost Saveta i Kneza treba da reguliše "sve struke narodnih djela" te "da tim načinom zakon vlada svim narodom Srbskim" (čl. 48-kurziv, M.S). Sudovi su u primeni zakona nezavisni - "Sudija ne zavisi u izricanju svoje presude ni ot koga u Srbiji, do od zakonika Srbskog; nikakva, ni veća ni manja, vlast u Srbiji ne ima prava, otvratiti ga od toga, ili zapovediti mu, da drugčije sudi, nego što mu zakoni predpisuju" (čl. 80). Zakonska regulativa i nezavisnost sudstva treba da omoguću pravnu sigurnost građana koja je nespojiva sa dotadašnjim Miloševim ličnim režimom. Ustav štiti građanska prava - poglavlje "Obštenarodna prava Srbina" koje "svojom redakcijom opominje na francuske deklaracije o pravima čoveka i građanina" predstavlja osnov za zaključak Slobodana Jovanovića da je Dimitrije Davidović bio "veliki ljubitelj francuskih konstitucija".⁴⁸ Istina, Ustav ne sadrži odredbe o političkim pravima i slobodama - njegova osnovna intencija je zaštita građana od samovolje vlasti, postavljanje granice mešanja vlasti u autonomnu sferu pojedinca (*status negativus*), a ne proklamovanje prava učešća građana u vršenju vlasti. Članom 117. proklamuje se da "svaki Srbin ima pravo birati način življenja svog po svojoj volji, samo koji nije na obštenarodnu štetu". Takođe, utvrđuje se "neprikosnovenost iman-

Slobodan Jovanović: "Savet je sjedinjavao u sebi sve tri vlasti, ne ostavljajući skoro ništa knezu". Slobodan Jovanović, "Naše ustavno pitanje u XIX veku", nav. izdanje, s.17. Opređenjenje za jedno ili drugo stanovište zahteva usko stručnu ustavno-pravnu raspravu koja, s obzirom na predmet ovoga rada, nije od suštinske važnosti.

⁴⁸) Slobodan Jovanović, Nav. delo, s. 17.

ja", sigurnost privatne svojine koja se samo u izuzetnim slučajevima ("opštenarodne polze") može, uz pravičnu naknadu, odlukom "praviteljstva" oduzeti (čl. 119; 120). Time se uklanja nezadovoljstvo naroda zbog imovinske nesigurnosti, a zabranom neplaćenog kuluka seljaci se štite od zloupotrebe po kojoj su činovnici kao nosioci vlasti zamenili Turke i nastavili običaj kulučenja (čl. 124). Pored privredne slobode i sigurnosti imanja, Ustav proklamuje princip jednakosti građana pred zakonom - "Svaki Srbin i bez svake razlike jednak je pred zakonima Srbskim, kako u odbrani, tako i u kazni na svim sudovima ot najmanjeg do najvećeg" (čl. 111). Od arbitramosti izvršne vlasti građanin je zaštićen ograničenjem pritvora na tri dana (do podizanja optužbe - čl. 113), kao i stavom da "niko u Srbiji ne može kažnjen biti, već po zakonu i po presudi nadležnog suda" (čl. 114). Pored ovih opštih građanskih prava, Ustav u posebnom poglavlju, utvrđuje posebna prava "činovničkog reda". Ovim pravima činovnici se štite od Miloševce samovolje koja ih je držala u statusu kneževih sluga. Najvažnije njihovo pravo je "stalnost zvanja", po kome zvanja nisu nasledna, ali se mogu izgubiti jedino nakon sudski utvrđene krivice - činovnici se "mogu povišavati na veće zvanije; no ne mogu sbacivati se na manje ili otpuštati sa svim bez krivice, koja se nebi sudejski izvidila i presudila" (čl. 113). Pored zabrane trgovine za činovnike (jer ona otvara mogućnost zloupotrebe njihovog položaja u vlasti), Ustavom se utvrđuje i njihovo pravo na penziju.

Na osnovu ovog kratkog prikaza Sretenjskog ustava možemo zaključiti da se taj prvi ustavni pokušaj ograničenja kneževske vlasti, u odeljcima o organizaciji vlasti, oslanja na Hatišerif iz 1830. kojim je predviđena podela vlasti između Kneza i Saveta.⁴⁹ Narodna skupština je, iako nije bila pominjana u Hatišerifu, od ustanove običajnog prava, Ustavom postala (sa svojim budžetskim

⁴⁹)Prvi, ako ne računamo Hatišerif, kao pravni dokument stranog izvora. O odnosu Ustava i Hatišerifa, ovo je stav Slobodana Jovanovića: "Sretenjski ustav osnivao se na hatišerifu od 1830." *Isto*, s.17.

pravom i savetodavnom funkcijom), jedan od tri središnja organa vlasti. U delu Ustava o "obštenarodnim pravima Srbina" tj. o građanskim pravima, kao i u afirmaciji ideje zakonitosti, vidljivi su strani uticaji, ali i odgovor na nezadovoljstva domaćih političkih aktera. Od stranih, najznačajniji je uticaj francuskog izaslanika, grofa Boa-le-Konta koji je za vreme svog boravka u Srbiji 1834. godine sastavio i jedan ustavni nacrt kojim Miloš nije bio zadovoljan.⁵⁰ U pismu francuskom ministru inostranih poslova, Boa-le-Kont je pisao da su Davidović i ljudi oko njega, zadovoljni što im je došao stranac koji je naviknut na slobodnu vladavinu, tražili od njega da im on bar izloži teoriju ustavnih država koja bi, po njima, odgovarala srpskim potrebama, a da će oni sami njegove ideje prilagoditi stanju Srbije.⁵¹ Sama istorija nastanka Sretenjskog ustava, po R. Ljušiću, počinje, boravkom Boa-le-Konta u Srbiji jer je upravo on "preneo liberalne ideje građanskog društva Zapadne Evrope u pogledu ustavnog uređenja zemlje na kneževe sekretare i savetodavce."⁵² Prepoznavanje ovog francuskog uticaja bilo je povod osude i odbacivanja Sretenjskog ustava od strane Rusije, Austrije i Turske, "zakletih protivnika francuskog konstitucionalizma" (S. Jovanović), koji su u njemu videli "francuski rasad u turskoj šumi" (S. Rober). Ali, ako se ima u vidu izostanak političkih prava u ustavnom tekstu, jasno je da je Davidović, pre svega, imao na umu potrebe i stvarnost Srbije u preuzimanju stranih uzora. Naime, pored osnovne ideje ograničenja i podele vlasti, kao i neprikosnovenosti građanskih prava kao granice mešanja vlasti u ličnu slobodu i sopstvenost pojedinaca, odredbe o pravima sadržinski odgovaraju interesima starešinske opozicije i seljaka, artikulisanim u zahtevima Miletine bune. Imovinska sigurnost i sloboda privredne (trgovačke) aktivnosti, ukidanje kuluka i umeren novčani porez - osnovni zahtevi neza-

⁵⁰) Vid. J. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, nav. izd. s.42-43., i R. Ljušić, *Nav. delo*, s.117-118; 143.

⁵¹) *Srbija u godini 1834.*, Spomenik SKA, XXIV, s.44.

⁵²) R. Ljušić, *Nav. delo*, s. 117.

dovoljnog naroda - pokazuju da "sloboda koju je on (narod-MS) tražio tridesetih godina, nije bila sloboda politička već sloboda privredna."⁵³ Takođe, Davidovićeve svest o obrazovnom nivou naroda, i bez težnje starešinske opozicije da jakim Savetom obrazuje jednu vrstu oligarhijske vladavine, bila je dovoljna za odustajanje od ideje zakonodavne uloge Narodne skupštine, kao i od vere u njenu snagu da ograniči Miloša.

Ali, pored stranog, "revolucionarnog" uticaja koji je smetao Ruskom pokroviteljskom dvoru i Porti, na njihovo neprihvatanje Sretenjskog ustava bitno je uticala i činjenica srpske samostalnosti izražene, kako u načinu njegovog donošenja tako i u propisivanju nacionalnih (državnih) obeležja Srbije koja su ukazivala na njenu nezavisnost⁵⁴. Ruski pritisak da se umesto Sretenjskog ustava u Srbiji formuliše jedna administrativna uredba koja će se osnivati na Hatišerifima i sporazumima Rusije i Turske, te regulisati "vnutrenije pravlenije", urodio je plodom i knez Miloš je u martu privremeno, a 11. aprila i konačno suspendovao Ustav. Krivicu za njegovo donošenje svalio je, pre svega, na Dimitrija Davidovića, tu "usijanu glavu" koja, po rečima ruskog izaslanika, barona Rikmana, u Srbiji seje "seme revolucionarno."⁵⁵ Već 16.III 1835. godine Miloš je Davidovića smenio sa mesta urednika "Novina Srbskih", optužujući ga da je popularisanjem Ustava i Sretenjske skupštine izazvao "uznemirenje" domaće i inostrane javnosti: "Da nije u novinama to koješta pečatano, ne bi niko ništa ni znao, al kuriri lete sada sa svih strana i raznose novine naše iz kojih ljudi vide samo konštituciju...S tim novinama vašim uradiste, da nam se ništa na svetu u Carigradu ne prima od

⁵³)Slobodan Jovanović, *Nav. delo*, s.17

⁵⁴) Pre svega, prva glava Ustava pod naslovom "Dostoinstvo i prostor Srbije" koja glasi: "Srbija je nerazdjelno i u pravleniju svom nezavisimo Knjažestvo po priznaniju Sultana Mahmuda drugoga, i imperatora Nikolaja prvoga" (kurziv-MS), kao i glava druga- "Boja i grb Srbije". (Vid. *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije, 1835-1903*, SANU, Beograd,1988., s.45-46)

⁵⁵)Prema: R. Ljušić, *Nav. delo*, s.153.

naših uredba...Butenje (ruski poslanik u Carigradu, prim.- M.S.) kaže da mi uvodimo francusko-švajcarsku administraciju".⁵⁶ Oslobođen do kraja godine i od drugih dužnosti, Dimitrije Davidović se sa porodicom povukao u Smederevo. Razočaran, žalio se Knezu (20.IX 1836.): "Lišen sada ujedanput i preko svake nadežde plaće, službe, čina i česti, nalazim se u tjesnacu u kom nisam dosad bio. Isteran iz službe i lišen čina, bivam ja sad jedan kao izvrg svega Roda Srbskoga; niti mogu među ljude više izlaziti, ni po braći pogledati...Ja sad upravo niti sam živ, niti mrtav, niti znam kuda glavu da podklonim."⁵⁷ Živeći poslednje godine u siromaštvu, Davidović je umro 25. III 1838. godine u Smederevu, ostavljajući amanet da mu se na nadgrobnom spomeniku pored imena, umesto činova i zvanja, ukleše samo "sav Srbin". Njegovu smrt nisu zabeležile ni "Novine Serbske".

Suspendovanje Sretenjskog ustava značilo je za njegovog pisca dvostruki poraz - s jedne strane, poraženo je njegovo umereno opozicionarstvo apsolutističkoj vlasti i težnja da se ona ustavno ograniči⁵⁸, a s druge strane, propala je i njegova zamisao o srpskoj ustavotvornoj samostalnosti. U kasnijoj borbi za Ustav (1835-1838.) pokazalo se da je starešinska opozicija Miloševoj vladavini sklona da u ime ograničavanja i podele vladalačke vlasti napusti Davidovićevu ideju o samostalnoj srpskoj ustavotvornoj radnji i prihvati oktroisani Ustav od Porte ("Turski ustav" - Sultanski hatišerif od 22-24.XII 1838.) Značajnu ulogu u ovoj borbi, kao i u kasnijoj zakonskoj razradi ustavnih rešenja,

⁵⁶Miloševo pismo Davidoviću od 15.III 1835. (Citirano prema: M.Avramović, "Dimitrije Davidović kao urednik 'Novina Srbskih'", Zbornik radova, *Stvaralaštvo Dimitrija Davidovića*, Udruženje novinara Srbije, Beograd, 1989., s177.)

⁵⁷Cit. prema: L.Pavlović, "Dimitrije Davidović i Smederevo", *Stvaralaštvo Dimitrija Davidovića*, Nav. izd., s. 183-184.

⁵⁸"Umereno opozicionarstvo" jer se slažemo sa ocenom Radeta Radovića, po kome: "Onako kako ga je postavio i pokušao da reši, ustavni problem po Davidoviću svodi se, uglavnom na to da se sloboda pojedinca u državi izmiri s interesima monarhijske državne vlasti". (*Arhiv*, br. 5-6, 1940, s.456)

imao je Jovan Hadžić, po oceni Slobodana Jovanovića, "prvi moderni zakonopisac koga smo imali" i "najistaknutija ličnost u istoriji našeg zakonodavstva".⁵⁹

3. Jovan Hadžić - "Boj sile sa zakonom"

Za razliku od Davidovića koji je u Srbiju došao pritisnut finansijskim nevoljama i po sopstvenoj odluci, Jovan Hadžić je, zajedno sa zemunskim gradonačelnikom Vasilijem Lazarevićem, prešao u Srbiju 1837. godine na poziv kneza Miloša, po preporuci austrijskog konzula Mihanovića (pisca "Lijepe naše") i uz saglasnost Meterniha. Kako se Miloš posle međunarodnog zapleta oko Sretenjskog ustava ponovo vratio na ideju izrade posebnih zakona i bez prethodno donesenog Ustava, Hadžić i Lazarević su trebali da pregledaju rad dotadašnjih zakonodavnih komisija i napišu srpski građanski i krivični zakonik. Austrijska strana, oličena u Mihanoviću, bila je zainteresovana da uzor za izradu zakona u Srbiji bude austrijski - francuski Code Napoleon nije zadovoljavao ni Miloša koji je Hadžića i Lazarevića upozorio da "zakoni moraju biti u najstrožem monarhističkom duhu" te da u njima ne sme biti ništa što bi bilo u neskladu sa očekivanjima Austrije i Rusije.⁶⁰

S druge strane, za razliku od Davidovića čiji je burni životni put bar delimično dao osnova Vuku za ocenu o njegovom nestalnom karakteru ("vetrenjak"), Hadžić je bio čovek uzorne i uspešne građanske karijere. Rođen u Somboru, 8.IX 1799.g., školovao se u Karlovcima, Beču i Pešti, doktorirao prava i bio advokat. Osnivač Matice srpske (1826.), direktor novosadske srpske gimnazije i senator, Hadžić je bio poznati pesnik koji je, sa ambicijom da bude "srpski Pindar", nacionalna osećanja pokušavao da izrazi

⁵⁹) S.Jovanović, "Jovan Hadžić", Nav. izd. s. 81-82.

⁶⁰) Knez Miloš Lazareviću i Hadžiću, 19.IV1837.g. Navedeno prema: Miraš Kićović, *Jovan Hadžić (Miloš Svetić)*, Novi Sad, 1930., s.74. Biografske podatke o Hadžiću navodim prema ovoj monografiji.

"razmerom deseteračkim, ne smećući s uma prekrasne obrasce klasične drevnosti."⁶¹ Jovana Hadžića, "u književstvu nazvanoga Miloša Svetića,"⁶² danas pominjemo samo kao protivnika Vukove reforme, ali u vreme njegovog dolaska u Srbiju, on je uvaženi i poznati pesnik kome se pevaju ode. Ali, nezavisno od njegovog književnog rada, ovde nas zanimaju njegove političke ideje izražene kroz njegovu zakonodavnu delatnost i učešće u političkim borbama oko Ustava.

Hadžićevim radom na izradi građanskog zakonika, (započet 1837. g. i završen 1842. godine), zaoštava se pitanje odnosa običajnog i nastajućeg pisanog prava. Ovo pitanje, otvoreno i ranijim pokušajima stvaranja pisanih zakona u Srbiji, svodi se na dilemu zakonodavca da li da, polazeći od stranih pravnih obrazaca kao uzora, primeni evropska zakonska rešenja u Srbiji, ili da, polazeći od uvažavanja domaće običajnog prava, kreira originalna zakonska rešenja kojima bi se uvažili pravni običaji, bez obzira na njihov odnos prema pravnim normama i praksi evropskih država. Prva solucija, recepcija stranog prava u Srbiji, bila je opšteprihvaćena u krugu malobrojnih školovanih pravnika, Srba - "prečana". Teškoće u njenom ostvarenju bile su posledica socijalne i kulturne nerazvijenosti Srbije, (nedostatak kompetentnih tumača i sudija, pismene administracije, itd.), kao i opiranja naroda uvođenju zakona koji su protivni uvreženim pravnim običajima. S druge strane, ostajanje pri običajnom pravu, koje je Davidoviću predlagao Dejvid Urkhart, (sekretar engleskog poslanstva u Carigradu), po kome treba da se "sva sudejska vlast preda kmetovima narodnim" koji bi sudili, bez mešanja "praviteljstva", po običaju a ne po pisanom zakonu, značilo je zalaganje za polagani, organski razvitak pravnih institucija koji je bio u

⁶¹) "Oda mome duhu", Cit. prema: M.Kićović, *Nav. delo*, s.17.

⁶²) "Slava i mudrost, dakle, biće značenje Hadžićeva pseudonima, koji je karakterističan još i po tome što u njemu sretamo prvu klicu Hadžićeva samoljublja, koje će se vremenom ispoljavati sve više". M.Kićović, *Nav. delo*. s. 16

suprotnosti sa modernizacijskim tokovima i uključenjem Srbije u evropsko okruženje.⁶³ Srednje rešenje, kompromis između recepcije stranih uzora i običajnog prava, zahtevalo je pravničku kreativnost i iscrpno poznavanje srpskog društva, njegovih običaja i patrijarhalnih ustanova. Na početku svoga rada na građanskom zakoniku, Jovan Hadžić je pokušao da krene tim putem: za osnovu je uzeo austrijski zakonik iz 1811. godine, a istovremeno je skupljao građu i upoznao se sa srpskim običajima i prilikama. Osnovni problemi na koje je naišao su bili pitanja nasleđivanja i regulisanja svojine - zadruga kao socijalna institucija je opstajala na isključivanju ženske dece iz nasleđstva i na kolektivnoj svojini koja se razlikuje od individualnog prava neograničenog raspolaganja, kako se pravo svojine tretira u pravnoj tradiciji u kojoj je Hadžić obrazovan. Polazeći od pravnih "obštih osnovopoloženija", Hadžić se u svom projektu Građanskog zakonika zalagao za pravo nasleđstva ženske dece i pretvorio zadrugu u susvojnu individualnih članova koju su oni mogli otuđiti. Time je pravno omogućen i ubrzan raspad zadruga, a Hadžićev odnos prema običajnom pravu možemo, po oceni Slobodana Jovanovića, porediti sa njegovim odnosom prema Vukovoj jezičkoj i pravopisnoj reformi: "kaogod što je u pitanju pravopisa vojevao protiv narodnog govora, tako je (Hadžić -M.S.) u oblasti zakonodavstva vojevao protiv običajnog prava..i naturio nam jedan zakonik u tuđinskom duhu, koji je poništio naše običajno pravo, i sa njim one originalne ustanove koje su se na njegovoj osnovi razvile."⁶⁴ Istina, i po Jovanovićevom sudu, kao i po saznanjima savremenih istoričara, proces rasparčala zadruga u Srbiji i napuštanja patrijarhalnog privređivanja započeo je i pre Hadžićevog zakonika - on ga je samo pospešio i formulisao zakonske pretpostavke moderne privrede zasnovane na privatnoj svojini, sigurnosti poseda

⁶³) O Urkhartovim savetima videti: Dragoljub M. Popović, "Dva oprečna shvatanja o vladavini prava u obnovljenoj Srbiji", Zbornik *Pravna država* (ur. V. Vasiljević), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991. s.29-36.

⁶⁴) "Jovan Hadžić", *Nav. delo*, s.96

i slobodnoj inicijativi: "Svaki Srbin je savršeni gospodar od svojih dobara, tako da je on vlastan, ova po svojoj volji uživati, s njima po volji raspolagati, i svakoga otuda isključiti, naravno po propisu zakona" (§ 211.), a zakon "obezbeđiva i zaštićava" privatnu sopstvenost (§ 213). Ako se sada ostavi po strani problem sprovođenja Građanskog zakonika, tj. problem organizacije i rada sudova na kojima bi se stečena prava mogla efikasno braniti, može se zaključiti da je J. Hadžić sa svojom zakonodavnom radnjom bio "jedan činilac napretka, a ne nazadka u našem socijalnom razvitku."⁶⁵

Rad na zakoniku Hadžić je započeo na Milošev poziv (1837.), a završio ga je pod vladavinom Aleksandra Karađorđevića, kada je 1844. godine njegov projekt, uz izmene, prihvaćen od strane Saveta i Kneza. U toku tih nekoliko godina, u političkim zbivanjima koja su potresala Srbiju - borbi za Ustav, Miloševom padu, prvoj Mihailovoj vladavini i odbrani Ustava od njega ("ustavobraniteljstvo"), svrgavanju Mihaila i proglašenju Aleksandra Karađorđevića za kneza - Jovan Hadžić je aktivno učestvovao na strani starešinske opozicije koja je težila ograničavanju vladalačke vlasti. Od samog dolaska u Srbiju počinje njegov sukob sa Milošem: "Jedan, fanatični pristalica zakonskih paragrafa, a drugi, isto takav protivnik svakog zakona izvan svoje volje, Hadžić i Knez se nisu mogli slagati, i već od prvog susreta, oni su se mimoišli da bi se u toku vremena udaljavali sve više."⁶⁶ Posle Miloševe abdikacije Hadžić je poslednje godine njegove vladavine i svoj sukob sa njim pesnički prikazao u epu "Boj sile sa zakonom" u kome zakon trijumfuje nad silom i samovoljom. U stvarnosti, ovaj "boj sile sa zakonom" se svodio na Miloševo odbacivanje Hadžićevog projekta zakona o ustrojstvu Saveta i nacrtu Ustava. Hadžićevo "Načertanije ustrojenja Sovjeta u Srbiji" od 12. I 1838. godine predviđa jačanje nezavisnosti Saveta u

⁶⁵) Isto, s.104. Suprotni stav zauzima, videćemo to kasnije, Svetozar Marković u svojoj kritici državno-pravnog razvitka Srbije.

⁶⁶) M. Kićović, *Nav. delo*, s. 7

odnosu na Kneza, jer naglašava "stalnost i postojanost" savetničkog zvanja, koncentriše izvršnu vlast u Savetu i, oduzimajući sudsku vlast Knezu, jedno odeljenje Saveta pretvara u vrhovnu sudsku instancu.⁶⁷ Za razliku od Sretenjskog ustava, zakonodavna vlast Saveta i Kneza je uravnotežena posredujućom ulogom Narodne skupštine - u slučaju njihovog neslaganja, Hadžić predviđa sazivanje Narodne skupštine koja odlučuje u sporu. Ovo predviđeno jačanje uloge Narodne skupštine nije naišlo na razumevanje ni Miloševih protivnika okupljenih u Savetu - po njihovom mišljenju, "Skupština, koja bi u slučaju nesoglasja mnjenija između knjaza i Soveta posredstviije voditi imala, nije nuždna," jer bi iz takvog njenog položaja proizilazio "neki vid starešinstva i nad Knjazom i nad Sovetom."⁶⁸ Ova tačno uočena posledica predviđene zakonodavne uloge Narodne skupštine kojom se doprinosi ravnoteži i podeli vlasti ali, istovremeno, i začinje ideja o narodnoj suverenosti, objašnjava odbijanje ovog dela Hadžićevog projekta od strane "narodnih vođa" koje je motivisano njihovom težnjom ka oligarhijskom tipu ograničavanja vladalačke vlasti. Ali, i u nacrtu Ustava koji je Hadžić izradio početkom marta, on nije napustio ovu ideju o zakonodavnoj ulozi Narodne skupštine: "U mom projektu, pisao je kasnije Hadžić poredeći ga sa "Turskim ustavom", Skupština narodna kao zakonodatelno telo ustanovljena i ustrojena bila (je) za sebe, a Sovjet, kao upravljajuće telo sa odeljenim krugom delatnosti, za sebe (je) određen bio".⁶⁹ Istina, većinu u ovoj Skupštini sačinjavali su poslanici po pozivu (činovnici, od savetnika do sreskih načelnika), dok su dvojica poslanika iz svakog okruga bili birani od strane naroda. U ostalim odredbama Hadžićev nacrt je bio sastavljen u saglasnosti sa savetskom

⁶⁷) Izgleda da Milošu nije bilo shvatljivo da on, kao Knez, ne može da presuđuje u sporovima - prema Hadžićevim "Spomenima iz moega dnevnika", Miloš ga je pitao: "I kako bi bilo da jedan kmet u selu može suditi i izbiti čoveka, a je da ne mogu?" *Ogledalo srbsko*, Novi Sad, 1864., sv.5, s.137.

⁶⁸) Prema: S.Jovanović, "Jovan Hadžić", *Nav. delo*, s.106-107.

⁶⁹) Jovan Hadžić, "Spomeni..", *Ogledalo Srbsko*, sv.7., s.198.

opozicijom Knezu - naglašena je stalnost činovničkih zvanja koja su se mogla izgubiti jedino nakon sudske presude, a sudstvo je bilo nezavisno od Kneza. U zakonodavstvu Knez više nije bio pretežni činilac (za razliku od člana 14. Sretenjskog ustava, po nacrtu, dvostruko odbacivanje predloga zakona od strane Kneza vodilo je odluci Skupštine), a izvršna vlast je skoncentrisana u Savetu koga Knez nadgleda, ali bez sudske odluke ne može uklanjati savetnike kojima nije zadovoljan. U odeljku o pravima i imovinskoj sigurnosti ponavljala su se rešenja iz Sretenjskog ustava, a novinu u Hadžićevom nacrtu je predstavljala određena samouprava opština čiji su izabrani kmetovi birali sreske starešine, kapetane.⁷⁰

Hadžićev nacrt Ustava u kome se on, po sopstvenim rečima, zalagao za "konstitucionalna", nasuprot "apsolutističkim načelima" Miloševih pristalica u ustavnoj komisiji (Živanović, Radičević, Lazarević), doprineo je da su ga u javnosti "sve većma počeli smatrati kao čoveka od narodne slobodne stranke", tj. kao privrženika opozicije.⁷¹ Po Hadžićevom mišljenju, prihvatanjem njegovog nacrtu bio bi postavljen ustavni temelj zakonodavne delatnosti i omogućeno ostvarenje njegovih programskih ciljeva iz vremena dolaska u Srbiju: "Da se obezbedi svakoga Srbina ličnost, čest i sobstvenost, da svakij zna šta je njegovo, da može slobodno svoje uživati i s njim raspolagati, da se kuluci dignu i trgovina slobodna ostavi..."⁷²

Ali, sudbina srpskog Ustava nije 1838. godine zavisila od Hadžićevog nacrtu i rada ustavnih komisija čiji su članovi bili podeljeni na pristalice Kneza ili Saveta, već se, kao međunarodno pitanje, rešavala na Porti uz učešće velikih sila - Rusije i Engleske, pre svega. Članovi srpske deputacije u Carigradu, deputacije koja je već po svom sastavu oličavala dve sukobljene strane u ustavnom

⁷⁰⁾ Prikaz Hadžićevog nacrtu dat prema: M. Kićović, *Nav. delo*, s. 86-89

⁷¹⁾ "Spomeni", *Ogledalo srbsko*, 1864.g., sv.7., s.196

⁷²⁾ *Ista*, sv. 5, s.131

sporu - savetsku opoziciju (Avram Petronijević) i pristalice Miloševe vladavine (Jakov Živanović) - tražili su, svaka za sebe, podršku za sopstveno viđenje rešenja ustavnog pitanja u Srbiji.⁷³ Rezultat je bio oktroisani "Ustav Knjažestva Srbije", tj. Sultanski Hatišerif, dar Sultana "žiteljima njegove Provincije Srbije" od 10 - 12. decembra (po starom kalendaru), 1838. godine.⁷⁴ Poznat pod imenom "Turski ustav" koji je, bar formalno, važio do 29. juna 1869. godine, ovaj Hatišerif je trebalo da, na osnovu svih prethodnih, normira "vnutrenje pravlenije" i okonča dugogodišnju ustavnu borbu u Srbiji. Potvrđujući "nasledno dostoinstvo Knjaza" dato Milošu Obrenoviću, Ustav ograničava zakonodavnu i izvršnu vlast kneza Savetom (sastavljenim "iz Starješina i najvažniji između Serba"), koji broji 17 članova (čl.6). Istina, izbor savetnika poveren je knezu koji treba da pri izboru ima na umu "obšče odobrenije" (čl. 8), ali, jednom izabrani, savetnici "neće moći biti zbačeni bez uzroka, *dokle ne bi bilo dokazano kod...visoke Porte*, da su oni učinili povini zbog kakvog prestupljenija, ili zbog narušenija zakona i uredba zemaljski" (čl. 17. -kurziv M.S.). Ovom odredbom Ustava, stalnost i nepokretnost savetnika se stavlja pod zaštitu Porte, te se vladalačka samovolja

⁷³) Hadžić je dobro uočavao paradoks u politici Engleske i Rusije prema Srbiji koji se ogleda u njihovom zastupanju onih političkih principa u srpskom ustavnom pitanju koji su suprotni njihovim unutrašnje-političkim načelima: "I ovde se dogodio čudnovat i neobičnij slučaj, da je Hodžes kao slobodnjak i upravo radikalac ingleskij podržavao knjaza Miloša u neograničenom samovoljstvu protiv ustavnog stanja i smetnje i prepone pravio da se u Srbiji ustavnost ili konstitucija neuvede, a Rusija kao absolutna ili neograničena vlada zauzimala se za ustavnost i zakono stanje, podržavajući i braneći starešine, k njoj pribegavše, koje je knjaz Miloš za buntovnike proglašavao. Ovo mnogi nisu hoteli verovati, što im se činilo neprirodno. i opet je ovako bilo, pošto Hodžesu nije stalo bilo do svoga načela, niti do koristi srbske, no do izvršenja zadatka svoga Dvora, kako da se odbije upliv Rusije na Srbiju" (*Ogledalo srbsko*, sv. 5., s.130).

⁷⁴) Vid. tekst Ustava u knjizi: *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije, 1835-1905.*, nav. izdanje, s.69-79. Svi citati iz Ustava su prema ovom izdanju

ograničava na način na koji se dovodi u pitanje priznata autonomija Srbije i daje Turskoj mogućnost direktnog mešanja u "vnutrenije pravlenije". Ova konsekvencija navedenog ustavnog rešenja je i samoj kneževoj opoziciji postala naknadno jasna - u jednom pismu, Avram Petronijević je kasnije napisao da ni njemu, ni njegovim istomišljenicima, nije bio potpuno jasan način funkcionisanja vlasti posle donošenja Ustava: "Kakvi smo svi ovde bili u ono vreme kad je ustav došao i to zbog one preteranosti bivšeg kneza u vladanju svome apsolutnome, pa kad su se ustrojenja administracije pravila, niko od nas nije mislio ni smatrao na budućnost, već svaki je dopuštao da se sve ono radi i ustrojava što bi knjaževsku vlast što više moglo ograničiti." ⁷⁵ Pored toga, nejasna redakcija 13. člana Ustava po kome zakonodavnu inicijativu i vlast vrši Savet, uz uslov da "taj zakon nikoim načinom ne nosi diranje u zakona prava gospodstvovanja moje visoke Porte, koja je Gospodar Zemlje", ostavlja mogućnost stalne turske arbitraže i neprecizno definiše ulogu Kneza u zakonodavstvu. I izvršna vlast, poverena Knezu (čl.2;3;4), članom 11. je data i Savetu jer, po njemu, "nikakva uredba, neće moći biti primljena, i nikakav nalog neće moći biti sabran, bez da bi on najpre i prethoditeljno od Sovjeta odobren i primljen bio", dok se, istovremeno, Knezu po članu 4. daje pravo imenovanja tri lica koja će, po njegovim "naložima", "sačinjavati centralno pravlenije Provincije". Ali, nezavisno od ovih nejasnoća koje će omogućiti sporove "ustavobranitelja" i Kneza, kao i dugotrajnosti Ustava podložnog različitim tumačenjima putem organskih zakona (zavisno od odnosa političkih snaga), može se zaključiti da je, sa stanovišta Miloševog ideala vladavine, ovaj Ustav u toj meri ograničavajući da je razumljiva njegova abdikacija. S druge strane, imajući u vidu ustavom predviđenu organizaciju vlasti, možemo, ako je poredimo sa Hadžićevim nacrtom, uočiti da uprkos podudarnosti u opštoj intenciji ograničavanja kneza, "Turski ustav"

⁷⁵) A.Petronijević - Konstantinu Nikolajeviču, 7.XII 1848. g. Nav. prema: Lj. Kandić, "Ustav od 1838. godine", *Ustavi..*, nav. izdanje, s. 63. (kurziv - M.S.)

ne pominje Narodnu skupštinu koja je kod Hadžića, kao što smo videli, imala značajnu ulogu. Takođe, mada Turski ustav nema, za razliku od Sretenjskog, izdvojena "obštenarodna prava Srbina", on štiti "dobra, čast i dostoinstvo" žitelja Srbije (čl.27), privatnu svojinu i pravo raspolaganja njome (čl.46), slobodu trgovine (čl.45), ukida kuluk (čl.49) i onemogućava ponovno uvođenje feudalizma (čl.59). Naročito su značajne ustavne odredbe o uređenju sudstva, (čl.30-44), koje je organizovano trostepeno ("pomiritelni", okružni i apelacioni sud), sa određenim delokrugom i sastavom, nezavisno od izvršne i zakonodavne vlasti⁷⁶ i bez čije presude na osnovu zakona niko ne može biti kažnjen ili lišen građanskih prava. Članovi suda i drugi činovnici zaštićeni su u svojim pravima (zvanje, penzija) i ne mogu, bez sudski dokazane krivice biti otpušteni ili vraćeni u niže zvanje, a i sa krivicom, ne mogu biti telesno kažnjavani. Na osnovu ustavnih odredaba o sudstvu, kao i zakona koji se nakon Ustava izdaju, "prodire u javni život ideja zakonitosti: kao najviša volja u državi ne smatra se više lična volja kneževa, nego apstraktna volja zakona."⁷⁷

U pobedi "zakona" nad "silom", posle donošenja Ustava, Miloševe abdikacije i borbe sa Mihailom oko tumačenja ustavnog teksta, J. Hadžić ima, pored pesničke, još važniju političku ulogu. Slavljen kao pravnik i zakonopisac, stavio se potpuno na ustavobraniteljsku stranu i svojim Zakonom o ustrojstvu Saveta (17.IV 1839.) vlast Saveta u odnosu na Kneza proširio i ojačao preko slova samog Ustava. Naime, član 8 Ustava o Kneževom izboru savetnika, Hadžić je dopunio uslovom da je za taj izbor "nužno predvaritelno predložene i mnenije Soveta", tj. ovom dopunom je oduzeo Knezu ustavno pravo slobodnog izbora i postavljanja savetnika, uslovljavajući ga pristankom samog Save-

⁷⁶) "Nikakav činovnik Knjažestva, graždanski ili vojni, viši ili niži, ne može mešati se u djela predpomenuta tri Suda, no oni samo mogu biti pozvani za izvršenje njini presuda" (čl.44)

⁷⁷) S. Jovanović, "Naš ustavni razvitak u XIX veku", *Nov. delo*, s. 20

ta.⁷⁸ Takođe, i Knežev izbor "popečitelja," Hadžić je Zakonom ograničio na izbor iz redova savetnika i time u velikoj meri i izvršnu vlast oduzeo Knezu i preneo Savetu. Sa ovakvim Hadžićevim tumačenjem ustavnih nejasnoća u pogledu podele vlasti između Kneza i Saveta, moć Saveta je u toj meri prerasla početnu intenciju ograničavanja kneževskog apsolutizma da je, po rečima Slobodana Jovanovića, "zaveden apsolutizam savetski" - "jedna kolegijalna aristokratska vlada nalik na mletački Senat."⁷⁹

Ako je Hadžić sukob sa Milošem opevao kao "boj sile i zakona", proterivanjem Mihaila (1842. g.), koji se opirao premoći savetske oligarhije, trebalo je da bude okončano doba kneževske samovolje i otpočne era vladavine zakona u Srbiji. Neustavno dovođenje Aleksandra Karađorđevića na mesto Kneza, (važeći "Turski ustav" utvrđuje "nasledno dostoinstvo" kneževske titule u porodici Obrenović), moglo se pravdati odbranom suštinskih odredaba Ustava o organizaciji vlasti, odbranom od dinastije koja ih svojim apsolutističkim načinom vladavine ne poštuje. Ustavobraniteljskom vladavinom je, prema Hadžićevim očekivanjima, trebalo stvoriti institucije i administrativni aparat koji će se u svom radu držati zakona i uredaba koje je on pisao. Ali, ubrzo se pokazalo da ova Hadžićeva očekivanja nemaju osnova - zamenivši kneževski apsolutizam, vladavinom savetske oligarhije, pokazalo se da ustavobranitelji "po svom ličnom temperamentu nisu bili ništa veći prijatelji zakona od kneza Miloša."⁸⁰ To je posebno važno za najmoćnijeg među njima, Tomu Vučića Perišića koji je 1844. g. krvavo ugušio "Katansku bunu" i svojom svirepošću potvrdio ranije izrečenu Vukovu ocenu da je "veliki krvopilac ljudski": "U borbi protivu kneza Miloša i Mihaila prisni prijatelji, Hadžić i Vučić su se na vlasti mimoišli... Vučić, siledžija kao i Miloš, nije znao za drugačiju upravu od

⁷⁸) S. Jovanović: "Takav način obnavljanja Saveta sasvim se približio samoobnavljanju". ("Jovan Hadžić". nav. izdanje, s.122)

⁷⁹) Isto, s.124-125.

⁸⁰) Isto, s.130.

Miloševe, dok je Hadžić, fanatizovan neprikosvovenošću paragrafa, iskreno išao za modernim zakonskim uređenjem Srbije."⁸¹ Koristeći nepopularnost zakonskih uredbi i komplikovanog sudskog postupka Vučić je, kao neprikosvoveni "narodni vođa", usmeravao nezadovoljstvo jedne patrijarhalne sredine koja je prolazila kroz tegobni proces raspada i transformacije u birokratizovano "pravljenje", na, do tada, slavljenoj i uvažavanoj zakonodavca. Hadžić mu je, u jednom pismu napisanom 25. XII 1845. godine, prebacio da on ruši, umesto da čuva "ovo malo početka narodnog temelja", radeći na taj način i protiv samog sebe, jer - "sve su se države od početka sveta do današnjeg dana samo poretkom i zakonom ustanovile i održale", te Vučić "tim načinom očevidno svoje sopstveno podnožje ispod nogu svojoj oturuje, a krupno podriva i podkopava sreću narodnu, i sa obštom nesrećom sebe samoga nesreći izlaže."⁸² Iznevši ovo pismo pred Savet, Vučić je zahtevao da se raskine ugovor Saveta sa Hadžićem i da on napusti Srbiju. Otpušten iz službe, uvređen i razočaran, Hadžić je napustio Srbiju u aprilu 1846. godine, da se u nju više nikada ne vrati. Svoju ogorčenost na "neblagorodnu zemlju Srbsku", na "sebičnjake i nevaljalce koji utrobu Srbije i roda svoga trzaju", izrazio je u svojim "Spomenima", zajedno sa nastavkom svog uzaludnog jezikoslovnog rata u *Ogledalu srbskom*, 1864.⁸³

Ali, Hadžić je, uprkos razočarenju, verovao u značaj i plodove svoje zakonodavne misije u Srbiji: "seme dobro posejano, uhvativši jedanput koren, uzrašće, niti će se prigušiti moći...Ustav, zakon, pravica i poredak...pošto se jedanput rode, oni se ni s kakvom

⁸¹) M.Kićović, *Nav. delo*, s.139.

⁸²) Cit. prema: S. Jovanović, *Nav. delo*, s. 137.

⁸³) Opisujući Hadžićevo razočarenje, Slobodan Jovanović ga tumači na način koji se može uopštiti kada je reč o odnosu intelektualaca i politike, od prosvetiteljstva do naših dana, i koji možemo nazvati "iluzijom dvorskog savetnika". Naime, po Jovanoviću, Hadžić nije shvatio da se "političari ne dadu voditi pravicima; oni pravnike uzimaju samo u svoju službu kao parničari advokate, - i ta sudbina nije mimoišla ni Hadžića, pored sve njegove visokoučenosti" (*Isto*, s.139).

silom ne zatiru."⁸⁴ Bez obzira na "neblagorodnost zemlje", seme koje je Hadžić posejao sadržavalo je klicu moderne državne organizacije koja je, sa svim svojim nedostacima, odredila "ustavobraniteljsko doba" i uticala na kasnije reformiste i kritičare. Otuda, možemo sa Slobodanom Jovanovićem zaključiti da Hadžić "nije bio dubok političar ni veliki zakonodavac, ali je bio školovan pravnik, koji je znao vrednost zakona, dobrih sudova i uređene administracije. Ma kakvi bili zakoni koje je napisao, on je iskreno želeo da u Srbiji mesto lične vlade zavede vladu zakona...Zajedno sa Božom Grujevićem i Dimitrijem Davidovićem, on spada u red onih istina naivnih, ali dobronamernih Srba iz Austrije, koji su u naš politički život prvi uneli ideju o pravu, i pokušali da od jedne zemlje još primitivne, s patrijarhalnim pojmovima i hajdučkim naravima, načine modernu državu."⁸⁵

III)

"Turskim ustavom" i pobedom ustavobranitelja (1842.) završava se doba apsolutističke vladavine Obrenovića i počinje "ustavobraniteljski režim" u kome Aleksandar Karadorđević pristaje na podelu vlasti sa savetskom oligarhijom koja ga je, uz naknadni pristanak Porte, i dovela na vlast. Spolja gledano, pobeda ustavobranitelja je imala oblik dinastičke promene; sa-držinski, ona je značila početak stvaranja moderne državnosti Srbije - sa ustavobraniteljskim režimom "nastaje kod nas stvaranje ustanova, nastaju prvi počeci detaljne državne organizacije."⁸⁶ Ustanove novog režima, (državna uprava, sudovi, policija, škole), zahtevale su stvaranje činovničkog aparata (koji popunjavaju jedini školovani Srbi, oni iz Vojvodine), na čijem hijerarhijskom

⁸⁴) Hadžić - Vozareviću, 1.5. 1847. g., (Cit. prema: M.Kićović, *Nav. delo*, s.141)

⁸⁵) Slobodan Jovanović, "Jovan Hadžić, *Nav. delo*, s. 141-142.

⁸⁶) Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada*, izd. Gece Kona, Beograd, 1933., s.9.

vrhu je stajao moćni Savet sastavljen od ljudi Miloševog doba.⁸⁷ Bez ustavnog priznatih političkih prava, narodnog predstavništva i slobodne javnosti, apsolutistička vlast Saveta i neodgovornog/nekompetentnog činovništva se ubrzo pretvorila u režim "policijske države". Ali, politička dinamika prvih godina ustavobraniteljskog režima nije određena otporom nastajućem "birokratskom sistemu" - akteri političke scene su i dalje bili Knez i Savet koji su, uz arbitražu stranih činilaca, nastavili staru raspravu o podeli vrhovne vlasti. Tek kada socijalni položaj seljaštva biva, sredinom pedesetih godina, pogoršan raspadom patrijarhalne privrede i kada se formira tanak sloj domaće inteligencije koja je u stanju da artikuliše sopstveno i masovno nezadovoljstvo stanjem u Srbiji, tek onda počinju začeci moderne politike koja se definiše i izvan dinastičkog spora, rukovodi opštim načelima i ima, u klici, partijski oblik. Tada u spor oko podele vlasti i dominacije nad državnim aparatom između Kneza i savetske oligarhije interveniše novi politički akter - grupa mladih, na stranim univerzitetima školovanih srpskih intelektualaca koji svoje odbijanje ustavobraniteljskog režima formulišu polazeći od liberalnih ideja usvojenih na Zapadu i vere u slobodarske potencijale srpskog nacionalnog bića. U spor između Kneza i Saveta oni uvode nov element - suvereni "narod" koji oni, učeni "narodni sinovi", predstavljaju i čije interese brane. Polazeći od ideje narodnog suvereniteta i nacionalne tradicije, oni reafirmišu ulogu Narodne skupštine koja treba da ograniči i kontroliše izvršnu vlast, Ustavom da ujemči a zakonima da štiti građanske slobode. Drugim rečima, u Srbiji, liberalizam "nastaje kao politička filozofija koja nastoji da objasni zakonske i institucionalne implikacije narodnog suvereniteta, dok nacionalizam delimično nastaje

⁸⁷) Jer, po rečima Iivana Iivanovića: "Nisu li sve docnije vođe pokreta protiv kneza Mihaila: Toma Vučić Perišić, mitropolit Petar, oba Simića, Petronijević i dr., bili ono što su, delo ruku Miloševih i njegovog doba?" (vid. *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knj.I, izd. Gece Kona, Beograd, 1923., s.9.)

kao mitsko opravdavanje tog sistema."⁸⁸

Kao što su ustavobraniteljsku opoziciju sačinjavale "narodne starešine" na čiju je političku promociju Miloš neposredno uticao, tako su i opoziciju ustavobraniteljskom režimu formirali bivši državni stipendisti koje je vlada, nastojeći da zadovolji potrebe državnog aparata za kvalifikovanim domaćim intelektualnim i činovničkim kadrom, slala na školovanje u inostranstvo. Praksa slanja državnih pitomaca na studije u inostranstvo počela je još 1839. godine kada je, posle abdikacije kneza Miloša, vlada poslala u Austriju grupu od deset stipendista koji su, nakon povratka 1842. godine, zauzeli visoke činovničke položaje.⁸⁹ Druga grupa pitomaca vraća se iz Nemačke i Francuske tokom burne 1848. godine i najpoznatiji među njima, Dimitrije Matić, Kosta Cukić, a kasnije i Đorđe Cenić, dobijaju profesorska mesta na pravnom odeljenju beogradskog Liceja. Mladi profesori, "parizlije" i nemački doktori, svojim predavanjima snažno utiču na svoje, "prolećem naroda", već opijene dake. Kada se neki od njihovih najtalentovanijih daka vraćaju sredinom pedesetih godina u Srbiju sa diplomama inostranih univerziteta, stvara se grupa, nukleus buduće liberalne partije, koja uspeva da, oslanjajući se na nezadovoljstvo proganjanih pristalica dinastije Obrenović i frakcijske borbe u okviru savetske oligarhije, izvrši mirni dinastički prevrat 1858. godine da bi, već do 1860. godine bila potisnuta sa političke scene i ponovno opoziciono delovala sve do smrti Mihaila Obrenovića, 1868. godine. Na stranicama koje slede, izložićemo političko-pravna stanovišta dva vodeća predstavnika ove grupe, Jevrema Grujića i Vladimira Jovanovića, čije su ideje i politički

⁸⁸) Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle and London, 1975, p.12.

⁸⁹) Filip Hristić, Dimitrije Crnobarac i Kosta Magazinović su najpoznatija i za kasniji politički život najznačajnija imena u ovoj prvoj grupi državnih pitomaca. Opširnije o školovanju ove grupe videti u: Jovan M. Milićević, "Prva grupa srbijanskih studenata, državnih pitomaca školovanih u inostranstvu (1839-1842)". *Istorijski časopis*, Beograd, 9-10/ 1959.

angažman reprezentativni za oba ova perioda aktivnosti "liberalnih patriota" - kako za kritiku i slom ustavobraniteljskog režima (J.Grujić), tako i za kritiku druge vladavine Miloša i Mihaila (V. Jovanović). Ali, pre toga, osvrnućemo se na teorijsko-pravna i politička shvatanja njihovog licejskog profesora, Dimitrija Matića koji je i bez neposrednog političkog angažovanja u samom liberalnom pokretu beogradske mladeži, uticao svojim pedagoškim i teorijskim radom na njeovo formiranje.

1. Dimitrije Matić - "Umno" i "položiteljno" državno pravo

"Dimitrije Matić pripada u ono kolo prosvećenih srpskih sinova, koji se na izmaku prve i u početku druge polovine ovog veka javiše u našem narodu na površini umnoga i političkog pokreta, sa jasno obeleženim težnjama: da se narod u kneževini Srbiji putem prosvete i nauke u duhu svojih istorijskih predanja i na osnovu slobodnih ustanova novijeg doba razvija i sprema se za veliki zadatak oslobođenja i ujedinjenja Srpstva" - ovim rečima je Stojan Bošković otpočeo svoj govor posvećen uspomeni na Dimitrija Matića, 11. maja 1886.g., na svečanom skupu Srpskog učenog društva.⁹⁰ Komemorativni povod, kao i činjenica da je Bošković, po sopstvenim rečima, bio "jedan između najbližih ličnih i političkih pokojnikovih prijatelja", ne umanjuje tačnost ove karakterizacije Matićevih uverenja i težnji: pre svega, njegovu prosvetiteljsku veru u moć nauke i "izobraženja" koje, oslanjajući se na "duh narodnosti" i prihvatanje savremenih evropskih političkih institucija, treba da dovedu do stvaranja slobodne srpske, ili šire, jugoslovenske države. Ovom svojom verom i neposrednim naučno-pedagoškim radom za vreme svoje profesure na beogradskom Liceju (1848-1851), Matić je, po rečima njegovog učenika i rođaka Vladimira Jovanovića, "svoje oduševljenje za slobodu i

⁹⁰)Stojan Bošković, "U spomen Dimitriju Matiću", *Glasnik Srpskog učenog društva*, Beograd, knj. 69., 1889.g., s.165.

pravdu, kao osnovne uslove i činjenice društvenog razvitka i napretka, umeo da živom reči presaduje i u mlade duhove".⁹¹ Upravo zbog ovoga uticaja na licejsku omladinu Matić je, zajedno sa svojim kolegama, K. Cukićem i Đ. Cenićem, odlukom vlade uklonjen sa katedre i 1851. godine premešten u državnu administraciju, gde se, održavajući tokom ustavobraniteljske vladavine i dalje "prijateljske veze sa mladim ljudima slobodoumnog pravca, držao sklonjeno, ne utičući javno u krupnim političkim pitanjima."⁹² Gubitak profesure zbog "kvarenja mladeži" organizovane u "Družinu mladeži srbske" (istovremeno sa zabranom rada ovog udruženja beogradskih licejaca, nakon godišnje skupštine, 1851. godine) nije bio i kraj javne i političke delatnosti Dimitrija Matića. Nakon 1858. godine, Matić je u više navrata zauzimao značajne položaje ministra prosvete, ministra pravde, člana Državnog saveta, predsednika Narodne skupštine (one koja je 1878. godine proglasila nezavisnost Srbije). Istovremeno, Matić je do kraja života (1884. godine) bio aktivan na naučnom i prosvetnom polju - svojim radom u Društvu srpske slovesnosti (kasnije, Srpskom učenom društvu), pisanjem i prevodenjem više značajnih knjiga, zalaganjem za stvaranje srpskog univerziteta i organizovanjem škola i čitaonica, Matić je potvrđivao svoju mladalačku veru u presudnu važnost "izobraženja" za slobodu i budućnost naroda.⁹³ Ali, nezavisno od ovih kasnijih Matićevih aktivnosti, naš interes je, pre svega, ograničen na njegov trogodišnji

⁹¹) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, BIGZ, Beograd, 1988., s.46.

⁹²) Stojan Bošković, *Nav. delo*, s.208.

⁹³) Pored dela nastalih za vreme profesorskog rada, najznačajniji kasnije objavljeni radovi Dimitrija Matića su: *Istorija filozofije (Po dr Švegleru)*, I-II, Beograd, 1865.; *Pregled istorije vaspitanja (Po profesoru Ruku i još nekim piscima)*, I-III, Beograd, 1866-1868. Još kao student u Berlinu, Matić je u svom *Dnevniku*, 10. novembra 1845.g. pominjao "srbsko sveučilište": "Kada će u Domovini našoj sveučilište, da ne reknem ovako kao berlinsko, već samo ovom podobno, biti, da se srbski umovi prosvećuju na svom maternjem jeziku u nedru svog Otečestva." (Dimitrije Matić, *Dački dnevnik*, Univerzitetska biblioteka, Beograd, 1974., s.33.)

rad na "pravoslavnoj katedri" Liceja kada je, kao mladi profesor Javnog prava i Građanskog srpskog zakonika sa sudskim postupkom, svojim predavanjima i knjigama⁹⁴ uticao na intelektualno i političko formiranje svojih đaka. Kako je, pak, za razumevanje Matičevog teorijsko-pravnog i filozofskog stanovišta važno poznavanje njegovog intelektualnog formiranja, osvrnućemo se na neke biografske podatke i njegovo školovanje u inostranstvu da bi, nakon toga, izložili glavne ideje njegovog "umnog državnog prava".

Dimitrije Matić je rođen u Rumi, 18.VIII 1821.godine, ali je kao mladić prešao u Srbiju i školovanje, započeto u Karlovačkoj gimnaziji, nastavio u Kragujevcu gde je do 1841. godine "učio Filozofiju i Pravoslavne nauke pri Srbskom Liceju."⁹⁵ Nakon završetka Liceja, radio je kao sudski činovnik da bi se, posle kratkotrajne emigracije (1843.g.), bavio advokaturom, sve do avgusta 1845. godine kada je kao "praviteljstvujušći pitomac" otišao na studije u Nemačku. O studijama u Berlinu i Hajdelbergu, kao i o putovanjima u Švajcarsku i Francusku, Matić je ostavio opširno svedočanstvo u svom *Dnevniku*⁹⁶ na osnovu koga možemo rekonstruisati ne samo tokove njegovog intelektualnog sazrevanja pod uticajem nemačke filozofije i pravne teorije, već i "svet života" srpskog studenta razapetog između nostalgичnog

⁹⁴) Matić je za samo tri godine profesure napisao četiri knjige koje su služile kao udžbenici: (1) *Objašnjenje Građanskog zakonika za Knjažestvo srbsko, I-III*, Beograd, 1850-1851.; (2) *Kratkij pregled istoričeskog razvitka načela prava, morala i države od najstarijih vremena do naši dana*, Glasnik Društva srbske slovesnosti, sv.III, 1851., s.63-130; (3) *Načela umnog državnog prava*, Beograd, 1851. i (4) *Javno pravo Knjažestva Srbije*, Beograd, 1851.

⁹⁵) Biografski podaci prema Matičevom *curriculum vitae* upućenom "Slavnom Društvu srbske slovesnosti", 25.IV 1857. (Navedeno kod: Božidar Marković, *Dimitrije Matić, lik jednog pravnika*, SANU, Beograd, 1977.g.,s.7-8).

⁹⁶) Objavljen pod naslovom: *Đački dnevnik (1845-1848)*, Univerzitetska biblioteka, Beograd, 1977., str.126. (Svi citati iz *Dnevnika* su označeni neposredno u tekstu, brojem stranice ovog izdanja)

sećanja na domaće prilike i divljenja velikim evropskim univerzitetским centrima. Za vreme studija u Berlinu, Matic je nakon čitanja Hegela i pod uticajem svog profesora filozofije, hegelovca K. L. Mišlea, zaključio da je filozofija njegov životni poziv i da je "život u ideji najslađi"(68)⁷⁾. Oduševljen Hegelovom "špekulativnom filozofijom", ravnodušan prema "pozitivnoj filozofiji" kasnog Šelunga čija je predavanja o filozofiji mitologije slušao, Matic je sanjao "da sedne na učiteljsku stolicu u milom Srbstvu" i predaje filozofiju, "kako bi se naš narod najbolje do prave istine, koju prava filozofija daje, doveo"(84). Doktorirao je u Lajpcigu, krajem marta 1847. godine, disertacijom o odnosu Kantove filozofije morala prema Fichteovoj, Šelungovoj i Hegelovoj filozofiji. Ali, znajući da "naše otačestvo potrebuje materijalni, poosobnih nauka", a ne filozofiju kao "cvat celog umnog razvića", Matic je, s obzirom da je i u Srbiji bio "praktični pravoslav" i da je u Berlinu slušao Štalov kurs iz državnog prava, nastavio studije prava u Hajdelbergu. Vredno radeći, ali sa svešću da "pravoslav dušom i srcem" nikad neće biti, Matic je boravio i u Ženevi gde je, učeći francuski jezik i upoznavajući se sa švajcarskim političkim životom, po sopstvenim rečima, "i sam bio republikanac za skoro dva meseca" (92). Nakon završetka zimskog semestra 1848. godine, otputovao je u Pariz gde je, kao svedok "narodnog divljenja", zaključio da se "treba vraćati u srbske krajeve" i "poljzovati od ovog vremena, kakvog istorija ne poznaje" (107). Uveren da je pravi čas za "oslobođenje srbskog naroda i ustanovljenje Jugoslavenske države", te da "ne treba samo odobriti mnjenije nemački filozofa da istorija sama sebe pravi, već da narod svoju istoriju treba da pravi"(113), Matic se vratio u Beograd i odmah

⁷⁾"Hegelova filozofija, Mišeljetovo predavanje iste i dišputi o filozofiji o absolutnom, prognaše neopisanu borbu moju, koja je samnom vladati počela od kako sam, po Krugovoj sistemi, filozofiju u Kragujevcu slušati počeo, pa tako sve dok se nije svršio prevažni više od mesec dana trajajući razgovor o absolutnom...Um i duša se sada nalaze u pristaništu, i ako ništa drugo, ovo je plod mog velikog truda i provođenja mlogi noći, bez sna u čitanju i učenju ovde u Berlinu" (20.XII 1845.; s.34)

zatim se uključio u borbu za stvaranje srpske Vojvodine. Učestvujući u radu Karlovačke majske skupštine, izabran je za člana Glavnog odbora i upućen u Zagreb radi postizanja dogovora sa banom Jelačićem o zajedničkoj borbi protiv Mađara. U Zagrebu je prisustvovao zasjedanju Sabora i doživio "mučna trenuća" kada je video da "jednokrvna braća Hrvati neće da uvide, da bez državne sveze ta dva srodna naroda (Srba i Hrvata -M.S.), nema spasenija ni sreće, ni jednom ni drugom"(119), da bi, kasnije, bio razočaran i banom Jelačićem i patrijarhom Rajačićem koji "žrtvovaše krv Srba i Hrvata za tuđe celji"⁹⁸. Ali, usred ustanka Matić je od strane ministra prosvete bio pozvan da preuzme upražnjeno profesorsko mesto na beogradskom Liceju. Kako je ovaj poziv bio praćen optužbama u vezi Matićevih stavova i angažovanja oko stvaranja "Jugoslavenske države", on je u pismu ministru objasnio svoje gledište o toj temi: "Na posledku, kasateljno toga, što se veli, da je oću jednu Jugoslavensku Državu, u tom je od časti istina, no s tom primetdbom, da su ovo prvi prelazci i da za sada mora biti jedna Vojvodina Srbska, jedno Knjažestvo Srbsko i jedna Banovina, a naša krajna i poglavita celj da je jedinstvo Jugoslavenstva. Ja ne znam da l' ikoji razboritiji čovek drukčije može misliti".⁹⁹ Ali, uprkos ovom Matićevom objašnjenju i molbi da ostane u Karlovcima, njegova obaveza prema "praviteljstvu" je bila jača - on se vratio u Beograd i počeo pripreme za svoju profesuru. U Dnevniku, Matić je zabeležio osnovnu poruku iz svog pristupnog predavanja: "Ja sam kazao da ću odsad za moje zvanije da živim, i da ću savesno moju dužnost odpravljati, bez obzira oće li se to kome dopadati i kakva će to za mene

⁹⁸) Cit. prema: Stojan Bošković, *Nav. delo*, s.191. Već je 1848., povodom hrvatskog učešća u borbama sa Italijanima u Lombardiji, pod vođstvom Radeckog, Matić zapisao u Dnevniku: "A, to mi je najgroznije pomisliti, da ne samo Jugoslaveni da su tuđi podanici, već su i orudija da se drugi narodi ne oslobode od tuđeg iga" (115).

⁹⁹) Cit. prema: Ljubomir Durković-Jakšić, "O Dimitriju Matiću i njegovom Đačkom dnevniku", predgovor knjizi *Đački dnevnik*, nav. izdanje, s.2.

sljedstva, inače, moći imati" (121). Žaleći što nije profesor filozofije, ("to bi i meni prijatniji predmet za predavanje bio, i čini mi se, da bi i mladež imala veću poljzu od mene"), Matić ističe da će se truditi da "svakom mogućom prilikom, pri predavanju, prelazi na filozofiju, osobito praktičnu" (119). Ove svoje namere Matić se držao do kraja profesorskog rada: od četiri njegove knjige koje su služili kao licejski udžbenici, dve su posvećene filozofiji prava i politike i predstavljaju teorijski temelj za razumevanje njegovih predavanja, sabranih u druge dve knjige, posvećenih tumačenju i objašnjenju važećeg, pozitivnog ("položitelnog") javnog i građanskog prava Kneževine Srbije.¹⁰⁰ Otuda smatramo da i u ovom osvrtu na Matićevu teoriju prava i države, treba poći od izlaganja njegovog shvatanja odnosa "umnog" i "položitelnog" prava, tj. od "ideje države" i iz nje izvedenih "načela umnog državnog prava" da bi razumeli normativnu osnovu iz koje se može oceniti postojeći ustavno-pravni poredak i politička stvarnost "Knjažestva Serbskog".

"Umno" (racionalno) pravo je "filozofično" - ono proizilazi iz uma i ideje prava; "položitelno" pravo je "napisano pravo za pojedine narode", pozitivno pravo koje važi voljom zakonodavca.¹⁰¹ Razlikujući ih, Matić naglašava dinamiku njihovog odnosa - pozitivno pravo se u istorijskom razvitku približava umnom i postaje istovetno sa njim: "zadatak je svetske Istorije, kao svetskog sudije, da proizvede tu istovetnost, jer svetska Istorija nije ništa

¹⁰⁰ U *Kratkom pregledu...*, Matić izlaže pojmove "prava", "morala", "države" (oblast praktičnog duha) kroz njihov, hegelovski koncipiran, istorijski samorazvitak. U *Načelima umnog državnog prava*, on iz "ponjatija i suštine države" izvodi pravila i zakone "umnog" a ne "istorijskog" državnog prava. Tek nakon toga, Matić prelazi na *Javno pravo Knjažestva Serbskog* koje kao "osobeno, položitelno ili istorično državno pravo" određene države, predstavlja komentar i objašnjenje dokumenata i izvora važećeg ustavno pravnog poretka.

¹⁰¹ *Kratkij pregled...*, nav. izdanje, s. 117. (U daljem tekstu citati iz ovog rada označeni su neposredno u tekstu, skraćenicom KP, uz oznaku stranice. Citate iz *Načela umnog državnog prava* označavamo sa: N; uz oznaku stranice, neposredno u tekstu).

drugo, nego razvitak umni ideja, *postepeno podizanje položiteltnog prava na umno* " (*KP*, 117). Nasuprot jednostranom pristupu fenomenu prava, kako teoretičara spekulativnog, umnog prava, tako i njima suprotstavljenih pristalica istorijske škole prava (Savinji), Matić se, pozivajući se na Gansa, zalaže za sintezu ova dva pristupa: "Gans je istorično pravoslovstvo sa filozofijom sjedinio, počem je pokazao, kako svetski tok Istorije, umno pravo ujedno kao dejstviteljno iz svoji talasa izbacuje" (*KP*, 120). Sve dok se "celj svetske Istorije" ne postigne (identitet umnog i pozitivnog prava), umno pravo treba da služi kao uzor zakonodavstvu - "Da se umno i nacionalno pravo u lepu slogu dovede, to je zadatak dobrog zakonodavstva" (*KP*, 69). Otuda, iz ovog primata umnog prava i sledi Matićev metodski stav: *pre* predavanja o važećem javnom i građanskom pravu Kneževine, on svojim slušaocima, iako "praktičnim pravoslovima", a ne filozofima prava, izlaže "načela prava, morala i države" pokazujući, pored njihovog spekulativnog određenja ("ideje"), njihov istorijski razvitak.

U određenju pojma "prava" Matić sledi Kanta i vezuje ga za pojam "slobode". Nasuprot zdravorazumskom, nereflektovanom suprotstavljanju slobode pojedinca i ograničavajuće pravne norme, on ističe da pravo jeste ograničenje, ali ne ograničenje ljudske slobode već nagonске proizvoljnosti. Sloboda kao svojstvo duha, nasuprot nužnosti kao osnovnoj kategoriji prirode, je sposobnost samoodređenja čoveka, sposobnost po kojoj je on autonomna "ličnost". Princip ovog samoodređenja je um¹⁰² - čovek je determinisan svojim potrebama i nagonima ali, za razliku od životinje, nije "necesiran" (primoran) da ih na određeni način zadovolji - on svojoj nagonскоj proizvoljnosti umom daje opštu regulativnu formu po kojoj je ona "prava slobodna volja", ona volja "koja oće po umu da se upravlja" (*KP*, 67; 123). Bez umne, slobodne

¹⁰²"Čovek, kad ga vode nagoni, neopredeljava sam sebe, nego stvari spoljnje njega opredeljavaju...dokle god nama nagoni upravljaju, donde nismo slobodni, dokle god se za strastima povodimo, robovi smo"(*KP*,127).

volje nemoguće je usaglasiti pojedinačne, međusobno suprotstavljene volje pojedinaca, pa "umni", neempirijski pojam prava možemo, poput Kanta, odrediti kao "skup uslova pod kojima se proizvoljnost jednoga, po nekom opštem zakonu slobode, može sjediniti sa proizvoljnošću drugoga."¹⁰³ Kantovski "opšti zakon slobode" Matić tumači kao zahtev uma: "*da moja sloboda bude u saglasju sa slobodom drugih*" i formuliše ga u formi imperativa: "*budi istinito slobodan, i pusti neka i drugi budu slobodni*" (KP, 129; 67). Zaključak koji Matić izvodi iz svog razmatranja "ideje prava" je teza o pravu kao uslovu slobode i slobodi kao pretpostavci prava, tj., teza o identitetu prava i slobode: "*Pravo je, dakle, sloboda, i obratno: sloboda je pravo*" (KP, 130).

I u određenju pojma "države" Matić polazi od razlikovanja dva moguća pristupa - empirijskog ("istoričnog") i racionalnog ("umnog").¹⁰⁴ Predmet prvog je "istorična država", njen razvitak i raznolikost njenih formi, dok se drugim pristupom polazi od "državne ideje", tj. od "umne svesti o biću i, po tome, o npravstvenoj i prirodnoj nuždnosti države". Odnos između "ideje države" i različitih "istoričnih" državnih formi, Matić koncipira u hegelovskom duhu stupnjevitog samorazvoja ideje u istoriji (N 3-4), kao što, pod uticajem Hegela, u "državi" vidi "sjedinenje prava i morala" u običajnosti ("npravstvenosti"/ *Sittlichkeit*), stvarnost supstancijalne volje ("Obšte volje jednog naroda"-KP, 70). Ali, nezavisno od ispitivanja Hegelovog uticaja na Matićevu teoriju države, (sam Matić nije isticao originalnost svog naučnog rada - *Načela* je, po sopstvenom rečima, napisao služeći se knjigom svog berlinskog profesora H. Cepfla), osvrnućemo se na one aspekte njegovog "umnog državnog prava" koji su mogli poslužiti formiranju kritičkog stava njegovih učenika prema "položitelnom" državnom pravu.

"Država je po umu nužna zajednica ljudi na izvesnom pros-

¹⁰³) Immanuel Kant, *Metafizika čudoređja*, Logos, Sarajevo, 1967., s.32.

¹⁰⁴) "Naučno država može se dvojako smatrati: kao što se o njoj istorično (konkretno) ili filozofno (absolutno) sudi." (N 3)

toru" (N 8) - iz ove definicije možemo izvesti Matičevo shvatanje činioca ("elemenata") "države". Subjektivni ("podložni") činilac države je "narod"/"nacija"¹⁰⁵ u okviru koje razlikujemo "vladatelja" (suverena) i "građane", objektivni ("predmetni") uslov je državni prostor ("teritorijum"), a formalni je ustav.¹⁰⁶ Kako se umno državno pravo (*jus publicum universale*), kao "zbir prava i dužnosti koje su za državnog vladatelja i za građane uzajamno, a isto tako i za građane među sobom, državnim stanjem osnovana" (N, 15) i kako se ono ne odnosi na empirijsku, "istoričnu" državu, nego je izvedeno iz "ponjatija i suštine države", Matić opširno razmatra različita učenja o svrsi ("celji") države. Njegovo stanovište predstavlja sintezu dve osnovne grupe teorija o svrsi države - onih koje, s jedne strane, naglašavaju razvojnu ulogu države (različito određujući princip razvoja, npr. blagostanje, moralno usavršavanje) i onih koje, s druge strane, naglašavaju protektivnu ulogu države kao izvora i garanta pravnog stanja. "Održavanje pravnog stanja može se samo smatrati kao *odricatelna strana* onog zadatka, koji država ima da ispuni: a *položitelna strana* istoga sastoji se u tome, da se ustanove takva zavedenija, koja...usloviye su umu shodnog razvitka naroda." (N 44) Ovo Matičevo određenje zadatka države kao "svestranog podpomaganja razvitka i napredka" koje se razlikuje od klasičnog liberalnog učenja o državi kao "noćnom čuvaru" i kasnije su zastupali srpski liberali suočeni sa neophodnošću brzog razvoja jedne zaostale ekonomsko-socijalne sredine u kome država može imati veliku ulogu. Ali, već je Matić jasno razlikovao ovu ulogu države od njenog "tutorstva" nad društvom kojim se uništavaju individualne slobode. Njegovo isticanje uloge države u stvaranju uslova nužnih za razvitak naroda, ne gubi iz vida i "sve one, za slobodu pojedinih ljudi garancije, koje uzima teorija kod koje se državna celj ograničava na održanje pravnog stanja" (N 46). Bez ovih garancija indi-

¹⁰⁵"U državi duh jednog naroda živi." (N, 8)

¹⁰⁶Bez ustava nema nikakve države, jer ustav nije ništa drugo, nego samij obraz (forma-M.S.) države" (N, 153).

vidualnih sloboda i prava, država se pretvara u paternalističku situaciju kojoj je čovek samo sredstvo ostvarenja nekog, ma kako plomenito, definisanog cilja, tutor čije dejstvo nije ničim ograničeno. Do kraja izvedeno, ovako shvatanje svrhe države vodi Matićevom određenju "Policajne države" u kojoj "pravlenije svojim policajnim merama građane pod udružitelno (tlačiteljsko -M.S.) tutorstvo uzima". Nasuprot njoj, stoji ideja *Pravne države*, tj. "ideja takove države u kojoj je sloboda pojedini posve obezbeđena" (N 48). Između ove dve krajnosti, Matić zauzima srednje, "sintetičko" rešenje: dobro uređena država mora obezbediti individualne slobode, ali imati i organe "nadležnog nadziranja i vrhovnog upravljanja" te, po njemu, "svaka država u tom smislu mora ujedno i pravna i policajna država biti" (N 49). Drugim rečima, za Matića, dobro uređena država pretpostavlja, s jedne strane, postojanje snažne državne vlasti ("umne volje kojom se gleda da se postigne državna celj, volje snabdevene sa potrebnom spoljnom snagom, kako bi mogla uvaženija imati"-N 86), i, s druge strane, priznata i zaštićena "narodna prava", tj. ona individualna i kolektivna prava koja predstavljaju "*prirodnu granicu same državne vlasti*" (N 96). Odnos između dva osnovna činioca države - "vladatelja države" ("lica u kome državna vlast/vlada/svoju ličnost dobija") i "građana" (naroda) - fiksiran je ustavom, te se, po Matiću, "onaj ustav može uzeti da je najbolji, koji najviše obezbeđiva s jedne strane moćno upravljenije državne vlasti, dokle se ona po svojoj prirodi prostire, a s druge opet strane daje garanciju, da će se državna vlast održavati u tim granicama, te da će se svako njeno zloupotrebljenje moći preduprediti" (N, 155). Zbog toga, ograničena ili ustavna država je, po Matiću, svrsi i pojmu države najbliža.

U ustavnoj državi svaki čovek se javlja u dvostrukom statusu - kao "podanik" (*subditus*) koji prema državnoj vlasti ima dužnost "građanske pokornosti" ili "građanske vernosti" i, istovremeno, kao "građanin" (*cives*), tj. čovek kome "pored njegovih dužnosti i *politička prava* pristojne" (N 261). Politička prava, ona koja građani imaju u odnosu na državnu vlast, prava po kojima oni

participiraju u javnoj vlasti, zajedno sa građanskim pravima, tj. onim pravima "koja građani imaju jedan prema drugom i koja su njima obezbeđena građanskim zakonikom" (N 130), čine korpus "narodnih prava" koja se priznaju i garantuju ustavom "ograničene predstavničke monarhije". Narodna prava Matić deli na "veštествena" ili "prvobitna" (pra-prava) i "obrazna" ili "formalna" (vidna). Prva, lična sloboda i sloboda imanja, prethode svakoj državnoj vlasti, tj. ne izvode se ili odobravaju od nje i čine "prirodnu granicu državne vlasti" (N 142). Druga se tiču prava naroda na odgovarajuće zakonodavstvo, tj. pravo na učešće u zakonodavnoj radnji kojom se, "shodno položenuju (naroda-M.S.), pravo u život uvodi" (N 143). Obe ove vrste "narodnih prava" ostvariva su samo u državi u kojoj postoji "onakovij način pravlenija kod koga se narodna prava (ustavom -M.S.) priznaju, i da se ona upražnjavaju, dozvoljava se zastupništvo (predstavništvo) naroda" (N 156). Takva država se osniva na dva načela: (a) da su sa pravom državne vlasti skopčane i njene dužnosti; (b) da ona "po sebi" postojeća *moralna* dužnost vlade, ("pravedno i mudro, tj. po zakonu shodno i na blago i polzu naroda vladati"), postane *pravna* dužnost (N 157). Ova načela se ostvaruju kada se državna vlast striktno ograniči na njene "prirodne granice", kada se za vrhovno pravno načelo proklamuje i poštuje jednakost građana pred zakonom i kada se obezbedi da "svi redovi ljudij u narodu mogu svoje koristi i polze shodno zakonu (slobodno-M.S.) unapređivati" (N 158). U takvoj državi vlast podstiče formiranje "razumnog javnog mnjenja" i oslanja se na njega kao na "najvećeg sudiju", omogućava postojanje opozicije ("u zakonim granicama") pomoću koje doznaje "potrebe i tegobe pojedini redova."¹⁰⁷

Ograničena, ustavna monarhija sa predstavničkim telom koje brine o zaštiti "narodnih prava" je, po Matićevom mišljenju,

¹⁰⁷) "Ustavna država dozvoljava da svaka potreba i svako pravo do uvaženja dođe, ali samo zakonitim putem i načinom. Opozicija je opasna, kada ona u mraku radi. Zato joj treba dozvoliti da može da govori, pa će ona sama svoje namere i svoju silu pokazati i odkriti" (N 161).

onaj "istorični" oblik države koji je najbliži ostvarenju "umne ideje države". Posebni značaj u njoj ima narodno predstavništvo kao "organ narodnih prava" priznatih ustavom, političko telo čiji su "členovi opunomoćeni, da za određeno vreme, narodna prava prema vladi upražnjavaju" (N 163). Zato Matić detaljno razmatra način formiranja, strukturu i domen rada predstavničkog tela. Po njemu, predstavnici, (izabrani od naroda, a ne imenovani na osnovu "istorijskog prava" ili volje vladaoca), treba da budu "mestozastupnici naroda", tj. poverenici koji zastupaju opšte, a ne delegati koji imaju imperativni mandat za zastupanje interesa. Njihov izbor mora biti slobodan¹⁰⁸, a u određenju obima izbornog prava treba "uzeti nekij srednjij pravac, pa da se i pravu i politiki udovolji" (N, 170). Krug delatnosti predstavničkog tela određen je njegovom osnovnom svrhom - sprečavanjem zloupotrebe (zakonodavne i izvršne) vlasti, bez učešća u vršenju "sudejske vlasti" (N 184). Dok budžetsko pravo predstavničkog tela ne dovodi u pitanje, njegovu zakonodavnu ulogu Matić svodi na pravo zakonske inicijative, upozoravajući da ako suveren ima pravo veta, onda se i ovo pravo inicijative faktički svodi na pravo podnošenja zahteva (peticije).

Predstavnički sistem Matić ubraja, pored zakletve na održanje ustava vladara, narodnih predstavnika i zvaničnika, kao i predviđanja precizne procedure za njegovu promenu, u jednu od osnovnih političkih garancija ustava. Pored njih, postoje i moralne garancije koje obuhvataju "pravdoljublje i čovečnost vlade", kao i "čuvstvo za građanski poredak naroda" (ono što bi mi danas nazvali "političkom kulturom" i za čiji razvoj, po Matiću, obrazovanje ima presudnu važnost). "A, pre svega - smatra Matić - za dobro uređenu državu i miran uspešan razvoj, "najvažnije je uzajamno poverenje vladatelja i naroda, do koga se može doći s jedne strane, pravdoljubljem i mudrošću vladatelja, a s druge strane poštenjem, čestitošću, odanošću naroda prema zakonitosti." (N

¹⁰⁸) "Vlada...ne treba protivuzakonitim sredstvima slobodnom izboru na put da stane" (N, 178)

U prikazu Matičevog shvatanja "umnog državnog prava" pošli smo od teze da je ono, kao normativni osnov procene "položitelno" javnog prava Kneževine, po rečima jednog tumača njegovog dela, "imalo da posluži u njegovo vreme kao teorijska odbrana ljudske ličnosti i slobode od samovolje vlastodržaca i apsolutističke države, pre konačne pobede liberalnih i demokratskih ideja i ustanovljenja pravne države."¹⁰⁹ Istina, u samom Matičevom *Javnom pravu Knjažestva Srbije* načela "umnog državnog prava" nisu poslužila za eksplicitnu kritiku "položitelno" Turskog ustava. Njegova kritika ovog Ustava usmerena je na činjenicu da je on oktroisan od strane Turske i da je time, kao i članom 17 (odgovornost savetnika pred Portom), dovedena u pitanje unutrašnja nezavisnost Srbije, zasnovana na Hatišerifima i ugovorima Rusije i Turske.¹¹⁰ Smatrajući da Srbija ima pravo samostalnog donošenja Ustava, (pozivajući se na Sretenjski ustav iz 1835. godine za koji žali što nije na snazi), Matić je u "unutrašnjem razdoru i nesaglasiju" video osnovni uzrok "stranom uplivu" u ustavnom pitanju Srbije. Ali, u svojim komentarima, umereni i oprezni Matić nije "Turski ustav" poredio sa svojim "načelima ustavnog prava ograničene monarhije", mada je svoju knjigu završio porukom svojim čitaocima da "nisu sva vremena u sadašnjosti", te da se sve što je dobro, može i popraviti, "samo kad je dobre volje za usavršavanjem i napredkom".¹¹¹

Vere u budućnost i volje za usavršavanjem i napretkom nije nedostajalo beogradskim licejcima koji su slušali Matičeva predavanja o "celi države", ustavu, "narodnim pravima", prestavničkom telu, slobodnom izborima i slobodnoj javnosti. Ako su mu kasnije, nakon školovanja u inostranstvu, zamerili nepoznavanje "najnovije naučne metode induktivnog pravca pozitivne škole",

¹⁰⁹) Božidar Marković, *Dimitrije Matić, Lik jednog pravnika*, SANU, Beograd, 1977., s.63.

¹¹⁰) Dimitrije Matić, *Javno pravo Knjažestva Srbije*, Beograd, 1851., s.140-141.

¹¹¹) *Isto*, s.161.

robovanje Hegelovoj "maglovitoj metafizičkoj definiciji državne misli i državnog zadatka", pa i isticati činjenicu da u političkom životu "nije imao dovoljno snage ni uticaja da brani...važnija načela koja je, ranije, na katedri i u književnosti zastupao...", ipak su mu priznavali da su "novije demokratske ideje uhvatile u njegovom duhu korena" i da su ih one, izlagane na katedri Liceja, usmeravale u "naprednom, slobodnom pravcu."¹¹²

2. Jevrem Grujić - Obzor države svetoandrejskih liberala

Jedan iz grupe Matićevih đaka, beogradskih licejaca koji su politički formirani pod uticajem revolucionarnih zbivanja 1848.g. i neposredno zatim poslani na evropske univerzitete, bio je i Jevrem Grujić, pisac članka "Obzor države" koji se, po mišljenju Jovana Skerlića, "može smatrati kao prva deklaracija liberalizma u Srbiji, prvi korak u životu buduće liberalne stranke, klika programa Ujedinjene omladine Srpske".¹¹³ Jevrem Grujić je bio, zajedno sa Milovanom Jankovićem, Stojanom Boškovićem, Jovanom Ilićem, Vladimirom Jovanovićem i mnogim drugim, po rečima Svetozara Markovića, "iz sredine onog kolena koje nije učestvovalo u onoj sramnoj prodaji narodne slobode i čovečanskog dostojanstva za dukate, titule i vanžemente", iz generacije koja se pojavila "na pozornici javnoga života sa drugim idejama i drugim težnjama".¹¹⁴ Početak političke aktivnosti ove generacije pada u 1847.g. kada, kao beogradski licejci, osnivaju *Družinu mladeži srpske*, da bi, posle nastavka školovanja na evropskim univerzitetima i povratka u Srbiju, bili među najaktivnijim učesnicima Svetoandrejske skupštine (1858.) kojom je okončan ustavobraniteljski režim. Sledeće decenije, za vreme "druge vlade Miloša i Mihaila" (1858-1868), upravo su neki od vodećih predstavnika

¹¹²) Stojan Bošković, *Nov. delo*, s.203-204; 236.

¹¹³) Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Prosveta, Beograd, 1966, s. 39.

¹¹⁴) Svetozar Marković, "Srbija na istoku", *Sabrani spisi*, t. III, s. 212.

ove generacije, zajedno sa mlađim naraštajem organizovanim u *Ujedinjenu omladinu Srpsku*, bili glavna opozicija režimu čijem su ustoličenju i sami značajno doprineli. Ali, mada je aktivnost ove generacije neodvojiva od burne političke istorije Srbije prvih decenija druge polovine XIX veka, ovde ćemo se zadržati na Jevremu Grujiću kao njenom vodećem predstavniku u periodu do Svetoandrejske skupštine, tačnije na idejama koje su rukovodile njegovu političku aktivnost i koje je on sam formulisao, kako u mladalačkom "Obzoru države", tako i u poznim memoarskim *Zapisima*. Politička aktivnost Jevrema Grujića nakon Svetoandrejske skupštine, važna za političku i diplomatsku istoriju Srbije neće biti predmet razmatranja u ovom radu iako je on, u zrelim godinama, bio značajan političar i uspešan diplomata.

Rođen 1826. g. u selu Darosavi (danas-Partizani) kraj Arandelovca, Jevrem Grujić je pohađao Licej u Beogradu, studirao pravo u Hajdelbergu i Parizu, gde je i diplomirao 1854. g. Ovi biografski podaci u kojima je sažet put od šumadijskog sela do pariskih studija, karakteristični su za nastajuću "otečenstvenu" inteligenciju sa kojom u Srbiji "nastupa rasep između starog i novog naraštaja, između očeva i dece".¹¹⁵ I sama Grujićeva porodica ilustruje buran socijalni i politički razvoj Srbije u prvoj polovini XIX veka: Jevremov deda je bio seljak, učesnik oba ustanka i veliki Milošev pristalica; otac je bio trgovac i ustavobraniteljski starešina sreza, a Jevrem pariski student liberalnih uverenja.¹¹⁶ Početak Grujićeve političke aktivnosti predstavlja osnivanje *Družine mladeži srpske* (na Vidovdan, 1847.). Zamišljena kao književno udruženje beogradskih licejaca, Družina je početnu književno-prosvetnu delatnost (na "upravljanju u srpskom slogu, pismenom i ustmenom, spjevnom i prostom") vremenom, pod uticajem zbivanja 1848.g., zamenjivala propagandom političkih, pre svega, nacionalnooslobodilačkih i ujediniteljskih ciljeva. Srbija

¹¹⁵) Slobodan Jovanović, *Nav. delo*, s.96.

¹¹⁶) Biografske podatke navodim prema knjizi: Jovan Milićević, *Jevrem Grujić- Istorijat svetoandrejskog liberalizma*, Nolit, Beograd, 1964.

je bila poluzavisna kneževina, Turci su bili u Beogradu i gradovima, a mešanje Porte u politički život bilo je podstaknuto njenom ulogom arbitra u sukobima Kneza i Saveta. Povređena u svom osećaju nacionalnog ponosa, beogradska omladina je smatrala da je poremećaj "ravnovesija evropejskog" (1848.) pogodan trenutak za postavljanje i ostvarenje zahteva za potpunom "spoljašnjom slobodom", tj. za konačnim oslobođenjem i ujedinjenjem srpskog naroda. u nezavisnu nacionalnu državu. Argumenti za ostvarivost ovoga cilja traženi su u opevanoj herojskoj prošlosti srpskog naroda, uspomena na njegovu ranu, srednjevekovnu državnost čiji se "vaskres" očekivao i prizivao. Podstaknut evropskim "prolećem naroda", romantičarski nacionalizam beogradskih licejaca nije bio ograničen samo na patriotsku poeziju - pored pomoći Srbima u Vojvodini i kovanja planova za svesrpsko i sveslovensko oslobođenje, licejci su i svoj svakodnevni život pokušali da usklade sa usvojenim nacionalnim idejama, te su, između ostalog, odbacili evropsko, "nemačko" odelo zamenjujući ga narodnom nošnjom oslobođenom od turskih uticaja (kapa "dušanka" umesto fesa).

Ali, za našu temu, značajnije je tvđenje Jevrema Grujića da Srbija nema ni "unutrašnju", a ne samo "spoljašnju" slobodu: "Narod naš danas niti je spoljašnje niti unutrašnje slobodan", piše on u "Obzoru države".¹¹⁷ I dok zavisnost od Turske očigledno potvrđuje nepostojanje spoljašnje slobode, problem unutrašnje (ne)slobode srpskog naroda tiče se unutrašnjeg, državnog uređenja Kneževine. Tačnije, Grujić smatra da je odnos "naroda" i "vlasti" osnovni pokazatelj (ne)postojanja unutrašnje slobode. U državi u kojoj narod "prava svoja, kao narod, nema", te "od vladatelja i činovnika proizvoljno gnječen biva", u takvoj državi nema unutrašnje slobode (172). Tamo gde je "narod izvršitelj volje vlade", a ne obrnuto, nemamo "državu" u pravom smislu te reči, već

¹¹⁷) Jevrem Grujić, "Obzor države", Neven Sloje, Izdaje Družina Mladeži Srpske u Beogradu, 1849., s. 170-181.(U daljem tekstu, svi citati iz "Obzora države" označeni su neposredno u tekstu, prema ovom izdanju.)

"obor na kome ni otkuda nema vrata, tamnicu bez prozora"(172). To nije "država" ni onda kada je "spoljašnje slobodna", jer ne odgovara pojmu i svrsi države. A svrha, "celj" države nije samo "da narod od nasrtanja pustaiskog ili drugog kakvog naroda i države sačuva", već i da "ona narod do blagostanja i sreće dovede, da narod u njoj ne samo spoljašnje, no i unutrašnje slobodan bude"(171).¹¹⁸ Čovek izložen samovolji vlasti je "rob, nula ili golo sredstvo" i nije "shodno svom visokom dostojanstvu smatran i uvažavan", a narod bez unutrašnje slobode "nije u blagostanju, potome i u postizanju celi svoje nazadan ostae, a to je toliko koliko da nije u državu ni stupio"(172). Ovo, svojevrsno "pred-državno stanje" u kome nema unutrašnje slobode bilo je, po Grujiću, karakteristika ljudske istorije, sve do ostvarenja zahteva "da vlada bude izvršitelj volje naroda, koja se u zakonima na skupštinama ili drugčije donošenim pokazuje" (172). Pre ostvarenja ovog zahteva, u doba apsolutizma, "država izgubi svoju visoku celj i postade kuća vladaoca, a narod imanje i sobstvenost njio-va"(173). Ovaj ropски položaj naroda potpomagali su i učvršćivali, po Grujićevom mišljenju, "predstavnici hristijanstva" učeći da je svaka vlast od Boga, te da "od unutrašnjeg robstva nemože bednij narod da se oslobodi i ako spoljašnje strese"(173). Otuda, Grujić u "prosveti" vidi osnovnu pretpostavku ostvarenja narodnih prava i osvajanja unutrašnje slobode: "Prosveta dakle, i samo prosveta bijaše, što čoveka unutrašnjeg robstva, jarma vlade i ovih pomagaa osloboditi mogaše"(174). Prosvećen narod ima "svest sebe samog, svest dostojanstva i prava svog, svest celji u državu stupljenija", te neće "tuđina jaram da nosi, ni svome rob da bude"(174).

Pošto je odredio svrhu države i utvrdio da "narod naš niti je spoljašnje, niti unutrašnje slobodan", Grujić zaključuje da "država naša (bolje, vode njene) nije zadatak svoj ispunila", te narod srpski "nije u blagostanju, no više (je) u zlostanju" (176). Srpski narod je priklonio glavu pod "jaram samovoljstva", on "izvršuje

¹¹⁸) Određenje "svrhe države" mladog Grujića poklapa se sa napred izloženim shvatanjima njegovog profesora Dimitrija Matića.

što mu se naloži". On, smatra Grujić, "nema, nezna - a gotovo i neda mu se da zna - i za kakva prava svoja. *On je golo sredstvo, koje sad jedan, sad drugij, za celi svoje upotrebljava*" (175). Ali, za njegovo unutrašnje oslobođenje, smatra Grujić, nisu potrebna ni poželjna "potajna društva ili sozakletija" jer, "za poštene celi treba i poštena sredstva izabrati" (177). Dovoljna je "prosveta" koja ropstvo pod tuđinskom vlašću, kao ni unutrašnju neslobodu, ne trpi. Pomoću nje, srpskom narodu treba "predstaviti": "Šta je on kao narod jedan, kakva *prava* treba da ima? Šta je vlada, zašto i od koga, i koje su *granice* njene? Šta znači jednom narodu u državi živeti i pozvati ga da i on tako živi" (178). Odgovore na ova pitanja narodu treba da pruži njegova prosvetljena mladež, a sam "Obzor države" predstavlja deo tih odgovora. Ovom patriotskom i prosvetiteljskom zadatku srpske mladeži, "nesloboda knjigopečatnje" čini veliku prepreku. Čak je i patriotska poezija, koja je činila najveći deo književne produkcije *Družine* i predstavljala važan činilac "spoljašnjeg oslobođenja", (jer je pomoću nje trebalo "svestnim učiniti bića svekolikog Srbstva, svestnim negdašnje Carevine i sjajne budućnosti svoje"), nailazila na cenzorske zapreke ustavobraniteljske vlade zavisne od Turaka. Ove zapreke su bile još snažnije kada je u pitanju konačan cilj omladinskog pokreta koji je Grujić video u ostvarenju i "unutrašnje" i "spoljašnje" slobode - u stvaranju *nezavisne, ustavne* i, vremenom, *slobodne srpske države* koja će, "u slavenskom kolu", raditi za "pravu polzu čovečanstva" (181).

Ubrzo posle štampanja "Obzora države", Grujić je otišao u inostranstvo na studije (kao vladin stipendista), a rad *Družine* je bio zabranjen 1851. godine. U Parizu je Grujić, zajedno sa Milovanom Jankovićem, objavio brošuru *Les Slaves du Sud* (1853.), namenjenu upoznavanju evropske javnosti sa "srpskim pitanjem". Suočeni sa "sjajem Pariza", Grujić i Janković su veličali srpsku prošlost i idealizovali patrijarhalni seoski život. Opisujući nekadašnji život na srpskom selu, oni zaključuju: "Da su Toma Mor i drugi socijalisti i komunisti znali za našu

zemlju, oni ne bi stvarali uobražene utopije"¹¹⁹. Ali, nasuprot idiličnoj slici srpske prošlosti, Grujić i Janković su za savremeno stanje Srbije krivili ustavobraniteljski režim, ismejavajući pojedine savetnike i ministre. Iako je zbog ove brošure izgubio vladinu stipendiju, Grujić je nakon završetka studija i povratka u Srbiju postao jedan od sekretara Saveta i, tako, započeo svoju bogatu i burnu državničko-činovničku karijeru koju je okončao na mestu poslanika Srbije u Parizu 1892. g. Umro je u Beogradu, 15.9. 1895. g.

Za našu temu, pored "Obzora države", zanimljiv je i Grujićev članak "Ustrojenje organizacije sudske vlasti" čije je objavljivanje u *Glasniku* Društva srpske slovesnosti sprečila cenzura 1857. g. U ovom članku Grujić, između ostalog piše: "Sigurnosti prave samo onda ima kada je sloboda ličnosti i nepovredivost imanja zasnovana na pravu. Ali prava nema u onoj državi gde se ono zasniva na volji vladateljskoj ili pojedinih vlasnika. Prava ima samo u onoj državi, gdi se ono zasniva na zakone položene svešču narodnom uobšte ili na pojedine slučajeve"¹²⁰. Već na osnovu ovih stavova, razumljivo je Grujićevo protivljenje ustavobraniteljskom režimu u kome pravo nije bilo zasnovano na suverenoj volji naroda, već na volji Kneza i savetske oligarhije, kao i njegov politički rad na pripremi i tokom Svetoandrejske skupštine.

Tok rada i svoje angažovanje na zasedanju Svetoandrejske skupštine (30. XI 1858 - 31. I 1859.) Grujić je detaljno prikazao u drugoj knjizi svojih *Zapisa*.¹²¹ Sazvana nakon deset godina od zasedanja jedine Skupštine održane za vreme ustavobraniteljske

¹¹⁹Nav. prema: Jovan Milićević, *Nav. delo*, s. 44. Opis Grujićevog školovanja i odnosa prema zapadnjačkoj civilizaciji koja kod njega i njegovih drugova podstiče i pojačava romantizovanu nacionalnu samosvest je dat u prvoj knjizi memoarskih *Zapisa*, Beograd, SKA, 1922.g.

¹²⁰Jovan Milićević, *Nav. delo*, s. 50.

¹²¹Vid. *Zapisi Jovrema Grujića*, knjiga II, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd, 1923. g.

vladavine ("Petrovske", 1848. g.), Svetoandrejska skupština je, po zamisli Knezu suprotstavljenog "triumvirata" koji su sačinjavali Ilija Garašanin (ministar unutrašnjih dela), Toma Vučić-Perišić (predsednik Saveta) i bogati trgovac Miša Atanasijević, trebala da iskoristi nezadovoljstvo naroda i zbaci Aleksandra Karađorđevića. Njihov plan iskoristila je grupa "slobodoumnih patriota" predvođena Jevremom Grujićem i Milovanom Jankovićem koji su, kao sekretari Skupštine, oslanjajući se na većinsku grupu poslanika pristalica dinastije Obrenović, uspeli da usmeravaju rad Skupštine, nezavisno od planova oligarhijske grupe. Slažući se sa njima u pogledu potrebe uklanjanja Aleksandra Karađorđevića, liberali nisu bili skloni uspostavljanju "kajmakamske" (namesničke) vladavine trijumvirata sa neizvesnim ishodom u izboru kneza i minimalnim političkim reformama. S druge strane, uviđajući snažan dinastički pokret u narodu za povratak Obrenovića, liberali su, imajući u vidu Mihaila, stupili u savez sa "obrenovićevcima" koristeći njihovu snagu da, pored promene dinastije, istaknu i realizuju prve korake u sprovođenju političkih reformi.¹²² Jedinstveni interes sve tri političke grupacije -svrgavanje A. Karađorđevića - uspešno je ostvaren 11. decembra, kada je odlukom Skupštine zbačen i kada je, u skladu sa željama obrenovićevske većine, "Aktom Vozpostavljenja", Miloš Obrenović ponovno vraćen "na dostoinstvo Kjnaza Srbskog".¹²³ Napravivši kompromis u izboru kneza, liberali su pokušali da, prenoseći vrhovnu vlast do dolaska Kneza Miloša na Narodnu skupštinu, postave zakonske temelje političkih reformi koje bi obavezivale i "starog Gospodara". Smer i obim tih reformi najbolje se ogleda u Grujićevom projektu Zakona o Narodnoj skupštini, koji ćemo ukratko izložiti bez

¹²²)Po rečima Vladimira Jovanovića: "nova politička grupa radila je, da se narodni interesi uzdignu nad dinastičkim i velikaškim. Ona je isticala na prvo mesto pitanje *kako da se vlada u Srbiji...* os-tavljajući da narod sam reši pitanje *ko da vlada u Srbiji?*" (Vl. Jovanović, "Stojan Bošković", *Srpski književni glasnik*, 1908., knj. XX, sv. 6, s. 425)

¹²³)Videti: *Zapisi*, nav. izdanje, s. 140.

analize dramatičnih okolnosti koje su pratile rad Skupštine i aktivnosti politički sukobljenih strana koje su uticale na njegovu konačnu redakciju.

Temelj celokupne aktivnosti liberalne grupacije na Svetoandrejskoj skupštini, kao i Grujićevog projekta Zakona, je ideja narodnog suvereniteta. Tek polazeći od ove ideje, po kojoj suverena vlast pripada narodu koga predstavljaju slobodno izabrani narodni poslanici u Skupštini, bilo je moguće odlučivati o oduzimanju i davanju kneževske vlasti. Ili, kako je to 10. decembra obrazložio narodni poslanik Sima Protić: "Narod srpski, koji je prava svoja sebi krvlju zadobio, može imati svoje sopstveno praviteljstvo u licu Kneza i Soveta, i po tome da *pravo Kneza i Soveta proizilazi od prava naroda, a ne pravo naroda od prava Kneza i Soveta*. Kad je tako, *onda narod ima prava povući Kneza i Sovet na odgovor za dela njina, koja bi išla protiv ustava, i koja bi bila protivna interesima narodnim*."¹²⁴ Ili, kako je to predviđeno Grujićevim projektom Zakona: "...ostaje i unapredak u svoj sili onaj običajni zakon, po kome je *narod izvor i pritizatelj svake vlasti u Srbiji i po kome, on tu vlast izvršuje kroz svoju Narodnu Skupštinu...*"¹²⁵ Takođe, po ovom zakonskom predlogu, narod poverava vlast licima, telima i nadležstvima, ali se aktom prenošenja vlasti "ne odriče prava uzeti na sebe vlast", kad god to narodni predstavnici u Skupštini zahtevaju. Na taj način, suverena vlast naroda se prenosi na Kneza, ali narod zadržava pravo da tu vlast od Kneza oduzme kada "to kroz svoju Skupštinu za shodno nađe", i da,

¹²⁴)Cit. prema: Živ. Živanović, *Nav. delo*, s.23. (kurziv - M.S.)

¹²⁵) *Zapisi*, s. 71. Prema Dejvidu Mekenziju: "Suštinu Grujićevog predloga činio je koncepti narodne suverenosti, prema kojem bi Narodna Skupština bila moćno i suvereno zakonodavno telo". (D.Mekenzi, *Ilija Garašanin, državnik i diplomata*, Prosveta, Beograd, 1987., s.253-254.) Prema Slobodanu Jovanoviću: "Na dnu Grujićevog rezonovanja nalazi se ideja narodne suverenosti. Francuski pravnik...Grujić je išao na to da od Svetoandrejske skupštine, koja je po zakonu imala samo savetodavni glas, načini jednu suverenu Skupštinu po francuskom obrazcu, jedan konvent" (*Ustavobranitelji..*, nav. izd. s.410)

takođe, do novog prenošenja vlasti Skupština vrši suverenu vlast. Po Grujićevoj zamisli, Zakon o Skupštini trebalo je da usvoji sama Narodna skupština kao nosilac suverene vlasti, bez mešanja i traženja saglasnosti Kneza i Saveta. I drugi organski zakoni, pored Zakona o Narodnoj skupštini, po Grujićevom mišljenju, ne mogu se izdati i promeniti bez odobrenja Skupštine. Pored toga, prema Projektu, i zakoni koje izdaju Knez i Savet, kao i uredbе upravne vlasti, takođe se mogu suspendovati i poništiti odlukom Skupštine (§ 10; § 11). Za razliku od dotadašnje prakse po kojoj Skupština za vreme ustavobraniteljskog režima nije sazivana deset godina, Grujićev projekt predviđa skupštinska zasedanja svake godine ("o maloj Gospodi") i iz skupštinskog saziva izbacuje "poslanike po položaju" (§ 14). Izbor narodnih poslanika, u kome učestvuje "svaki punoljetan građanin srbski koji nije za zločinstvo iz lakomstva učinjeno osuđen", je "savršeno slobodan, bez ikakvog mešanja vlasti" (§ 20). O državnom budžetu i porezima, kao i svim državnim poslovima, Skupština donosi odluke i vrši kontrolu izvršne vlasti koja joj odgovara. Ministre i činovnike, "u ime naroda", Skupština može "dati pod sud" (§ 12).

Objasnujući svoj predlog Zakona, Grujić je, kao sekretar Skupštine, upozorio poslanike da "projekt glasi, ne da *predlažete*, no da *postavljate zakon*."¹²⁶ Umesto savetodavnog, Skupština je trebala da ima zakonodavnu funkciju. U ubeđivanju poslanika Grujić se pozivao na srpsku tradiciju narodnih skupština kao mesta narodnog dogovora, ali je, s obzirom na njenu zakonodavnu funkciju i odgovornost izvršne vlasti, imao na umu praksu evropskih parlamenata, te je Slobodan Jovanović s pravom zaključio da su Grujić i njegovi liberalni saborci na Svetoandrejskoj skupštini "ostali verni i svom zapadnjačkom vaspitanju i svom nacionalizmu."¹²⁷

Grujićev Projekat i plan liberala da Skupština, koncentrišući

¹²⁶) *Isto*, s.78.

¹²⁷) Slobodan Jovanović, *Nav. delo*, s. 362.

zakonodavnu i izvršnu vlast kod sebe do Miloševog dolaska, izda zakone o slobodi štampe, usmenom i javnom suđenju, poroti, opštinskim skupštinama i obaveže Miloša na poštovanje svih tih zakona i načela, nije uspešno ostvaren. Pritisak Saveta i privremene vlade, nezainteresovanost obrenovićevaca za radikalne političke reforme,¹²⁸ strah od reakcije međunarodnog okruženja i Porte, kao i pretpostavljeno Miloševo nezadovoljstvo smerom reformi¹²⁹ - sve je to uticalo na suštinske izmene Grujićevog projekta Zakona o skupštini kojim su poništene njegove osnovne odredbe. Po "Zakonu o Narodnoj Skupštini", usvojenom od strane "Privremenog Pravljenja Knjažestva Srbije, sa saglasijem Soveta" izdatim 5. I 1859. godine, "Skupština nije bila zakonodavni činilac u pravom smislu reči; ona nije imala prava rešavanja ni o čemu; njene su se funkcije sastojale u davanju mišljenja i izjavljivanju želje."¹³⁰ Kasnija izmena ovog zakona, izvršena 14. januara, nije bila povratak Grujićevom nacrtu - jedino je, na pritisak liberala, unesena odredba o slobodi štampe.

Ali, uprkos svemu, liberali nisu imali razloga za razočarenje po završetku rada Svetoandrejske skupštine: vodeći svojevrstu "mirnu revoluciju" koja je izvršila dinastičku promenu bez prolijanja krvi, oslabila savetsku oligarhiju i reafirmisala ulogu

¹²⁸)Doista, obrenovićevci seljaci - obični, prosti ljudi - više su želeli patrijarhalnog despota nego političke slobode za koje su se zalagali liberali" (D.Mekenzi, *Nav. delo*, s.248)

¹²⁹)Sećajući se kako mu je savetnik Filip Hristić obrazlagao potrebu izmene Projekta zakona o Skupštini zbog toga što bi Miloš mogao misliti da se takvim zakonom ide na ograničenje njegove vlasti, Grujić piše: "Tad mi je i neotice prošla kroz glavu misao, da smo svršili s našim ustanovama o slobodi, kad ih već još sad počinju prekrajati po mnjeniju koje predpostavljaju da je u Knjaza" (*Zapisi*, s.250)

¹³⁰)Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila*, iz. Gece Kona, Beograd, 1933., s.9. Celokupan tekst zakona u: *Zapisi*, s.252-256. Skupština je protestvovala "što su u njenom projektu zakona o Skupštini učinjene mnoge suštastvene izmene, protivne narodnim interesima i, po ovome, Zakon izdat bez njenog znanja i odobrenja" (*Živ. Živanović, Nav. delo*, s.40)

Narodne skupštine, "liberalne patriote" su zakoračile na političku scenu Srbije na kojoj će sledećih dvadeset godina biti glavni akteri. Vladimir Jovanović, jedan od najaktivnijih i najznačajnijih liberala 60-tih godina, u svojim *Uspomenama* ovako karakteriše Svetoandrejsku skupštinu: "U političkoj istoriji Srbije, kao Kneževine, teško je naći primera da je koja narodna skupština bila tako potpun gospodar zemlje, tako suverena, kako je bila Sveto-Andrejska skupština od 1858. g., rukovođena liberalnim patriotima; niti je ijedna druga skupština sa većim političkim taktom posvedočila više umerenosti u upotrebi svoje vlasti, nego što je to pokazala Sveto-Andrejska skupština."¹³¹ Otuda, u svesti Vladimira Jovanovića i njegovih liberalnih saboraca, Svetoandrejska skupština je bila sačuvana kao uzorno delo narodne slobode, delo čija su ih načela obavezivala u nastupajućim političkim borbama tokom druge vladavine Miloša i Mihaila Obrenovića (1858-1868).

3. Vladimir Jovanović - "Sloboda" i "Pravda": ideja parlamentarne vladavine

Tokom decenije nakon Svetoandrejske skupštine (1858-1868.), za vreme druge vlade Miloša i Mihaila, najznačajnija figura liberalnog pokreta je bio Vladimir Jovanović, osnivač i ideolog *Ujedinjene omladine srpske*, prevodilac Milove knjige o predstavničkoj vladavini i plodan propagator liberalnih ideja u Srbiji.¹³² Dok je Dimitrije Matic bio, pre svega, filozof i teoretičar prava, a Jevrem Grujić, nakon mladalačkog "Obzora države", praktični političar liberalnih uverenja, u ličnosti Vladimira Jovanovića ostvaren je spoj teoretičara, ideologa, organizatora i aktiviste

¹³¹) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, BIGZ, Beograd, 1988.g. s. 88.

¹³²) O Jovanovićevim političkim idejama pisao sam i u drugim delovima ove knjige, te je zato ovde, uz neizbežno ponavljanje, prikazan samo jedan aspekt njegove političke misli.

srpskog liberalnog pokreta. Ovde ćemo se osvrnuti na neke od ključnih ideja kojima se Jovanović rukovodio u svojoj bogatoj i burnoj političkoj aktivnosti šezdesetih godina prošlog veka kada ih je, kao neosporni vođa srpskih liberala, formulisao u kritici Miloševog i Mihailovog režima i u svojim naučno-publicističkim delima.

Rođen u Šabcu, 1833. godine, Jovanović je posle završetka osnovnog obrazovanja i Šabačke polugimnazije nastavio školovanje u Beogradu gde je završio Gimnaziju u Licej¹³³. Nakon toga, u martu 1854. godine, poslan je kao "državni pitomac" na studije ekonomije i agronomije u Nemačku (Hohenhajm), da bi, posle završetka dvogodišnjeg školovanja, produžio boravak u inostranstvu studijskim putovanjem po više evropskih zemalja, do povratka u Srbiju septembra 1856. godine. Tokom ovog putovanja, a naročito za vreme posete svetskoj izložbi u Parizu, Vladimiru Jovanoviću se, kao i drugim ondašnjim srpskim studentima u inostranstvu, "prirodno nametala misao o razlikama, koje dele patrijarhalnu, stočarsko-ratarsku Srbiju od naprednih kulturnih država", ali i formiralo uverenje da će se zaostala Srbija, "sa oslobođenjem i ujedinjenjem srpskog naroda uvrstiti u red naprednog kulturnog sveta."¹³⁴ Po povratku u Srbiju, Vladimir Jovanović je, kao upravnik državne ekonomije u Topčideru, pokušao da

¹³³) O svom životu i radu Jovanović je napisao kraći spis, objavljen pod naslovom *Autobiografske beleške Vladimira Jovanovića*, (Beograd, 1936.), kao i obimni rukopis, objavljen pod naslovom *Uspomene* (BIGZ, Beograd, 1988.). Pored toga, Vladimirov sin Slobodan je 1948. godine napisao opširniju studiju o svom ocu koja je posthumno objavljena u zbirci njegovih "književno-političkih portreta", pod naslovom *Moji savremenici*, (Vinzдор, Kanada, 1961., sada i kod nas u *Sabrana dela*, Beograd, 1991. t.XI). Opisujući školovanje svoga oca, Slobodan Jovanović ističe ulogu Dimitrija Matića, Vladimirovog rođaka: "Od starijih ljudi, nijedan nije imao na njega toliko uticaja koliko Dimitrije Matić" (*Nav. dela*, s. 14.)

¹³⁴) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, s.67. Nadalje, citati iz *Uspomena* obeleženi su odgovarajućom stranicom i oznakom U neposredno u tekstu.

unapredi i racionalizuje njen rad stvarajući od nje jedno ogledno dobro na kome bi se seoski mladići učili modernijoj poljoprivrednoj proizvodnji. Ovaj njegov poduhvat, značajan kao pokazatelj njegovog praktičnog reformatorskog usmerenja, nije naišao na razumevanje kod ljudi iz birokratizovane i nesposobne državne uprave kod kojih je "verovanje u staru praksu tada još imalo pretegu nad verom u naučne istine", pa je Vladimir smenjen i postavljen za archivara u ministarstvu unutrašnjih dela (U 71). Ova biografska "Topčiderska epizoda" značajna je za razumevanje formiranja Jovanovićevog uverenja da sama nauka, kao osnovna poluga željenog napretka u Srbiji, nije dovoljna, tj. da ustavobraniteljski politički režim predstavlja prepreku radikalnijim privrednim reformama koje su neophodne da bi se Srbija uvrstila u "red naprednih zemalja kulturnog sveta". Ako ovome dodamo Jovanovićevo nezadovoljstvo ustavobraniteljskom spoljnom politikom po kojoj je "Srbija izgledala kao prosta igračka stranih intriganata" (U 74), onda je razumljiva njegova rana politička radikalizacija i pripadnost onom krugu mladih intelektualaca u kome se, pred Svetoandrejsku skupštinu, začela misao o organizaciji jedne "liberalne narodne partije" (U 78). Na samoj skupštini Jovanović je kao "perovođa" bio pomoćnik Jevrema Grujića, da bi sledeće godine (1.VII - 1.VIII 1829.), kao sekretar "Odbora Svetoandrejske skupštine", radio na formulisanju i razradi onih zahteva Svetoandrejske skupštine koji su trebali da doprinesu ostvarenju liberalnih reformi (privredne slobode, stvaranje narodne banke, sloboda štampe i naučnog rada, zakonodavna uloga Skupštine, slobodni izbori, ministarska odgovornost). Neusvajanje ovih zahteva na "Malogospojnskoj skupštini" 1859. godine, kao i slabljenje političkog uticaja liberalne grupe kojoj je pripadao Vladimir Jovanović nije bilo samo posledica načina vladavine kneza Miloša koji je "svojoj ukorenjenoj težnji za neograničenom vlašću dodao još staračku ćudljivost",¹³⁵ već i političke nezrelosti

¹³⁵) Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, s.243. Ili, po oceni samog Vladimira Jovanovića: "Da se politička situacija komplikuje, pripomogla je i stara despotska

seljačke skupštine u kojoj se moglo desiti da nasuprot projektu liberalnih reformi jedan od narodnih poslanika iznese predlog da se knezu Milošu preda "neograničena vlast" (U 98). Ova, već pominjana sklonost većine običnih obrenovičevaca patrijarhalnom despotizmu korespondirala je interesu konzervativne grupe intelektualaca koji su, pred zasedanje skupštine, napade na liberalne projekte objavljivali u "Srpskim novinama" sa znakom dukata kao potpisom ("dukatovci"), ističući da osim "vaspostavljenja dinastije Obrenović" sve ostale odluke Svetoandrejske skupštine vode zemlju u nestabilnost i vladavinu "usijanih glava". Osnovna poruka "dukatovačkih članaka" sažeta je u poruci knezu Milošu: "*Udri oče, ali spasavaj otečestvo! Regula nam treba!*"¹³⁶ U borbi između načela autoriteta i slobode, kneževske "regule" i narodnog predstavnništva, grupa kojoj je pripadao Vladimir Jovanović je, posle nekoliko naizmeničnih uspeha i poraza, pri kraju druge vladavine kneza Miloša bila istisnuta iz državne službe, a Vladimir je maja 1860. godine otišao u svoju prvu emigraciju (Brisel i London). Po rečima G. Stouksa, Jovanovićevo izgnanstvo "označava kraj prve faze u razvoju liberalizma u Srbiji", "prvi poraz" onog pokreta koji je otpočeo bumom 1848. (Družina mladeži srbske), svoj vrhunac imao 1858. (Svetoandrejska skupština), da bi, tokom sledeće dve godine bezuspešno pokušavao da praktično ostvari proklamovana politička načela koja su bila uslov ekonomske i socijalne modernizacije Srbije.

Dolaskom na vlast kneza Mihaila (1860.) činilo se da za "liberalne patriote", posle dvogodišnje ćudljive, "očinske" vlasti starog kneza Miloša, nastupaju bolja vremena. Na spoljnjem i unutrašnje-političkom planu očekivane su značajne promene koje je novi vladalac nagovestio u svojoj pristupnoj Proklamaciji, ističući da "dokle je Knez Mihailo na vladi, nek svaki zna: *da je*

navika kneza Miloša...Kad se uverio, da ne može računati na gotovost liberalnih patriota, da ga potpomažu u vršenju despotične navike njegove u neograničenom gospodarenju u Srbiji, knez Miloš ih je oturio od sebe.

¹³⁶ Vid. "Srbske novine", br. 96-104 (18.VII- 5.IX 1859.)

Zakon najviša volja u Srbiji, kojoj se svaki bez razlike pokoravati mora."¹³⁷ Vrativši se u Srbiju, Vladimir Jovanović je, zajedno sa svojim prijateljima Milovanom Jankovićem i Stojanom Boškovićem, pokrenuo nezavisni politički list pod nazivom "Narodna Skupština", pozivajući se na odluke Svetoandrejske skupštine i njenog Odbora o slobodi štampe i verujući u novo doba zakonitosti. Ali, list je zabranjen i pre izlaska prvog broja, a njegovi pokretači stavljeni nezakonito u desetodnevni pritvor zbog toga što su u svome protestu "uvredili najvišu vlast" (U 110). Bez državne službe, onemogućen u političkoj delatnosti u Srbiji, Jovanović posle turskog bombardovanja Beograda (1862.), odlazi u London da brani srpske nacional-oslobodilačke interese nasuprot turkofilski raspoloženoj engleskoj politici i javnom mnjenju.¹³⁸ U Londonu, Jovanović je u kontaktima sa Hercenom, Ogarjevim, Bakunjinom i Macinijem, a kasnije i sa Košutom u Torinu, pravio planove o oslobođenju Srba u sklopu šireg oslobodilačkog pokreta slovenskih naroda, u zajednici sa Italijanima i Mađarima. Posle povratka u Beograd (1863), Vladimir je postavljen za profesora Velike škole, ali je već iduće godine, posle sukoba sa ministrom prosvete u "Srbskom učenom društvu", uklonjen sa katedre i primoran na novu emigraciju u kojoj se zadržao sve do smrti kneza Mihaila. U godinama druge emigracije Jovanović je, smatrajući da "vlada naša nije umela oceniti svetsko-istorijski momenat", u Ženevi (listovi "La liberte" i "La Liberte Serbe") i Novom Sadu ("Zastava") razvio publicističku delatnost u kojoj se, u ime "zdravog patriotizma srpskog, ogradio od grešne neaktivnosti vladine."¹³⁹ Osnivajući, po uzoru na Macinijevu *Mladu*

¹³⁷) Cit. prema: Živ. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka*, nav. izd., s. 65. (kurziv -M.S.)

¹³⁸) U Londonu je Jovanović, pored kontakata sa vodećim političkim i javnim ličnostima Engleske, objavio i spis *The Serbian Nation and the Eastern Question*, (1863) koji je, iste godine, štampao i na srpskom jeziku u knjizi *Za slobodu i narod*, Novi Sad, 1863. s. 54-90.

¹³⁹) Vladimir Jovanović, "Stojan Bošković", *Srpski književni glasnik*, knj. XX, sv. 6, 1908., s. 430. O Jovanovićevim listovima

Italiju, Ujedinjenu omladinu srpsku (1866) kao "intelektualno predstavništvo celokupnog Srpstva", Jovanović je pored "spoljašnje slobode" (srpskog oslobođenja i ujedinjenja) imao na umu i nepostojanje "unutrašnje slobode" u Mihailovoj Srbiji. Po njemu, trebalo je, suprotno Mihailovom režimu centralističkog apsolutizma, "na unutrašnjoj slobodi Srbije zidati slobodu celog Srpstva."¹⁴⁰ Ne ulazeći ovde u izlaganje Jovanovićeve kritike Mihailove druge vladavine,¹⁴¹ možemo navesti jedan fragment te kritike koji je, sa stanovišta naše teme, karakterističan za Jovanovićev stav o razviku Srbije od 1842. pa do Mihailove smrti: "Bez preteranosti, može se reći - piše Jovanović 1869. godine - da od 1842. pa do poslednjih vremena, čovek u Srbiji ni glavom ni malom siguran nije bio, tako da se osnovano pitati moglo: *je li Srbija zemlja zakona i pravice, ili je pašaluk varvarskog ugnjetača?*"¹⁴² Ali, nezavisno od toga kakva je Srbija *bila* (pod Mihailovom vladavinom), osvrnućemo se na Jovanovićev stav

u Svajcarskoj, videti: Vitomir Vuletić, "Sloboda' Vladimira Jovanovića", *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, Novi Sad, 1961.

¹⁴⁰) "Zastava", Novi Sad, br.61. (23. maj 1869)

¹⁴¹) O tome sam detaljnije pisao u studiji "Srpski liberali i slovenofilstvo", objavljenoj u ovoj knjizi. Ovde možemo navesti stav Jovanovićevog prijatelja i političkog istomišljenika, Stojana Boškovića, u kome je sadržana ocena političkog razvoja Srbije nakon Svetoandrejske skupštine: "Docnije vlade, a poimence ministarstvo od 1861. g., potkopa osnovu na kojoj je postalo, pogazi načela i težnje sv. Andrejske skupštine, otuđi vladavca od naroda, pa umesto predašnjeg demagoško-despotskog i patrijarhalno-velikaškog načina, uvede centralističko-Napoleonovsku, austrijsko-Bahovu policajnu sistemu uprave, kojom se duh i svest narodna uspavljuje, kojom se snaga umrtvljuje, kojom se večno maloletstvo naroda, a time i nepromenjeno tutorstvo velikaša proglašuje i utvrđuje, kojom se svi zdravi sokovi narodni truju, i narod kao kakva trupina ili mrtva mašina po čudi vlasnika obrće" (Stojan Bošković, *Za prosvetu i slobodu*, članci i rasprave naučnog i političkog sadržaja iz ranijeg i poznijeg doba, Beograd, 1882., s.72-73)

¹⁴²) "Slobodnjački preobražaj Srbije", *Zastava*, br. 65, (1. jun 1869.)

kakva ona *treba da bude*, tj. izložićemo njegovu političku viziju Srbije nakon Mihailove smrti i pokušati da istaknemo one teorijsko-političke ideje koje tu njegovu viziju utemeljuju.

Svoje viđenje Srbije u novonastaloj situaciji posle smrti kneza Mihaila, Vladimir Jovanović je najjasnije izneo u seriji članaka, objavljenih u "Zastavi", tokom juna 1869. godine, pod naslovom "Slobodnjački preobražaj Srbije. Kakav ustav Srbiji treba?"¹⁴³ Objavljeni neposredno pred zasedanje Velike narodne skupštine u Kragujevcu koja je trebala da donese novi ustav (10-29. jun 1869.), Jovanovićeve članci su trebali da utiču na narodne poslanike u njihovoj ustavotvornoj radnji. Neznajući sadržinu ustavnog nacrtu koji je izradio namesnik Jovan Ristić, a saglasan sa stavom Namesništva i Nikoljskog odbora o nužnosti donošenja novog ustava, Jovanović je izložio svoje viđenje budućeg ustavnog uređenja Kneževine. Po njemu, polazište novog ustava, za razliku od važećeg, "Turskog", treba da budu dva principa: *prvi*, potvrđivanje nacionalne samostalnosti i, *drugi*, "ostvarenje novih ideja i načela" (Z 66). Dok je prvi princip samorazumljiv i odnosi se na potvrdu unutrašnje nezavisnosti Srbije ("Narodna samostalnost, sa nezavisnim zakonodavstvom i uređenjem na domaćem ognjištu svome"), drugom principu, izlaganju "novih ideja i načela" koje treba da sadrži ustav, Jovanović posvećuje veći deo svoga teksta. Pri tome, on polazi od ideje "slobode čoveka" i načela "suverenstva obšte volje" i iz njih izvodi obe glavne grane ustavne materije - prava građana i organizaciju vlasti.

Polazeći od kantovske formulisane ideje slobode i dostojanstva čoveka ("da Srbin svagde i na svakom mestu ostane samom sebi celj, a nikada i nigde da nemora uniziti se do sredstva i oruđa tuđe čudi" - Z 66), kao i dotadašnjeg stanja u Srbiji, Jovanović naglašava da osobita briga Velike skupštine mora biti da se ustavom proglase i ujemče slobode i prava svakog Srbina. "Potpuna

¹⁴³ "Zastava", Novi Sad, br. 65; 66; 67. (1-6. jun 1869.)
Citare iz ovih članaka navodićemo sa oznakom Zi brojem lista, neposredno u tekstu.

sloboda" bi obuhvatala slobodu ličnosti, privrede i sobstvenosti, savesti i veroispovesti, misli i reči, nauke i predavanja, štampe, kao i slobodu sastanaka i udruživanja (Z 66). Da bi se sprečila zloupotreba vlasti, ustav treba da ujemči prava koja su štit za građane pred samovoljom organa vlasti: on treba da zabrani torturu, proglasi nepovredivost stana, zaštiti privatnost (pisma, rukopisi), ograniči pritvor na jedan dan, onemogućiti gonjenje protivno zakonu i zatvaranje bez naredbe suda i zakonite presude, kao i da utvrdi pravo na slobodan izbor pravopisa i način govora. (Z 66). Posebnu pažnju Jovanović posvećuje zaštiti duhovnog stvaralaštva i zabrani intervencije vlasti u sferu slobode nauke i štampe - "Izrečeno treba kazati, i da se cenzura ne sme nikad više ustanoviti" (Z 66). Nabrojane slobode i prava moraju, po Jovanovićevom mišljenju, biti jednaka za sve - "Na osnovu jednakosti ljudske prirode i ustav Srbije ima da osvešta i ujamči *jednakost prava i dužnosti, jednakost slobode za sve i svakog u Srbiji.*"

Samo ustavno proglašenje i ujamčenje sloboda i prava nije dovoljno - bez odgovarajuće organizacije vlasti slobode i prava ostaju puke deklaracije. U odgovoru na pitanje kako organizovati vlast u Srbiji, Jovanović polazi od načela narodnog suvereniteta po kome, "*obšta volja* ima da bude najviši zakon i neograničeni gospodar, *suveren*" i principa "razumnog rasporeda i deobe vlasti". Na osnovu ovog principa on razlikuje: "najvišu ili suverensku vlast" (ustavotvornu vlast), te zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. U dotadašnjoj Srbiji, smatra Jovanović, nije se u organizaciji vlasti polazilo od principa njene deobe i načela narodnog suvereniteta: suverena i zakonodavna vlast bile su u rukama Kneza i Saveta koji su "*obštu volju naroda pod noge bacali*". Zato, po novom ustavu, *suverenu vlast* (najvišu i sasvim nezavisnu), treba da ima Velika narodna skupština koja bi se sastajala svake tri godine, donosila ustav ili ga menjala, birala kneza ili namesnike, po potrebi posredovala i rešavala sukobe između drugih "grana" vlasti i odobravalala međunarodne ugovore. Organ *zakonodavne vlasti* bi bila Redovna narodna skupština koja bi samostalno donosila zakone u skladu sa ustavom - "da još i neki Savet kao

faktor zakonodavstva pored narodne skupštine paraduje, tome mi ne nalazimo nikakva razloga u Srbiji" (Z, 66). Jovanović se opredeljuje za jednodomnu zakonodavnu skupštinu koju sačinjavaju narodni predstavnici izabrani na slobodnim, tajnim i neposrednim izborima sa opštim pravom glasa. Za zadržavanje Saveta kao skupštinskog "gornjeg doma", on ne nalazi ubedljive razloge, smatrajući da dvodomna skupština ima opravdanja samo kao ostatak tradicije (Engleska) ili u federalnim državama (Amerika), dok bi u Srbiji jedan Savet, u kome sedi od vlade zavisna inteligencija, bio "seme za gotovansku aristokratiju". Strahu od jedne skupštine koju bira neprosvećeni narod i koja može, vođena demagozima, biti "neumerena" i nestalna u upotrebi svoje vlasti, Jovanović suprotstavlja uverenje da će slobodni izbori i slobodno političko organizovanje doprineti da u skupštinu budu izabrani najbolji "narodni sinovi", a da će javnost rada i sloboda štampe biti najbolja škola za političko obrazovanje naroda. Prelazeći na ustavno određenje *sudske vlasti*, Jovanović naglašava da je u Srbiji ona bila i do tada odvojena od izvršne i zakonodavne vlasti, ali da nije bila i nezavisna od njih. Pre svega, izbor sudija je zavisio od volje izvršne vlasti, a praksa uvođenja "vanrednih sudova" omogućavala je kažnjavanje političkih protivnika po volji izvršne vlasti, a ne po zakonu. Otuda, ustav treba da pored uvođenja porote, usmenog i javnog postupka i lokalnog, slobodnog izbora sudija, izričito zabrani "izuzetno suđenje" i "vanredne i privremene sudove" (Z, 67). *Izvršna vlast*, pošto je Srbija kneževina, mora biti predata knezu. On je "sveta i nepovrediva ličnost", ali ministri koje on bira su za ono što rade odgovorni narodu, tj. narodnom predstavništvu. Odgovornost ministara (vlade) pred narodnom skupštinom je osnovni princip koji onemogućava zloupotrebe izvršne vlasti, uvodeći kontrolu zakonodavca u proces izvršenja zakona. Priznavajući "svetost i neprikosnovenost" kneza, Jovanović ga istovremeno ograničava "obštom voljom", ustavotvornom skupštinom koja ga može zbaciti, kao i redovnom skupštinom koja organe njegove vlasti (vladu) drži pod kontrolom. Upravo je to, po njemu, i glavni značaj ustavne države - "da

vlast vladaoca bude ograničena obštom voljom...da vladalac ne može imati druge vlasti, nego samo onu koju mu ustav i zakoni, na ustavu osnovani, poveravaju" (Z, 67).

Polazeći od osnovnih sloboda i prava, kao i od načela narodnog suvereniteta, Vladimir Jovanović se, kao što smo videli, u prikazanim člancima, zalaže za Srbiju kao "ustavnu kneževinu". Ali, ne treba zaboraviti da su oni pisani sa ambicijom neposrednog političkog uticaja na ustavotvornu radnju u Srbiji, tj. da su njegovi stavovi formulisani s obzirom na već strukturisanu, određenu političku realnost. Otuda, zanimljivo bi bilo uporediti ih sa stavovima i formulacijama koje on izlaže u tekstovima sa izraženijim teorijskim ambicijama. Tako, nasuprot zalaganju za ustavnu monarhiju, on, u svom životnom delu, enciklopedijskom *Političnom rečniku*, formuliše jasno republikansko stanovište, ističući da "od sviju dosad poznatih oblika vlade, respublikanski oblik ponajbolje se daje dovesti u saglasnost sa slobodom."¹⁴⁴ Ustavna monarhija, kao jedna vrsta "mešovite vlade" (kombinacije monarhijskog i republikansko-predstavničkog principa), ostavlja, po Jovanovićevom mišljenju, suviše široke mogućnosti da se vladaočeva samovolja "uzdigne nad obštom voljom, pa i da diktatura na mesto ustavnosti nastane" (PR, 537). Pre svega, vladalac može uticati na izbore poslanika i rad skupštine, a sami zakoni, pa i ustav, važe samo uz njegovu saglasnost. Otuda, mada "praktika" poznaje uspešne ustavne monarhije, "nauka" može dopustiti u društvu samo ustanove koje se temelje na slobodnoj volji sviju", a "nemože nikad biti za ustanovu koja uobražava

¹⁴⁴) Vladimir Jovanović, *Politični rečnik*, sveska V, Beograd, 1872., s.539. Zamišljen kao opšta enciklopedija politike i socijalnog saznanja, Jovanovićev *Rečnik* je štampan u četiri sveske (sv. A; B; V i G-D) u Novom Sadu i Beogradu (1870-1873.), dok su sveske od I-F ostale u rukopisu. Kao što je to pokazao Andrija Stojković, kao osnova za ovo Jovanovićevo delo poslužio je *Dictionnaire general de la politique*, Morisa Bloka (Maurice Block), Paris, 1863. (Videti: A. Stojković, "Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića", *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd, 1-2/1972., s. 33-79). U nastavku teksta, citate obeležavamo sa PR, brojem stranice.

božansko pravo za jednog čoveka ili jednu familiju, o trošku slobode sviju drugih" (PR, 539-540). Empirijsku prednost republikanske vladavine potvrđuju sloboda, napredak i opšte dobro (stanje privrede i prosvete) u Americi i Švajcarskoj, jer, pita se Jovanović, "gde je čovek dostojniji, napredniji i sretniji, nego tu?" Ali, važniji, teorijski razlozi odnose se na nesaglasnost monarhije sa idealom jednakosti koji, po mišljenju Jovanovića, ima status "prirodnog zakona ljudskog društva" (PR, 517). Iz prirodne jednakosti ljudskih bića, on izvodi načelo *jednakosti prava i dužnosti svih* članova jednog društva,¹⁴⁵ načelo koje je u suprotnosti sa monarhijskim ili staleško-aristokratskim principom kojim se poništava jednakopravnost svih u ime privilegija "Jednog" ili "nekih", a "društvo" svodi na "stado" ili "čopor". Pored jednakosti u pravima i dužnostima, ljudi treba da budu "*jednaki u slobodi*", tj. sloboda treba da bude "*jednaka za sve i svakoga*" - "Jednakost u slobodi, ili slobodu jednaku za sve i svakoga, nauka osveštava kao osnovno načelo u prirodnom zakonu društva" (PR, 518). Dakle, Jovanović polazi od načela jednakosti, specifikuje ga kao "jednakost u slobodi", a slobodu određuje kao jednakost u pravima svakog čoveka, kako jednakost u pravu na *ličnu* slobodu (autonomiju i neprikosnovenost sfere pojedinca), tako i u pravu na učešće u formiranju "opšte volje" (politička sloboda). Tek ovo demokratsko konstituisanje "obšte volje" kao "izvora javne vlasti" omogućuje takav društveni poredak u kome je sloboda svakog pojedinca u saglasnosti sa slobodom svih. Takav poredak je pravičan, jer "pravda" je "jednakost u slobodi" na osnovu koje se "ostavlja svakom svoje - pojedincu ili ličnosti ono što je lično, a društvu što je društveno."¹⁴⁶

U Jovanovićevoj tezi o saglasnosti jednakosti i slobode, kao i korišćenju izraza "jednakost u slobodi", prepoznavamo uticaj A.Tokvila čije je delo *O demokratiji u Americi* on poznavao i

¹⁴⁵) "Društvo nema predstavljati ništa drugo, nego *skup jednakih prava i dužnosti svojih članova*" (PR, 517)

¹⁴⁶) Vladimir Jovanović, "Obština", *Glasnik Srbskog učenog društva*, Beograd, knj. XXXIV, 1872., s. 89.

komentarisao.¹⁴⁷ Naime, Tokvil je smatrao da se "može zamisliti jedna krajnja tačka u kojoj se sloboda i jednakost dotiču i spajaju."¹⁴⁸ Ta "tačka" je ideal kome teže "demokratski narodi" i Tokvil ga određuje kao stanje "jednakosti u slobodi". Ono je moguće ako svi građani učestvuju u vlasti i ako je njihovo pravo učešća jednako - "Pošto se niko tada neće razlikovati od ostalih, niko neće moći ni vršiti neku tiransku vlast; ljudi će biti savršeno slobodni zato što će biti potpuno jednaki; a biće i svi savršeno jednaki zato što će biti potpuno slobodni."¹⁴⁹ Ovom Tokvilovom "idealom demokratskih naroda", Jovanović, u skladu sa svojim naturalističkim pozitivizmom,¹⁵⁰ daje snagu i status "prirodnog zakona društva". Ali, kako i on sam zna, "takav uzor demokratije nije lako ostvariti" (PR, 714), te uprkos ovom "prirodnom zakonu" stvarnost ljudskog društva ne odgovara onome što "na osnovu nauke" znamo, a "pomoću istine" težimo da ostvarimo. Nauka i Istina, te dve "svetinje" čitavog pokreta *Ujedinjene omladine*, nužni su ali nisu i dovoljni uslovi slobodarskog, demokratskog

¹⁴⁷)Vid. "Obština", s.127-129. Ali, nezavisno od Tokvila, teza o načelnoj saglasnosti slobode i jednakosti kao "fundamentalnih političkih ideala", smatra se kao jedna od osnovnih karakteristika liberalnog stanovišta u političkoj filozofiji - "Liberali shvataju slobodu i jednakost kao načelno saglasne ideale, koji se ravnopravno ograničavaju jedan drugim: liberalni ideal slobode uvek je ideal *jednake slobode* za sve pojedince, kao što je, za uzvrat, liberalni ideal jednakosti uvek pre svega ideal *jednakosti u slobodi*." (Leon Kojen, "Liberalizam", *Filozofske studije*, Beograd, XVI, 1983., s.6.)

¹⁴⁸) A.Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990., s.453.

¹⁴⁹) *Isto*

¹⁵⁰) Prema Slobodanu Jovanoviću, "prirodne nauke, koje je (Vladimir -M.S.) učio kao osnovu agronomije, dale su mu prvu ideju o tome šta je savremena nauka, - i kada je docnije stao da se bavi društvenim naukama, on je bez teškoća primio gledište Herberta Spensera da između prirodnih i društvenih pojava postoji paralelizam i da se društveni pojavi najbolje objašnjaju pomoću sličnih prirodnih pojava" (*Moji savremenici -Vladimir Jovanović*, nav. izdanje, s.15)

poretka. Naukom možemo "osveštati" i u ustavu i zakonima formulisati slobodarska načela i principe, ali i ustav i zakoni samo "ujemčuju slobodu i pravdu, ali je ne stvaraju." (PR, 714) Takođe, širenjem i popularizacijom nauke, (Prosveta kao "zastava" omladinskog i liberalnog pokreta), narod se može vaspitavati i učiti slobodi, ali je to dugotrajan posao čiji rezultati mogu biti očitii tek budućim generacijama. Otuda, Jovanović mora, kada je reč o Srbiji, još nečim podupreti snagu svog "obšteg zakona društva". On to čini pozivajući se na tradiciju: srpska prošlost svedoči o "demokratskom duhu naroda", ona je spomenik "snage i veličine srbske", garant njene budućnosti. Kao što je "načelo samovlade i samouprave (selfgovernment), samopomoći i samoodbrane duboko proniklo u dušu i srce slobodnih Amerikana"¹⁵¹ koje opisuje Tokvil, tako su i Srbi sa svojim tradicionalnim, patrijarhalnim ustanovama i običajima, sa svojom epikom i narodnim moralom, narod demokratskog duha koji može iznedriti jedan slobodarski poredak. Otuda, većina Jovanovićevih publicističkih dela sadrži romantičarsku idealizaciju srpske prošlosti i vrlina "narodnog duha" - time što ih često i neodmereno slavi (prelazeći, po rečima njegovog sina Slobodana, u svojevrstu "nacionalističku mistiku") on, pored doprinosa buđenju i formiranju nacionalne svesti neophodne za oslobođenje i ujedinjenje, izražava i utemeljuje svoju veru u mogućnost jednog demokratskog, liberalnog uređenja Srbije.¹⁵² Otuda, kod Jovanovića i drugih

¹⁵¹) Vladimir Jovanović, "Obština", nav. izdanje, s. 128.

¹⁵²) Više o idealizaciji srpske prošlosti i "narodnog duha" kod Jovanovića i drugih srpskih liberala videti u narednoj studiji u ovoj knjizi, posvećenoj njihovom odnosu prema slovenofilstvu. Ovde, možemo navesti paradigmatične stavove Jovana Ilića, pesnika i drugog sekretara Svetoandrejske skupštine: "Šta smo mi - mi Srbi? Neznatna kaplja u prostranom moru sveta! Mali narod u velikom kolu država Evropskih! No opet, mi nismo narod bez značenja: imamo krasnu prošlost svoju, imamo sadašnjost, pa možemo slobodno računati i na budućnost...Sa takvim narodom svestna i odvažna vlada mogla bi godinama izvršiti ono, što se kod drugih naroda vekovima izvršiti neda - naravno: s razlogom i načinom, koji je udesan narodnom duhu i domaćem životu našem"

njegovih saboraca iz šezdesetih godina prošlog veka, ukrštaju se prosvetiteljska vera u nauku i romantičarska stilizacija istorije, pozitivistička vera u napredak i okrenutost likovima i simbolima prošlosti, borba za parlamentarnu vladavinu i veličanje harmonične seoske patrijarhalnosti. Jovanović je, kako je on to sam rekao kasnije, povodom dela svoga prijatelja Stojana Boškovića, zahtevao "slobodnije uređenje naših državnih ustanova u narodnom i demokratskom duhu, i po istorijskim načelima državne, političke i zakonodavne centralizacije i administrativne decentralizacije. Dokazivao da su se ta načela javljala od vekova u životu našeg naroda...ali je ujedno naglašavao potrebu da se, u izvođenju naših političkih ustanova i naših državnih poslova, obziremo i na ustavno parlamentarne napreke novijih i naprednijih evropskih država." ¹⁵³

Ali, ne ulazeći ovde u rekonstrukciju celine Jovanovićevih teorijsko-političkih uverenja, kao ni u problem njihove koherencije i razvojne dinamike, možemo zaključiti da se on, šezdesetih godina, u svojim političkim aktivnostima i publicističkim radovima zalagao za Srbiju kao ustavnu monarhiju sa ustavom zajemčenim osnovnim slobodama i pravima i zakonodavnim predstavničkim telom koje bi, kao organ "obšte volje", ograničavao zloupotrebu vlasti od strane vladaoaca i vršio kontrolu nad organima izvršne vlasti. Ideju predstavničke, parlamentarne vladavine on je izvodio iz načela narodnog suvereniteta, a obrazlagao je pozivajući se na ideale jednakosti i slobode. Vladavina "obšte volje" ("volje svijju, izražene obštim glasom, ili glasom svijju, a na osnovu slobode") bi, u tom slučaju, bila "vladavina zakona" kao njenog "slobodnog izraza". Samo tada bi "zakon bio zakonit", tj. samo tada bi

(Jovan Ilić, *Pogled na sadašnje stanje naše*, Beograd, 1859., s.11. i 27.) Komičane primere preterivanja u omladinskom "srbovanju" videti u Skerlićevoj analizi književnosti Omladine - npr. stihovi: "Srbin mi otac, Srbinja mati; Deda mi beše kolena tog; I nebo samo srbske je boje; U njemu gore Srbin je Bog!" (*Omladina i njena književnost*, s.188)

¹⁵³) Vladimir Jovanović, "Stojan Bošković", nav. izdanje, s. 429.

postojala *dužnost* poslušnosti građana prema zakonima jer bi ona bila posledica njihovog jednakog *prava* da participiraju u "obštoj volji" koja ih donosi. Bez jednakog i slobodnog učešća u "obštoj volji", tj. bez zakonodavnog predstavničkog tela, građanin može silom biti podvrgnut zakonima kao izrazu volje pojedinca ili neke grupe, ali on nema dužnost poslušnosti pravom smislu te reči. Suprotno, "svaki u društvu ima pravo da se odupre gospodarstvu koje se odpađuje od obšte volje, koje u despotizam i tiraniju prelazi; a svi su dužni radići da se vlast svede u granice u kojima će biti čuvarica i branilac slobode, jednake za sve, jemstvo i štiti za pravdu."¹⁵⁴

Nakon što smo izložili Jovanovićev normativni pojam "društva" zasnovanog na idealima slobode, jednakosti i pravde¹⁵⁵, možemo se vratiti njegovom praktično-političkom polazištu - stavu prema političkoj stvarnosti Srbije nakon Mihailove smrti. Ako sada uporedimo njegove stavove formulisane sa namerom uticaja na ustavotvornu skupštinu, stavove koji predstavljaju operacionalizaciju izloženog normativnog pojma "društva" s obzirom na realni politički kontekst Srbije, sa tekstom Ustava iz 1869. godine, onda lako uočavamo jaz koji deli Jovanovićevu viziju parlamentarne vladavine i odredbe "Namesničkog ustava". Na osnovu razlike između Jovanovićevog odgovora na pitanje "Kakav ustav Srbiji treba?" i samog "Ustava Srbije,"¹⁵⁶ možemo očekivati da je on zauzeo kritički stav i odbacio većinu ustavnih rešenja koje je formulisao knežev namesnik, Jovan Ristić. Ovo očekivanje se pokazuje kao opravdano u Jovanovićevoj konstataciji polovičnog i nedoslednog ostvarenja liberalnih ideja i načela u novom Ustavu - analizirajući ustavno ujemčenje sloboda (članovi 25, 26, 27, 28, 32), izvrđavanje budžetskog prava Skupštine (čl.

¹⁵⁴) Vladimir Jovanović, "Obština", nav. izdanje, s. 81.

¹⁵⁵) Vera u ove ideale podstakla je Vladimira da svojoj deci da imena Slobodan i Pravda - prvi "Slobodan" u Srba je bio Slobodan Jovanović, a ime "Pravda" nikada nije postalo uobičajeno.

¹⁵⁶) Ovo je naslov Jovanovićevog članka i prvog komentara novog Ustava, objavljenog u "Zastavi", br.89. od 30. jula 1869.

65, 66), oduzimanje činovnicima i advokatima aktivnog izbornog prava, popunjavanje trećine Skupštine vladinim poslanicima, itd., Jovanović zaključuje da bi mogao "izložiti ovde još i više drugih članova ustava koji daju mogućnost da se oni koji su na vlasti u Srbiji osile protivu slobode, te da se jednog dana mora zapitati u čemu se razlikuje ustavna vlada od 'absolutne' ili despotijske" (Z 89). Ali, uprkos ovim kritičkim primedbama, Jovanović je smatrao da je "posao Velike skupštine u Kragujevcu dobitak za zemlju, dobitak koji mi željno označujemo" (Z 89). Objašnjenje ove protivrečnosti u Jovanovićevim ocenama možemo tražiti u njegovom ranije formulisanom očekivanju da novi ustav afirmiše dva principa - nacionalnu nezavisnost i "ostvarenje novih ideja i načela" (Z 66). Sada, posle donošenja ustava, on ga smatra "dobitkom" jer se njime potvrđuje nezavisnost Srbije u ustavotvornoj radnji (nasuprot "Turskom ustavu") i ističe da "*glavno beše* da se odbrani i utvrdi pravo naroda da sam sebi ustav dade" (Z 89). U tom svetlu, nedoslednosti i polovičnosti u "ostvarenju novih ideja i načela", uz sve kritičke primedbe, izgledaju manje važne - bitna je ustavna nezavisnost Srbije koja, jednom potvrđena, ostavlja mogućnost izmene i popravke samog ustavnog teksta. Pored toga, Jovanović smatra da nije kasno da se na sledećoj, redovnoj skupštini pri donošenju posebnih zakona otklone manjkavosti i nedoslednosti u samim ustavnim rešenjima. "Narod Srbski neće nikada zaboraviti na svoje pravo i dostojanstvo; on će vazda ostati živi izvor vlasti u Srbiji", a budućnosti ostaje u zadatak da, na sada izvojevanoj osnovi, u centar političkog i socijalnog života postavi "sunce ljudske slobode" (Z 89). U ostvarenju ovog zadatka, "liberalni patrioti" su videli svoju ulogu predvodnika "naroda" ali i saradnika vlade koja je, uz sve nedostatke, bila prihvatljiv partner u odnosu na raniji Mihailov apsolutistički režim. Jovanović se vraća u Srbiju i zajedno sa svojim saborcima iz vremena Svetoandrejske skupštine i omladinskog pokreta, sklapa kompromis sa namesničkom politikom. Ali, u jednom delu Omladine, upravo zbog nedostataka Ustava iz 1869. godine i pristajanja liberala uz real-politiku Jovana Ristića koji im se

uskoro nametnuo kao vodeći političar, formira se opozicija samom liberalnom pokretu, opozicija čiji najznačajniji predstavnik postaje Svetozar Marković.

IV)

Svetozar Marković - Radikalna kritika države i prava

Prvi zapaženiji istup Svetozara Markovića u političkom životu Srbije predstavlja objavljivanje njegovih članaka pod zvučnim naslovom "Srpske obmane" u novosadskoj "Zastavi", tokom oktobra 1869. godine. U četiri broja "Zastave" Marković, "državni pitomac" na studijama tehnike u Cirihi, izlaže svoju kritiku Ustava i političkih prilika u Kneževini. Presudnu važnost objavljivanja ove kritike za dalji Markovićev politički i teorijski razvoj, (kritike zbog koje je izgubio državnu stipendiju i nakon toga se konačno opredelio za političku i publicističku delatnost kao svoj životni poziv, nasuprot građanskoj karijeri tehničkog stručnjaka), možemo analizirati imajući u vidu dva, povezana ali ipak različita aspekta.¹⁵⁷ Prvi, istorijsko-politički aspekt Markovićeve kritike, vodi nas u analizu njegovog odvajanja od srpskog liberalnog pokreta u okviru koga se politički formirao. Drugi, i za našu temu značajniji aspekt je rekonstrukcija njegove kritike celokupnog dotadašnjeg državno-pravnog razvitka Srbije, kao i formulisanje socijalno-političkog ideala koji mu, u kasnijim godinama dopunjevan i razrađivan, služi kao normativni osnov te kritike.

Mladalačka pripadnost Svetozara Markovića liberalnom pokre-

¹⁵⁷Prelomni značaj ovoga članka u Markovićevom razvoju, kao i u razvoju socijalnih i političkih ideja u Srbiji XIX veka, naglašava i Latinka Perović: "Člankom 'Srpske obmane', koji predstavlja kritiku Namesničkog ustava od 1869. godine, Svetozar je započeo borbu za stvaranje nove opozicije u Srbiji, opozicije koja bi svojim programom bila savremenik kritičke struje u evropskom društvu, odnosno delovala s obzirom na nju". Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka*, tom II, Rad, Beograd, 1985., s. 191

tu srbijanske inteligencije, pokretu koji je od 1858. godine pa do smrti kneza Mihaila, dominirao idejnom i političkom opozicionom scenom Srbije, danas više nije sporna¹⁵⁸. Vidljiva u tematici i jeziku njegovih ranih članaka kao i u njegovim pismima bratu i prijateljima, ova pripadnost nije skrivana ni od strane samog Svetozara Markovića - polemišući kasnije sa Vladimirom Jovanovićem, on je isticao svoj "vek vere" u vođu liberalnog pokreta.¹⁵⁹ Ne ulazeći u detaljnije ispitivanje geneze Markovićevog raskida sa liberalima, na osnovu njegove prepiske možemo zaključiti da je on već krajem 1868. godine, pred odlazak u Cirihi, bio svestan da su njegovi putevi i putevi liberala "sasvim razdvojeni", kao i da je planirao osnivanje jedne "radikalne partije" koja bi predstavljala "novu opoziciju" i "otpočela borbu protiv svega što je ustarelo", "borbu mladog naraštaja protiv starog."¹⁶⁰ Pored uticaja ruske društvene misli (Černiševskog, pre svega), na Markovićev raskid sa liberalima je u prvom redu uticala politika liberala nakon smrti kneza Mihaila, tj. njihovo pristajanje uz "namesničku vladu". Već samo prihvatanje vođstva namesnika Jovana Ristića od strane liberala je u Markovićevim očima bilo dovoljno da zaključiti da su vodeći ljudi liberalnog pokreta "bivša opozicija" koja je izdala slobodarska načela u zamenu za titule i činovničke položaje u "birokratskoj sistemi" i dinastičkoj politici.¹⁶¹ Otuda, u "Srpskim obmanama" Marković analizira "Na-

¹⁵⁸)U novijoj literaturi, Latinka Perović je najjasnije istakla važnu ulogu srpskog liberalizma u formiranju Markovićevih stavova: "Odnos Svetozara Markovića prema liberalizmu predstavlja ključnu tačku za razumevanje geneze njegovih ideja." (*Nav. delo*, s.191)

¹⁵⁹) "Bilo je vreme kada sam gutao svaku rečicu što je napisaste vi ili vaši drugovi...Bilo je vreme kada sam trčao na vašu reč i radio sve što ste kazali. To je bio moj 'vek vere' u vaše poštenje i vašu sposobnost". Svetozar Marković, "Poslednja reč o g. V.Jovanoviću", *Sabrani spisi*, II, Kultura, Beograd, 1965.,s.138.

¹⁶⁰) Svetozar Marković - Ljubomiru Belimarkoviću, (24.12. 1868., Petrograd),u: S.Marković, *Celokupna dela*, I, Beograd, Narodna knjiga, 1987.s.237-238.

¹⁶¹)Već u decembru 1868. g. Marković u "Zastavi" o liberalima piše kao o "bivšoj opoziciji"- Vid. "Velika Srbija", *Celokupna*

mesnički ustav" od 1869. godine kao dokument koji, po njegovim mišljenju, izražava stavove liberalne partije na vlasti i ustavna rešenja suočava sa načelima nekadašnjeg opozicionog liberalnog pokreta.¹⁶² Politički zahtevi liberala, istaknuti na Svetoandrejskoj skupštini i razvijeni kasnije u kritici Mihailovog apsolutizma, samo su, po Markovićevom mišljenju, delimično i nedosledno provedeni u novom Ustavu. Početna deviza liberalnog pokreta "Obrenovići i sloboda"(1858.), rezultirala je, nakon samo deset godina, jačanjem položaja i prava Kneza i dinastije na uštrb narodne slobode. Načelo narodnog suvereniteta i iz njega izvedena ideja parlamentarne vladavine je novim Ustavom samo delimično ostvareno - zakonodavna vlast, preneti sa Saveta u Narodnu skupštinu, nije bila potpuna: bez zakonodavne inicijative, Skupština je u odnosu na Kneza kao drugog zakonodavnog činioca bez čije potvrde nijedan zakon ne može važiti, bila u podređenom položaju. Budžetsko pravo Skupštine je takođe bilo ograničeno - odbijanje predloga novog budžeta od strane Skupštine nije povlačilo pad vlade, već produženje važenja budžeta iz prethodne godine te se, time, po rečima Svetozara Markovića, "uzakonjuje bezakonje, tj. vlada raspolaže imanjem građana bez njihovog odobrenja" (CD, 38). Pored toga, imajući u vidu mogućnost raspuštanja, odlaganja i sazivanja skupštine u zavisnosti od volje Kneza, kao i činjenicu da jednu četvrtinu poslanika (iz redova inteligencije) direktno postavljaju Knez i vlada bez njihovog učešća na izborima, Marković zaključuje da član 55. Ustava - "nikakav zakon ne može biti bez pristanka narodne skupštine izdat, ukinut, izmenjen ili protumačen..." - predstavlja "šuplju frazu" koja ne može zaustaviti samovolju vlade i Kneza. Po njemu, "to je dovoljno jasno da se vidi da je skupština - nula, kao što je i do sada bila", (CD, 39) te da se osnovna liberalna parola - "narodno suverenstvo, narodna

dela, I, 183-196.

¹⁶² "Srpske obmane su kritika beogradskih liberala zbog napuštanja načela, pokušaj da se utvrde uzroci i posledice toga napuštanja po celokupni umni i materijalni razvitak srpskog naroda". L. Perović, *Nov. delo*, s.254.

volja" - u stvarnosti pokazala kao "iluzija". Kao u slučaju Narodne skupštine, Ustav je nedosledan i u proklamovanju i garantovanju građanskih sloboda i prava. Mogućnost ograničenja ovih sloboda i prava zakonom bila je veoma široka, a "u slučaju opasnosti za javnu sigurnost", vlada ih je mogla potpuno suspendovati. Polazeći od liberalnog uverenja da su "sloboda mišljenja i govora (dakle sloboda štampe i javnih zborova) i sloboda rada i udruživanja prvi i neophodni uslovi za razvitak lične preduzimljivosti građana"(CD, 45), Marković zaključuje da ove slobode, ne samo u stvarnosti, nego ni u Ustavu nisu zaštićene i dosledno proklamovane.

Do sada izložene Markovićeve primedbe Ustavu iz 1869. godine mogu biti tumačene kao plod doslednog razvijanja liberalnog stanovišta ranije formulisanog u kritici Mihailove vladavine. Naime, Marković polazi od liberalnih ideja narodnog suvereniteta, parlamentarne vladavine, građanskih prava i sloboda i ukazuje na njihovo nedosledno i nepotpuno ostvarivanje u samom ustavnom tekstu. Ovako tumačena, njegova kritika se ne razlikuje od kritika mnogih liberala koji su izražavali svoje razočarenje kompromisnim karakterom Ustava i umerenošću "namesničkog liberalizma" Jovana Ristića. Jer, po rečima Slobodana Jovanovića, "pristalice narodne suverenosti, liberali se nisu mogli oduševljavati jednim Ustavom po kome je knez bio nosilac suverenosti, a Skupština samo njegov pomoćni organ za zakonodavne poslova".¹⁶³ Tim pre, što je i tako ograničena Skupština bila, po svom sastavu, seljačka - pošto činovnici nisu mogla biti birani, nezavisnost inteligencije u odnosu na Kneza i vladu koji su je u Skupštinu mogli "postaviti", bila je dovedena u pitanje. Uopšte, prihvatanje novog Ustava i namesništva od strane beogradskih liberala se pre može tumačiti njihovim uvidom u nužnost političkog kompromisa u sprovođenju reformi srpske države i društva u složenom kontekstu spoljnih pritisaka i unutrašnje nestabilnosti nakon Mihailove

¹⁶³⁾ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, izd. Gece Kona, Beograd, 1934., s. 125.

smrti, nego kao plod vere u ostvarenje njihovih doktrinarnih ubeđenja. Potvrdu za to možemo naći u činjenici da je i Vladimir Jovanović, dva meseca pre Svetozara Markovića, izneo u "Zastavi" kritičke primedbe na "namesnički Ustav" koje su u velikoj meri slične Markovićevim.¹⁶⁴ Svestan odstupanja ustavnih rešenja od liberalnog političkog projekta, Jovanović je svoje razočarenje, kao što smo videli, ublažavao isticanjem da "u pitanju ustava, glavno beše da se odbrani i utvrdi pravo naroda da sam sebi ustav dađe", kao i nadom da će se kasnije, posebnim zakonima, ispraviti nedostaci ustavnog teksta. Drugim rečima, sa liberalnog stanovišta očigledna nedoslednost i kompromisna umerenost ustavnih rešenja o organizaciji vlasti i pravima građana, uz sve kritičke primedbe biva od Jovanovića prihvaćena kao "prvi pokušaj na čistini ustavne nezavisnosti Srbije", sa nadom da "narod srbski neće nikada zaboraviti na svoje pravo i dostojanstvo", da će "vazda ostati živi izvor vlasti u Srbiji" (*Isto*). Sličnu ocenu "Namesničkog ustava", ocenu u kojoj je istaknuto njegovo nepodudaranje sa očekivanjima prve generacije srpskih liberala, ali i njihovo prihvatanje tog Ustava rukovođeno nacionalnim interesom "spoljašnje nezavisnosti" i real-političkim razlozima postupnog razvoja, nalazimo kasnije i kod Jovanovićevog prijatelja i saborca, Stojana Boškovića: "Taj Ustav, istina, nije ispunio mnoge razložne želje i očekivanja mladih slobodoumnih i prosvetljenih redova u Srbiji, nije pogodio ni dovoljno osigurao mnoge istorijske potrebe i pravedne zahteve srpskog naroda. No on je ipak, s pogledom na najpreče unutrašnje i spoljnje zadatke Srbije, dao približno dosta dobru narodnu osnovu za *postupan politički i materijalni razvitak države*, koja iz duge turske, a zatim patrijarhalne i birokratske domaće vladavine pod turskim suverenstvom prelazi malo po malo u oblik moderne ustavne zemlje sa velikim i teškim unutrašnjim i spoljašnjim zadacima."¹⁶⁵ Ovu veru u postupni razvoj u smeru koji je Ustav

¹⁶⁴) Vladimir Jovanović, "Ustav Srbije", *Zastava*, br. 89./ 30. juli 1869.g.

¹⁶⁵)Stojan Bošković, "U spomen Dimitriju Matiću", *Glasnik Srbskog učenog društva*, knjiga 69, 1889. g. s.237-238.(kurziv-

samo označio, Bošković je potvrđivao kada je, već pred prvu zakonodavnu skupštinu sazvanu 1870., mada na funkciji načelnika u ministarstvu spoljnih poslova, pisao članke o nužnosti korenitih ustavnih reformama.¹⁶⁶ I u ovim člancima, Bošković je isticao nedostatke "Namesničkog ustava" i zahtevao donošenje niza zakona koji bi ih ublažili - zakona o izborima (slobodni, tajni izbori sa opštim pravom glasa, bez isključivanja činovnika iz aktivnog prava glasa); zakona o slobodi štampe; zakona o ministarskoj odgovornosti i zakona o porotnom suđenju.

Dakle, uprkos učešću liberala u namesničkoj vlasti, u okviru samog liberalnog pokreta postojala je jasna svest o asimetriji između ranije formulisanog liberalnog političkog projekta i političke stvarnosti namesničke vladavine. U kritici koja insistira na ovoj asimetriji, Marković ne bi bio usamljen - njegova originalnost je upravo u tome što se njegova kritika ne može svesti na ovaj model u kome se suprotstavlja namesnički liberalizam pređašnjim, doktrinarnim uverenjima liberalnog pokreta. Ona, već u "Srpskim obmanama", sadrži elemente jedne radikalne kritike države i prava koje on, kasnije, razvija u celovit socijalno-politički koncept suprotstavljen liberalizmu.

Ovi elementi jedne radikalne kritike države i prava, kasnije detaljno razvijeni u *Srbiji na Istoku* (1872), vidljivi su već u "Srpskim obmanama", u Markovićevo stavu prema "birokratskom sistemu", tj. prema celokupnom dotadašnjem državno-pravnom razvoju Srbije kome on suprotstavlja ideju "narodne

M.S.) I Boškoviću je, kao i Jovanoviću, jasno šta je *trebalo*, a nije bilo zapisano u Ustavu: trebalo je "preći otvoreno čisto ustavnim sistemu sa svim potrebnim garantijama, sa zakonodavnom, slobodno iz svih redova naroda izabranom skupštinom, koja bi podjednako sa vladaoocem vršila zakonodavnu vlast, koja bi jakom kontrolom nad izvršnom vlašću i nad celokupnom zemaljskom upravom čuvala vladu i politiku državnu da ne odu na stranputice, s kojih se teško vraća bez goleme štete za narod" (Isto, s. 236-237).

¹⁶⁶) Stojan Bošković, "Prva zakonotvorna skupština. Članci o ustavnim reformama, štampani u listu 'Srbija', meseca oktobra 1870.godine", preštampano u knjizi: *Za prosvetu i slobodu*, Beograd, 1882.

samouprave", kao i njegovom isticanju primarnosti socijalnih reformi u odnosu na političke. "Ja kao prvu potrebu u Srbiji-piše Marković- smatram *uništenje birokratske sisteme*."¹⁶⁷ Za razliku od liberala koji su pod "birokratskim sistemom" podrazumevali ustavobraniteljsku epohu u kojoj je stvorena policijska država u kojoj je oligarhijski činovnički vrh (Savet) samovoljno vladao pomoću razgranat ako administrativnog aparata, Marković celokupni državno-pravni razvitak Srbije, od stvaranja prvih oblika moderne državne vlasti do prvog samostalno donesenog Ustava, određuje kao razvoj "birokratske sisteme". Pod njom on podrazumeva politički sistem vladavine jedne manjinske, neproizvodne klase (činovnika) nad ogromnom proizvodnom (seljačkom) većinom, sistem u kome se "deli narod na dve klase: onu što upravlja, onu koja je sveta i nepogrešima i koja nema nikakve celji u životu no da trči po ljestvicama intriga, podlog ponižavanja i služenja dok se ne dočepa 'najvišeg mesta' gde se uživaju sva blaga; i na drugu čast kojom se upravlja, koja ima samo dužnosti da plaća poreze, da snosi kuluke i vuče batine i koja mora da smatra kao najveću sreću ako joj se dozvoli da umre za 'svoga gospodara'."¹⁶⁸ Poistovetivši "birokratsku sistem" sa postojanjem državnih institucija koje popunjavaju činovnici Marković, za razliku od liberala koji su u uproščavanju administracije i jačanju Narodne skupštine koja treba da je kontroliše videli put reforme birokratskog, ustavobraniteljskog i Mihailovog režima,¹⁶⁹ ideju narodnog suvereniteta radikalizuje u ideju "narodne samouprave" kojom se ukida potreba postojanja "činovničkog reda", državnog aparata i same države u onom njenom obliku u kojem ona postoji u savremenim društvima. Sa tog stanovišta, celokupan razvoj srpske državnosti, od "Turskog ustava" koji je "bio smrtni udarac za razvitak unutarnje slobode u Srbiji", Marković ocenjuje

¹⁶⁷ "Srpske obmane", *Celokuna dela*, II, s.36. (kurziv Sv. Markovića)

¹⁶⁸ "Srpske obmane", nav. izdanje, s. 31-32.

¹⁶⁹ Vid. Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković", *Sabrana dela*, II, *Političke i pravne rasprave*, BIGZ, 1990., s. 75.

kao fatalnu *grešku* za koju su odgovorni, u prvom redu, obrazovali Srbi koji su "pod civilizacijom podrazumevali one ustanove, običaje, način života itd, što su u to vreme postojali kod civilizovanih naroda u Evropi", te ih nekritički prenosili na srpsko tlo.¹⁷⁰ Njihova nekritičnost se ogleda u njihovom neuviđanju ("*pameti ne beše tada*") dve činjenice - prve, da su u samoj Evropi, već tada, te državno-pravne forme izazivale nezadovoljstvo i bile predmet naučno zasnovane kritike, kao i druge, da je na patrijarhalnom temelju srpskog društva bilo moguće stvoriti društveno uređenje koje se "veoma slaže sa naprednijim načelima nauke o društvu, što se danas propoveda u Evropi."¹⁷¹ Time bi se, smatra Marković, izbegao dugi i "mučni put" ponavljanja evropskog razvoja koji nije bio nužan, jer je "naučnim razvitkom naših narodnih ustanova" bilo moguće izgraditi "sjajnu originalnu srpsku civilizaciju" koja je u skladu sa socijalnim idealom savremene nauke. Drugim rečima, na sačuvanim patrijarhalnim ustanovama i običajima (zadruga, opština, moba, pozajmica itd.) nije trebalo graditi "državnu sistem" po "obrascu evropske birokratije" koja razara upravo taj zdravi temelj narodnog života, već je trebalo ono "što već beše u klici u srpskoj opštini" razvijati uz pomoć nauke, tako da se načini onaj neophodan "jedan korak" kojim bi srpska država "postala ono što teži da postane suvremena evropska država, a to je: *zadruga kojom ljudi hoće da svaki pojedinac nabavi sve one namirnice koje sam svojom snagom nije kadar da pribavi*".¹⁷²

Skiciranu Markovićevu kritiku državnog razvoja Srbije, datu kroz njegovu kritiku "birokratske sisteme" i bez osvrta na "socijalno pitanje" kao posledicu tog razvoja, možemo ilustrovati njegovim stavovima o sudu, zakonitosti i pravdi. Izloženi u člancima objavljenim u "Javnosti" i "Glasu javnosti" tokom

¹⁷⁰"Srbija na Istoku", *Sabrani spisi*, III, Beograd, Kultura, 1965.g. s. 176 i 196.

¹⁷¹*Isto*, s. 203.

¹⁷²"Srbija na Istoku", nav. izdanje, s. 208. (kurziv Svetozara Markovića)

1874. godine, ovi Markovićevi stavovi predstavljaju razradu i konkretizaciju njegove kritike "birokratske sisteme" jer, kako primećuje Slobodan Jovanović, "sa svojim paragrafima, komplikovanim postupkom, školovanim sudijama i advokatima, sud je izgledao kamen temeljac birokratskog sistema: trebalo je taj kamen izvući, pa da se ceo sistem sruši."¹⁷³ Ali, Markovićeve kritika suda je, u opštim crtama, razvijena već u njegovim ranijim spisima u sklopu kritike državno-pravnog razvitka Srbije. Tako, on u "Srbiji na Istoku" ističe da je već u prvoj srpskoj državi "nikla jedna pogrešna misao" po kojoj se, po ugledu na strane juriste, tvrdi da se "zakonitost u narodu razvija i ujemčava samo pisanim zakonima, sudskim uređenjem i organizovanom političkom silom." Iz ovog osnovnog ubeđenja, smatra Marković, "ponikla je ona birokratska sistema suđenja koja je srpski narod zaplela u beskonačne parnice", naročito pri kraju ustavobraniteljske vlade koja je i stvorila pisane zakone i postavila temelj sudstvu. I kasnije, sa Mihailovim načelom zakonitosti kao "najviše volje u Srbiji", pravda nije poštovana, jer "u zakonu može biti utvrđena i 'varvarija'", te sama "zakonitost", bez "pravde, slobode i morala" ne znači i "pravdu"¹⁷⁴. Oba ova aspekta kritike prava i zakonodavstva, kako kritike pisanog prava preuzetog sa strane, tako i razlikovanja "prava" i "pravde", Marković, često mešajući ih, razvija u kasnijim člancima. Celokupna njegova argumentacija služi potvrdi stava da je "nama nužno potrebna promena celokupne sudske sisteme"¹⁷⁵ i obrazlaganju mogućnosti nedržavno organizovanog društva.

Polazište Markovićeve kritike je "osnovno načelo današnjeg suda da se u njemu sudi po *pisanim zakonima*" koji, zajedno sa *sudskim formama* koje mogu razumeti "samo stručni znalci",

¹⁷³"Svetozar Marković", nav. izdanje, s. 105.

¹⁷⁴"Srbija na Istoku", nav. izdanje, s.162. i 215.

¹⁷⁵Sv. Marković, "Sud i pravda", *Sabrani spisi, IV*, nav. izdanje, s.30.

treba da "ujemče pravdu".¹⁷⁶ Zaključci njegove kritike se mogu sažeti u tvrdnji da pisani zakoni, sudske procedure i instance ne ujemčuju "stvarnu pravdu" za koju je neophodno: (a) suđenje "po duši", a ne "po paragrafima"; (b) jedan "narodni sud po pameti" u kome će sudije krasiti "razboritost i poštenje", a ne posebna pravnička obrazovanost; (c) poznavanje oblasti života u kojoj nastaje spor i pravnih običaja naroda ("otačastvenih zakona"), a ne sudskih formalnosti. Ovakvo suđenje, po Markovićevo mišljenju, ne zahteva postojanje sudskih instanci a kontrola suda bi bila obezbeđena javnošću pretresa i savetovanja sudija (porotnika), kao i "slobodnom kritikom sudskih presuda".¹⁷⁷ Veza između polazišta Markovićeve kritike i njegovih zaključaka počiva, kako je to tačno i detaljno pokazao Slobodan Jovanović, na nizu logičkih grešaka u zaključivanju.¹⁷⁸ Za ilustraciju, dovoljno je navesti ovaj Markovićevo stav: "Pisani zakoni sadrže samo opšta pravna načela, koja se priznaju u jednom narodu. *Prema tome*, ako se hoće da presudi pravedno u samoj stvari, a ne samo po formi, svaki sud morao bi suditi po pameti a ne po pisanom zakonu, jer ovaj ne kazuje nikad šta je stvarno pravedno".

Ali, nezavisno od logičkih grešaka u zaključivanju i naivnosti pravne svesti, ispoljene u Markovićevoj kritici suda i zakonitosti, treba ukazati na suštinsku doslednost u razvoju njegovog stava, doslednost koja ga tera i u apsurdne zaključke. Naime, ako pođemo od činjenice da je za funkcionisanje modernih, kompleksnih društava neophodan uslov postojanje stabilnog pravnog sistema sa opštim i apstraktnim pravilima i procedurama, onda nas

¹⁷⁶ *Isto*, s. 36.

¹⁷⁷ *Isto*, s. 46-47. Smisao poslednjeg uslova "stvarne pravde", slobodne kritike sudskih presuda, nije jasan ako se ima u vidu Markovićevo zahtev da je "najbolji sud za naše prilike", sreski sud sa izabranim sudijom i porotom za sva dela koji usmenim postupkom donosi presude koje su izvršne i bez mogućnosti apelacije! ("Sud", *Sabrani spisi*, IV, s. 50). Naime, postavlja se pitanje čemu sloboda kritike sudskih presuda ako su one izvršne i bez apelacije?

¹⁷⁸ Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković", nav. izdanje, 105-106.

radikalna kritika procesa modernizacije patrijarhalnih društava (kakva je Markovićeve kritika društvenog i državnog razvoja Srbije), nužno vodi odbacivanju "pisanog zakonodavstva", "paragrafske pravde", sudija i advokata, itd. - celokupnog pravnog sistema koji je neophodni činilac tog procesa. Jednom rečju, određivši celokupan pravac razvoja moderne srpske državnosti kao "grešku", Marković je sasvim dosledno odbacio osnovne činioce i manifestacije tog razvoja, državu i pravo. Njegovo uverenje da slovenska civilizacija, u kojoj "ne postoji ona razlika između pojma države i pojma društva što se tako oštro primećiva na zapadu"¹⁷⁹, može preskočiti "purgatorijum" građansko-kapitalističkog razvoja direktnim "prenošenjem" nauke na "patrijarhalni temelj", delili su i mnogi njegovi dosledniji, obrazovaniji, pa i uticajniji savremenici i nastavljači. Nije li, na kraju, i naše današnje tegobno i mukotržno ponovno otkrivanje vrednosti "pravne države" i "civilnog društva" posledica upravo dugotrajne vladavine ove teorijske matrice kojoj je, mada kao marginalni akter, pripadao i sam Svetozar Marković?

*

Završavajući ovaj prilog istoriji ideje "pravne države" u Srbiji sa Markovićeve kritikom "države" i "prava", formulisanom početkom sedamdesetih godina prošlog veka, daleko smo od pomisli da kasnija politička i pravna istorija devetnaestovekovne Srbije nije interesantna sa stanovišta naše teme. Naprotiv, u političkim borbama, ustavnim sporovima i kritici vladavine dva poslednja Obrenovića, ideja vladavine prava bila je jedno od osnovnih "toposa" političke misli u poslednjoj trećini prošlog veka. Ali, ograničavajući se na period do sedamdesetih godina, nameravali smo da ekspliciramo one formativne momente u razvoju ideje "pravne države" koji, u jednom kratkom periodu, reprodukuju ključna mesta dugotrajnijeg razvitka evropskog političkog mišljenja. Naime, polazeći od ideje o zakonu kao

¹⁷⁹"Srbija na Istoku", nav. izdanje, s.204.

nužnom uslovu lične i imovinske sigurnosti, preko ideje političkih prava i sloboda, pa do ideje parlamentarne vladavine, u Srbiji je, za nekoliko decenija izgradnje njene državnosti, pređen put karakterističan za dugotrajnu evoluciju novovekovnog političkog mišljenja, da bi, već u delu Svetozara Markovića, bio odbačen u ime "najnovije nauke". Ne tražeći u polju socijalne istorije odgovor na pitanje o zrelosti i kompleksnosti srpskog devetnaestovekovnog društva da stvori i omogući funkcionisanje jedne "pravne države", pratili smo samo pojedine priloge pedesetogodišnjem razvoju nekih aspekata ove ideje, od Bože Grujovića do Vladimira Jovanovića. Ako nas to može utešiti, opravdanje za činjenicu da ni do danas nismo iskorenili "onu drevniju i bogomrsku vraždu i mrzost na zakon" o kojoj je Dositej pisao kao uzroku zbog koga ćemo "sami sebi biti Turci i mučitelji", možemo tražiti pozivajući se na kratkoću vremena za formiranje kolektivnog iskustva o vladavini prava i dugotrajnim blokadama procesa socijalnog učenja.

II
SRPSKI LIBERALI I
SLOVENOFILSTVO

"Ne podajte se sablazni da budete Evropljani!"
(Srbima poslanica iz Moskve, 1860.g.)

D)

U okviru političke filozofije uobičajeno je razlikovanje tri osnovna teorijska stanovišta i, iz njih izvedena, praktička opredeljenja: liberalnog, konzervativnog i radikalnog. Teorijsko-analitičkim pristupom moguće je rekonstruisati svaku od ovih tradicija u političkoj filozofiji u obliku različitih modela političkog mišljenja. Ovi modeli se razlikuju na nivou "konstitutivnih političkih stavova", tj., unutar svakog od njih različiti politički ideali se prihvataju kao fundamentalni.¹ Ovi pokušaji pojmovnog određenja liberalizma, konzervativizma i radikalizma imaju status "ideal-tipskih" konstrukcija nastalih analizom političkih teorija nižeg nivoa apstraktnosti koje u empirijskom socijalnom sklopu, bar jednim delom, bivaju operacionalizovane u formi ideologija i, prihvaćene od političkih aktera (pokreta, partija, grupa, pojedina), utiču na izgradnju ili razgradnju socijalnih institucija. Istorijski pristup političkom mišljenju, krećući se upravo na ovom nižem nivou apstraktnosti, pokušava da svoj predmet obuhvati u svoj njegovoj kompleksnosti (teorije, ideologije, pokreti, institucije). Rastuća kompleksnost predmeta umanjuje sklonost ka uopštavanju - istorijski pristup svakom od pomenuta tri osnovna stanovišta u okviru političke filozofije rezultira odustajanjem od rekonstrukcije apstraktnog modela ("-izma") u korist analize i opisa njegovih raznolikih ispoljavanja. Unutar svake od tri tradicije političkog mišljenja, istorijskim pristupom, intenziviraju se razlike kao i međusobni uticaji i ukrštanja. Tako, na primer, istoričar liberalizma biva suočen ne samo sa, dijahronijski

¹) Najbolji primer za ilustraciju ovog pristupa je, u domaćoj literaturi, studija Leona Kojena, "Liberalizam", *Filozofske studije*, XV, FDS, Beograd, 1983., s. 5-39. Za razlikovanje "konstitutivnih" i "derivativnih" političkih stavova u rekonstrukciji političke teorije savremenog liberalizma, videti: Ronald Dworkin, "Liberalizam", *Dometi*, Rijeka, 11/1988., s.672 (hrvatski prevod iz knjige: *A Matter of Principle*, Cambridge and London, 1981).

posmatrano, različitim oblicima liberalne misli, već i sa razlikama koje, u ravni sinhroniciteta, postoje između liberalizma formiranog u različitim nacionalnim i kulturnim tradicijama.² Slično je i sa konzervativizmom i radikalizmom, kao i njihovim odnosom prema liberalizmu.

U tekstu koji sledi dat je pokušaj istorijske rekonstrukcije nekih aspekata liberalne misli u Srbiji u periodu od 1858. do 1878. godine. Tačnije, ispitivanjem odnosa teorije i ideologije liberalnog pokreta u Srbiji prema ruskom slovenofilstvu (slavjanofilstvu), kao specifičnom obliku konzervativizma, pokušaćemo da ukažemo na neke od karakteristika liberalne misli u Srbiji koje opravdavaju upotrebu sintagme "srpski liberalizam". Komplementarno istraživanje bi za svoj predmet imalo odnos liberalizma prema socijalizmu/radikalizmu u istom periodu u Srbiji. Naravno, celovita slika o srpskom liberalizmu XIX veka zahtevala bi i analizu političke prakse liberala (u opoziciji i na vlasti), kao i šira istraživanja socijalne, političke i kulturne istorije Srbije toga vremena.

Već skoro pola veka istraživački interes istoričara (filozofskih, socijalnih, političkih) ideja, njihove recepcije i sudbine na ovom tlu, usmeren je (gotovo isključivo) na rekonstrukciju srpske socijalističke tradicije. Liberalne ideje u Srbiji XIX veka su, u skladu sa mišljenjem o liberalizmu kao "trulom" i "prevaziđenom" obliku građanskog političkog mišljenja, uglavnom prikazivane samo kao predmet kritike prvih srpskih socijalista. Otuda ne treba da čudi što je, nasuprot mnoštvu knjiga i studija o Svetozaru Markoviću, najozbiljnija novija studija o srpskom liberalizmu delo američkog autora G. Stouksa.³ Ali, ni u knjizi G. Stouksa,

²) Videti: Guido de Ruggiero, *A History of European Liberalism*, Beacon Press, Boston, 1961, Part I, p. 93-343. Pored ove, već klasične istorije liberalizma, videti i sažet osvrt na istoriju liberalizma u: F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and History of Ideas*, Routledge and Kegan Paul, London and Henley, 1978, Ch. 9, p. 121-132.

³) Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, University of

kao ni u radovima domaćih autora posvećenih prevashodno polemikama liberala i socijalista, ne tematizuje se odnos srpskog liberalizma i ruskog slovenofilstva. Izuzetak koji ćemo detaljnije prikazati jeste dvotomna studija Milorada Ekmečića, *Stvaranje Jugoslavije*, čiji je jedan deo posvećen upravo istraživanju ovoga odnosa.⁴

II)

Ekmečićevo delo predstavlja pokušaj da se sintezom istoriografskog znanja o periodu od 1790. do 1918. godine, stvaranje Jugoslavije razume kao završni čin procesa modernizacije i socijalne integracije heterogenog južnoslovenskog prostora. Evropski proces post-feudalne integracije društava u nacionalne države je na ovom našem, kulturno, pravno-politički, socijalno i religiozno fragmentarisanom prostoru prividno uspešno okončan 1918. g. Danas sasvim očigledna provizornost okončanja ovog procesa, te nestabilnost i neukorenjenost jugoslovenskog identiteta, plod je složene dinamike nacionalnih preporoda (nacionalizama) jugoslovenskih naroda. Po Ekmečiću, nedovoljno istican i proučavan faktor ove dinamike su religije i crkvene organizacije. Započevši u krugu kulturne elite, nacionalni preporodi južnoslovenskih naroda su se temeljili na herderovskoj ideji nacije kao zajednice jezika ("lingvistički tip nacionalizma"), da bi, posle 1848.g., mesto jezika postepeno zauzimala vera kao temelj nacionalnog identiteta ("sek-

Washington Press, Seattle and London, 1975. I sam Stouks, u Uvodu svoje knjige naglašava nesrazmerno veći interes jugoslovenskih naučnika za ruski (socijalistički) uticaj na politička strujanja druge polovine XIX veka u Srbiji nego za, po njemu značajniji, zapadnoevropski. Primer koji navodi je dovoljno ilustrativan: u Zborniku *Ujedinjena omladina srpska* (Matica srpska, Novi Sad, 1968.), samo dva priloga su posvećena analizi zapadnoevropskog uticaja na srpski razvoj. (Introduction, p. 16)

⁴) Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918, I-II*, Prosveta, Beograd, 1989. Vid., t. II, s. 140-203. (Nadalje, citate iz Ekmečićeve knjige označavamo sa E uz oznaku toma i stranice, neposredno u samom tekstu)

tarijanski tip nacionalizma"): "Naši su nacionalni pokreti krajem XVIII veka počeli na evropskim lingvističkim motivima, ali su izneverili ciljeve dosledne sekularizacije društava" (E, I, 15). Posledice su, smatra Ekmečić, očigledne u istoriji srpsko - hrvatskih odnosa, mada je i kod drugih Južnih Slovena religija presudno uticala na formiranje nacionalnih identiteta. "Religija je ostala vododelnica nacije", te za činjenicu neuspeha integracije nacionalnih pokreta, za "to što oni nisu u istoriji izrasli kao jedan narod - po mišljenju Ekmečića - treba zahvaliti samo crkvama" (E, I, 15).

Prihvatajući određenje klerikalizma Natka Nodila iz 1907.g., kao politike u kojoj "kler promašujući duhovnu vlastitu zadaću, hoće da u svjetovnim poslovima podvrgne civilno društvo svećeničkoj izravnoj zapovijedi, ili, barem poslušno učini", Ekmečić njegov uspon vezuje za promene na političkoj i duhovnoj sceni Evrope posle poraza "proleća naroda" 1848. godine (E, II, 132). Porazom demokratskih revolucija, u okviru katoličke crkve slabi "reformski" i "liberalni katolicizam" koji su pokušavali da pomire katoličku doktrinu sa demokratskim pokretima zasnovanim na ideji narodnog suvereniteta, te na nizu katoličkih kongresa biva formulisana socijalna i politička ideologija crkve koja će, kasnije, biti poznata pod imenom "socijalnog katolicizma". U borbi protiv individualizma, opšteg biračkog prava, demokratije i verske tolerancije (Papska enciklika *Quanta cura* iz 1864. i dodatak *Syllabus* iz 1871.g.) socijalni katolicizam je imao uspeha naročito u nerazvijenim, agrarnim društvima, stavljajući pod svoju kontrolu jezik, školu, društvene i kulturne institucije. "Kod južnoslovenskih katolika se ova ideologija u početku ispoljavala u otvorenom suprotstavljanju zajedničkom nacionalnom pokretu sa pravoslavnim Srbima, zajedničkom književnom jeziku i ideologiji jugoslovenskog ujedinjenja uopšte", a katolička crkva "postaje glavna institucija protiv jugoslovenskog nacionalnog okupljanja" (E, II, 144).

Analogan proces klerikalizacije političkog života kod pravoslavnih Južnih Slovena Ekmečić zapaža u periodu od 1860.

do 1878. godine, u pokušaju da se "nacionalna stremljenja srpskog naroda izvedu iz učenja pravoslavne crkve" (E, II, 141). Izvor ove ideologije su, po Ekmečiću, ruski slovenofilski krugovi, a njeni zastupnici u Srbiji su liberali na čelu sa Jovanom Ristićem. Formulirani u *Poslanici Srbima* (objavljenoj 1860.g., u Lajpcigu), slovenofilski pogledi na rešavanje Istočnog pitanja i unutrašnje uređenje Srbije su počivali na isticanju pravoslavnog ekskluzivizma, autohtonosti političkih institucija pravoslavnog slovenstva, te na kritici zapadnih uticaja na politički život i uređenje Srbije. Po Ekmečićevoj oceni, *Poslanica* je bila u suprotnosti sa nacionalnim programom izloženim u Garašaninovom *Načertaniju* i politikom kneza Mihaila. Čitana pre objavljivanja vodećim nacionalnim radnicima u Beogradu, *Poslanica* je, po Ekmečićevom mišljenju, uticala na Jovana Ristića i liberalne okupljene oko njega, te im poslužila kao ideološka platforma za kritiku Mihailove politike. Ekmečić smatra da i sam sukob kneza Mihaila i srpskih liberala nije građen na Mihailovom otporu prema idejama parlamentarne demokratije, već na njegovom nepoverenju prema ruskim slovenofilima koji su, preko liberala, težili stvaranju jednog pokreta nezavisnog od kneževske vlasti, a "pravi smisao Poslanice" on vidi u tome što je ona "postala duhovno opravdanje kasnije smrti kneza Mihaila" (E, II, 151). Praktične posledice usvajanja poruka *Poslanice* od strane srpskih liberala vidljive su u njihovoj politici posle dolaska na vlast 1868. godine i vrhune u neuspešnom srpsko-turskom ratu koji je vođen uz podsticaj i neposredno učešće ruskih "slavjanofilskih komiteta". Tačnije, uticaj slovenofila završava srpskim razočarenjem Berlinskom kongresom na kome Srbija, uz saglasnost Rusije, gubi Bosnu i Hercegovinu, a dobija "veliku Bugarsku" u svom susedstvu. Ovo razočarenje je izraženo u jednoj poruci iz Petrograda srpskog poslanika Protića u kojoj piše "Ovakvih podlaca kakvi su se naši slovenofili pokazali, nema na svetu. Celo Srbstvo žrtvuje Austriji samo da uhvate

Balkan, da srbsko pleme ne prevagne na Balkanu."⁵

Uticaoj poruka *Poslanice* na duhovni i politički život Srbije možemo, poput Ekmečića, tumačiti kao balkanski odjek i produžetak poznatog ruskog spora između "zapadnjaka" i "slovenofila". Ali, već na prvi pogled, zbunjuje tvrdnje da su, nasuprot malobrojnim ruskim liberalima koji su bili "zapadnjaci", u Srbiji upravo liberali prihvatili slovenofilsku ideologiju izloženu u *Poslanici* i pokušali da ostvare njene strateške ciljeve. Ekmečić smatra da "uticaoj ove ideologije nije ostao samo na političkoj površini u Srbiji, kako to istorijska nauka drži". Po njemu, "ona je inspirisala znatan deo srpskog javnog mišljenja i za dugo vremena će predstavljati izvor političkih programa tadašnjih srpskih liberala" (E, II, 150). Slovenofilski uticaoj na srpske liberalce predstavlja, po Ekmečiću, pozadinu bez koje se ne može razumeti sudbina liberalne stranke u političkom životu Srbije XIX veka. Ali, dok Ekmečića slovenofilski uticaoj na srpske liberalce interesuje, pre svega, kao instrument "ruskog suzbijanja prirodnog jedinstva Južnih Slovena", koji, analogno učenju socijalnog katolicizma, "unosu u njih otrov trajnog razdora" (E, II, 152), naš interes je prevashodno upravljn na istraživanje prirode, obima i "logike" ovog uticaja kao jednog od momenata značajnog za razumevanje teorijskog, ideološkog i političkog korpusa srpskog liberalizma. Otuda, u nastavku ovoga rada, (a) analiziraćemo *Poslanicu* i ukazati na socijalno učenje ruskog slovenofilstva koje predstavlja njen temelj, (b) izložiti politička stanovišta vodećih srpskih liberala, upoređujući ih sa porukama *Poslanice* da bi, na kraju, (c) mogli zaključiti o kakvoj vrsti uticaja se može govoriti kada su u pitanju ruski slovenofili i srpski liberali.

⁵ Navedeno prema: Milorad Ekmečić, "Istorijski koreni i socijalna dinamika Jugoslovenskog jedinstva u XIX veku", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 1-4/1989., s.26.

III)

Srblijima poslanie iz Moskve je napisao 1860. godine jedan od osnivača slovenofilskog pokreta, Aleksej S. Homjakov, nekoliko meseci pre smrti.⁶ Pored Homjakova, potpisali su je jedan-aestorica istaknutih slovenofila,⁷ a jedan od njih, Ivan Aksakov doneo je rukopis *Poslanice* u Beograd sa namerom da ga tu, van domašaja moskovske cenzure, štampa. Ali, po savetu Mitropolita Mihaila i drugih beogradskih prijatelja kojima je čitao rukopis i koji su, po njegovim rečima, "bili oduševljeni", štampao ga je u Lajpcigu, (dvojezično, na srpskom i ruskom jeziku) da bi izbegao teškoće sa srpskom cenzurom.⁸ Sadržaj *Poslanice* čine, najkraće rečeno, "saveti" i "opomene" koje slovenofili, kao "zemna braća po rodu" i "duhovna braća po Hristu", upućuju Srbima u nadi da će ovi, koristeći njihovo "znanje stečeno mnogim i gorkim iskustvima", izbeći greške u izgradnji ponovo zadobijene državnosti (P, 266-267). Upravo zaostalost Srbije u odnosu na Evropu, mladost njene države i očuvanost patrijarhalnih formi

⁶ *Srblijima poslanie iz Moskve*, štamparija Franje Vagnera, Lajpcig, 1860., s.100. Za ovaj rad korišćen je popravljen srpski prevod, štampan novim pravopisom: "Srbima poslanica iz Moskve", u: *Sitniji spisi Đure Daničića, Kritika, polemika i istorija književnosti*, I, SKA, knj. LIV, Sremski Karlovci, 1925., s. 266-289. (U daljem tekstu: P, uz navođenje stranice ovog izdanja) Ruski tekst je štampan i u: A.S.Homjakov, *Polnoe sobranie sočinienii*, Moskva, 1900, t. I, s.377-408.

⁷ Potpisnici *Poslanice* su bili, pored Homjakova, Konstantina Aksakova i Jurija F. Samarina, koji su sa Ivanom V. Kirejevskim (1806-1856) bili osnivači slavjanofilskog pokreta, i predstavnici mlađe generacije: M.Pogodin, A.Košeljev, N.Jelagin, P.Besonov, P.Bartenjev, F. Čižikov, I.Aksakov, I.Bjeljaev. koji su bili aktivni u Moskovskom pismu komitetu

⁸ U jednom pismu iz Beograda, Aksakov piše o *Poslanici*: "Cenzura je ne bi dopustila i to bi bilo neprijatno po oba kneza (Miloša i njegovog sina, Mihaila), a ovide nema štamparije koja bi tajno štampala takvu stvar". (Cit. prema: Michael B. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856-1870*, Columbia University Press, New York, 1956, p. 97.)

života, predstavlja u očima slovenofila njenu dragocenu prednost koja joj omogućava da, vođena savetima "starije braće", izbegne mnogobrojne opasnosti "koje su u svom početku često nevidljive, ali su u svojim posledicama veoma ubitačne" (P, 267).

Prvi i osnovni slovenofilski savet Srbima tiče se očuvanja njihovog "jedinstva u veri", tj. jedinstva u pravoslavlju koje je "istinito poznavanje Boga i Spasitelja našeg, čisto od svake jeresi i laži, kojima su pomračeni zapadni narodi" (P, 268). Ovo "jedinstvo u veri" nije za slovenofile samo teološko ili crkveno pitanje jer je, po njima, vera "viši društveni princip", temelj svakog društva. Pošto vera "prožima celo biće čovekovo i sve odnose prema bližnjem", onda stabilno, "zdravo" društvo ne mogu graditi ljudi različitih vera jer oni imaju i različite pojmove o bratstvu, pravdi, sudu i milosrđu, a upravo na tim pojmovima osniva se zajednica (P, 272). Ali, i društva u kojima postoji versko jedinstvo, međusobno se razlikuju u zavisnosti od verskog učenja na kome su utemeljena. Zapadno hrišćanstvo, katoličko i protestantsko, osnov je društava u kojima, s jedne strane, nalazimo krutu hijerarhijsku strukturu i podložnost ličnom autoritetu, ili, s druge strane, isticanje neobuzdanog individualizma. Oba ova tipa zapadnih društava ne omogućavaju osećaj *bratstva* svojih članova, osećaj koji mora biti u temelju istinske zajednice: "Među Hrišćanima, osim istine Pravoslavne Crkve, nema potpuno jasnog pojma ni potpuno iskrenog čuvstva bratstva" (P, 272). Otuda, pravoslavlje nije samo "zenica unutrašnjeg duhovnog oka", već i, na socijalnom planu, osnov istinske ljudske zajednice.

Model ove istinske zajednice je scoska opština, zajednica uređena na "zakonu i osećanju bratske jednakosti". Nije slučajno, smatraju slovenofili, što je scoska opština sačuvana samo kod pravoslavnih Slovena. Temeljeći se na "čuvstvu bratstva" koje se "vaspitava i snaži samo u pravoslavlju", opština (*obščina, mir*) nije samo lokalna zajednica već i paradigma društva kao globalne zajednice. Za razliku od zapadnih društava koja regulišu apstraktni, opšti zakoni i formalizovane procedure neophodne za održavanje mehaničke solidarnosti međusobno suprotstavljenih

individua, opština je sabranost članova u duhovnom jedinstvu koje se ostvaruje bez "formalnosti i administrativnog piskaranja" (P, 280). "Samo pravoslavni, zadržavajući svoju slobodu, pokorava se jednoglasnoj odluci opštinske savesti. Zato je narodna opština mogla sačuvati svoja prava samo u pravoslavnih; zato i Slovenin, ako nije pravoslavni, ne može biti potpuni Slovenin " (P, 272; kurziv-M.S.).

Teza o pravoslavlju kao suštinskoj odredbi "slovenstva" je distinktivno obeležje ruskog slovenofilstva u odnosu na širi pojam "panslavizma" kao uverenja o nužnosti "bratske uzajamnosti" i tesne saradnje svih članova velike slovenske "porodice naroda". Panslovenski pokret, začet u krugu Zapadnih Slovena pod dominacijom germanskog sveta, bio je u godinama do 1848. pre svega izraz svesti o nužnosti saradnje nacionalnih pokreta slovenskih naroda kao uslovu njihovog ravnopravnog uključivanja u evropske kulturne i političke tokove. Panslovensko viđenje renesanse slovenskog sveta, izjednačavanje Slovena sa ulogom i značajem germanskih i romanskih naroda, isključivalo je versko podvajanje i isticanje kulturnog i političkog primata jednog od slovenskih naroda. Revolucionarni panslavisti, poput Bakunjinina na Praškom kongresu, videli su budućnost slovenskih naroda u demokratskoj federaciji iznikloj na raspadu tri imperije - habzburške, turske, ali i ruske.⁹ Jedan deo učesnika ovog kongresa, deo predstavnika naroda koji su živeli pod vlašću Habzburga, "panslavizam" je sužavao i tumačio kao "austroslavizam", ističući, pre svega, nužnost saradnje austrijskih Slovena u borbi za autonomiju i ravnopravnost u Carevini. Kada se ovome doda poljski mesijanizam i neprijateljstvo prema Rusima, kao i činjenica da su delegati u Pragu, uprkos isticanju teze o srodnosti slovenskih naroda i jezika, međusobno komunicirali na nemačkom jeziku,

⁹) Za Bakunjinina videti: M. Bakunjin, *Manifest Slavenima*, Edition Slave, Wien, 1922. O panslavizmu uopšte, videti: Milan Prelog, *Slavenska renesansa, 1780-1848.*, Zagreb, 1924.; H. Kohn, *Pan-slavism, Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1953

faktička razuđenost "panslovenskog pokreta" ukazuje na njegovu udaljenost od proklamovanog ideala jedinstva i saradnje. S druge strane, ruski slovenofili unose u slovenski pokret duh verskog ekskluzivizma: slovenski svet je podeljen, po verskoj osnovi, na pravoslavne, "potpune Slovence" čije je središte Rusija i Slovene koji su "obraćeni na zapadnjačku laž" (P, 272). Versko nejedinstvo ne isključuje samo mogućnost panslovenske zajednice, već isključuje i mogućnost postojanja identičnih interesa i saradnje verskim raskolom podeljenih članova slovenske porodice naroda. Saradnja je moguća samo među "duhovnom braćom po Hristu", te slovenofilima ostaje da buduće slovensko jedinstvo uslove napuštanjem "zapadnjačke laži" otpadničke grane slovenskog stabla: *"Teško nam je pomisliti da svi Sloveni nisu Pravoslavni, ali verujemo da će se i oni vremenom prosvetiti istinom"* (P, 273).

Ostali slovenofilski saveti Srbima proističu iz prethodno skiciranog naglašavanja značaja vere kao "višeg društvenog principa" i pravoslavnog ekskluzivizma. Naime, iz insistiranja na vrednosti "jedinstva u veri" i autohtonim formama društvenosti pravoslavnog slovenstva, logično se izvodi zaključak o potrebi očuvanja ovih formi i njihove verske osnove od stranih uticaja. Otuda, ove "savete i opomene" možemo grupisati oko centralnog ksenofobičnog uverenja da uticaji sa Zapada predstavljaju "danajske darove" koji razaraju samu osnovu slovenske društvenosti i duhovnosti. Tvrdnju da "unutrašnji život nekog naroda dolazi u nered i u neusklađenost ako (taj narod-M.S.) dopusti da se u njegove žile uliju struje tuđeg života" (P, 278), slovenofili ilustruju primerom Rusije posle Petrovih reformi. U Petrovom okretanju Zapadu i raskidu sa tradicijama samodovoljne Moskovicije, slovenofili vide "istočni greh" novije ruske istorije koji, svojim posledicama, treba da posluži Srbima kao primer i opomena. Petrove reforme su uspele da od Rusije načine evropsku silu ali su, istovremeno, razorile osnove ruske duhovnosti zamenivši je (grešnim) osećanjem svetovne gordosti. Pod uticajem zapadne prosvetćenosti unakaženo je uređenje staroruskog života, bratska

jednakost seljaka zamenjena je njihovim ropstvom, izgubljena je "prostota naravi". Petrovo slepo podražavanje Nemaca u organizaciji države, vojske i privrede, njegovo nametanje tuđeg jezika, običaja i odela, kao i "pokloništvo tuđinstvu" njegovih nastavljača, dovelo je do toga da se "sva ruska zemlja pretvorila u jednu lađu na kojoj se čuju samo reči nemačke komande" (P, 277). Imajući u vidu primer Rusije, Srbi moraju imati na umu opomenu slovenofila: "*Ne podajte se sablazni da budete Evropljani!*" (P, 281- kurziv, M.S.)

Narodi koji su se, poput Srba, nedavno oslobodili od spoljnjeg ugnjetanja i postali svesni svog zaostajanja u odnosu na druge, srećnije narode koji su "mogli da posvete svoju misao usavršavanju u naukama i umetnosti", greše kada, poput Petra I, nekritički preuzimaju sve ono što vide kao tuđe prednosti, ne vodeći računa o nedostacima koji ih uvek prate (P, 274). Naime, kada "s tugom uvidimo svoje neznanje i tuđe znanje", moramo, smatraju slovenofili, imati na umu da "znanje još nije prosvetljenje", te da "u slepom obožavanju tuđeg bogatstva" ne smemo zaboraviti sopstveno "više bogatstvo" (P, 275). Istina, Sloveni treba da koriste plodove zapadne prosvetljenosti, ali ne smeju presađivati njene korene - u prvom redu, njen saznavni racionalizam koji, u socijalnoj sferi, polazi od individuuma i njegovog poseda (rimski pravna tradicija), a ne od zajednice bratske jednakosti. Zaslepljenost bogatstvom tuđeg znanja vodi do "pokloništva tuđinstvu" koje je "ubitačno samouniženje" jer zanemaruje razvoj "viših principa naravnstvenih i duhovnih" (P, 274). Duhovni život i duhovna moć čiji je izvor prava vera, kao i iz nje izvedena moralnost i običajnost, superiorne su vrednosti u odnosu na puko umnožavanje i prihvatanje tuđeg znanja. Otuda Srbi, po mišljenju slovenofila, proces učenja od drugih, razvijenijih zapadnih naroda, započinju "ne kao siromasi već kao bogataši, ne kao niži među narodima, već kao viši - jer, sve ono što imaju drugi, Srbi mogu dobiti s nevelikim trudom, a ono što je njihovo, Bogom dano, to drugi narodi dobiti ne mogu" (P, 275). Polazeći od ruskog iskustva i ocene da je "slepo klanjanje evropskom znanju i prosveti zaustavilo

za dugo vremena razviće znanja i prosvete u ruskoj zemlji", slovenofili savetuju Srbima: "Strogo prosuđujte tuđe misli pre nego što ih primite, i ne budite brzi na uvođenju novina, osim ako bi korist od njih bila jasna i nesumnjiva" (P, 277-278).

Odlučujuću ulogu u širenju stranih uticaja u Srbiji, upozoravaju slovenofili, imaju oni Srbi koji su formirani i obrazovani "pod silnim uticajem tuđih principa" ("prečani"). Oni, zbog svog obrazovanja, zauzimaju ključne funkcije u državnom aparatu i imaju veliki uticaj u političkom životu Kneževine. "Ponemčeni" Srbi, nosioci činovničke racionalnosti i birokratske izveštačenosti, skloni su ispoljavanju osećanja superiornosti u odnosu na "slovensku prostotu" svojih sunarodnika. Zato slovenofili opominju Srbe da sa oprezom prihvataju "braću van granica" u državnu službu - umesto njihove superiorne obrazovanosti treba imati na umu da su oni "kao ljudi malo izopačeni, ljudi koji treba da svoju dušu operu od tuđe zaraze" (P, 278). Ova slovenofilska kritika "prečana" poklapa se sa nezadovoljstvom koje su oni, kao pretežni deo ustavobraniteljske administracije, izazivali kod običnog naroda i njegovih starijih, ratničko-patrijarhalnih starešina. I prvi Srbi, ("šumadinci"), školovani na evropskim univerzitetima izražavali su nezadovoljstvo prema svojim konkurentima, Srbima iz Vojvodine koji su bili elita ustavobraniteljskog režima. Ali, slovenofili su savetovali oprez i kada su u pitanju i ovi prvi naraštaji državnih stipendista školovanih u inostranstvu ("otečenstvena inteligencija"). Jer, "retko koji, a možda nijedan nije ostao bez ikakvog štetnog uticaja", pa zato, tek kada se posle povratka sa školovanja "oseti opet pravim, prostim Srbinom", tek onda zaslužuje poverenje (P, 279). U protivnom, smatraju slovenofili, organsko jedinstvo narodnog bića će biti izgubljeno - formiraće se, s jedne strane, odnarođena intelektualna elita pod stranim uticajem a, s druge strane, ostaće "prosti" narod bez sposobnosti razvijanja sopstvene, autohtone duhovnosti. S obzirom na teške posledice ovog raskola, očite u ruskoj istoriji, slovenofili savetuju opreznost Srbima već pri pojavi prvih znakova stranih uticaja, bez obzira što oni mogu izgledati nevažni i

zanemarljivi. Tako, na primer, već "promena narodnog odela na zapadno, potiče od zlog izvora, od preziranja onog što je svoje i klanjanja pred onim što je tuđe" (P,280). Prihvatanje stranih izraza i običaja je početak gubljenja samosvojnosti koje dovodi do preuzimanja tuđih institucija i načina mišljenja, te završava gubitkom "narodnosnog" identiteta.

Apelom Srbima da sačuvaju izvorne, tradicionalne vrednosti sadržane u pravoslavlju koje čini osnovu njihovog bića, slovenofili završavaju svoju *Poslanicu*. "Prostota i čistota naravi" nasuprot izveštačenosti i (zapadne) pokvarenosti; skromnost nasuprot ras-koši i razmetanju; bratska jednakost i "bratoljublje" nasuprot hijerarhiji ili individualističkom egoizmu; poslušnost "duhovnim pastirima", pravdoljubivost i iskrenost - to su vrline koje treba da krase Srbe. Njihovo postojanje osvedodočiće da "jedinstvo vere, zajednica života i prostota naravi, osećanje bratske jednakosti", sva ta "blaga koja se ne kupuju ni znanjem ni pojedinačnim naporima, ni državnom moći i uređenjem", utemeljuju istinsku zajednicu. Toj zajednici neće trebati zapadne institucije - strogi sudovi koji se drže formalnosti i glomazan činovnički aparat. Poput života u seoskoj opštini, javni poslovi će biti vođeni dogovorom i saglasnošću svih članova zajednice, a sporovi će se rešavati presudama uglednih ljudi, na osnovu savesti. I sama Srbija, može biti zamišljena kao jedna velika opština čija Skupština (Sabor) donosi odluke dogovorom ili, kada nema opšte saglasnosti, prepušta odluku starešini (knezu-domaćinu) koji uživa opšte poverenje i nesumnjiv autoritet.

U pozadini *Poslanice* je neeksplicirano socijalno učenje slovenofila na osnovu koga tek možemo razumeti domete i sadržinu njihovih "opomena i saveta" Srbima. Pokušaj rekonstrukcije i prikaza ovog učenja mora, pored konstatacije da ono nije sistematski izloženo i izdvojeno u radovima vodećih slovenofila, početi uvidom S. Franka da "upravo zato što se u ruskoj misli jedva može odvojiti religiozna filozofija od filozofije društva, kulture i

istorije, neophodno ih je razmatrati zajedno".¹⁰ Tim pre, što se upravo slovenofili, po ovom autoru, mogu navesti kao tipičan primer jedinstva religiozne filozofije sa socijalnom filozofijom i istoriosofijom. Tačnije, slovenofili, primarno zainteresovani za problem "istinske vere", svoje socijalne i istoriosofske poglede izvode iz, i u skladu sa rešenjem ovog, za njih, fundamentalnog pitanja. Jer, za Homjakova je istorija razvoj i borba materijalne i duhovne religije, vere nužnosti i vere slobode, a zavisno od religioznog temelja na kome počivaju, formiraju se različiti oblici ljudskih društava. Otuda je, saznanje "prave vere" presudno za razumevanje istorije i društva.

Ovo saznanje nije racionalno - "sile razuma ne dosežu do istine Božije, i nemoć ljudska postaje očigledna u nemoći dokaza", jer "hrišćansko znanje nije stvar ispitujućeg razuma, već vere blagodatne i žive."¹¹ Racionalno saznanje je u odnosu na veru uvek "spoljašnje" i nepotpuno, ono kriterijum istine mora uvek tražiti izvan vere. Upravo ovde leži, po Homjakovu, bitna razlika zapadnog i istočnog hrišćanstva. U katoličanstvu papa je postao osnov i kriterijum istinitosti vere, jedinstvo zapadne Crkve utemeljeno je na njegovom autoritetu (otuda i važnost dogme o njegovoj nepogrešivosti). Katolička Crkva je hijerarhijska organizacija, neka vrsta sveštenečkog "birokratskog" aparata koji pomoću bezuslovnog autoriteta vrhovnog poglavara drži vernike, žrtvujući njihovu slobodu, u "represivnom jedinstvu". Drugi oblik zapadnog hrišćanstva, protestantizam, nastaje kao pobuna individualne religioznosti (mnoštva) protiv katolički shvaćenog jedinstva. Ali, umesto pape, u protestantizmu je individualni razum učinjen kriterijumom vere, a jedinstvo Crkve zamenjeno neobuzdanom slobodom. Nedostanke oba smera zapadnog hrišćanstva, po Homjakovu, uklanja pravoslavlje jer ono kroz Crkvu omogućava *jedinstvo u mnoštvu* - "Homjakov je mogao tvrditi

¹⁰) S. Frank, *Russkoe mirovozzrenie*, ONS, Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1/1991. s. 185

¹¹) A.S. Homjakov, "Crkva je jedna", *Sabornost Crkve*, Bogoslovski fakultet SP Crkve, Beograd, 1986., s.11.

da pravoslavni hrišćanin ima punu individualnu slobodu i religioznu iskrenost, poput one u protestantizmu, a povrh svega i živo jedinstvo Crkve, jer univerzalizam i individualizam jedno drugog ne isključuju i ne ograničavaju, već se podudaraju i uzajamno podržavaju".¹² Ova, suštinska karakteristika pravoslavne Crkve izražava se rečju "sabornost" (katoličnost, sveukupnost, punoća) i, po rečima jednog laičkog tumača, kod Homjakova izražava "ideju unutrašnjeg jedinstva, zasnovanog na slobodi i ljubavi".¹³ Imajući u vidu upozorenje dr Justina Popovića, jednog od najplodnijih pravoslavnih mislilaca neopatrističkog duha i prevodioca Homjakova, da "ako ikada treba postaviti što jaču stražu oko jezika svog, onda to treba učiniti kad čovek hoće da govori ili piše o Crkvi",¹⁴ kao i ograničenost "spoljašnjeg saznanja", nema potrebe da u okviru ovog rada ulazimo u (teološku) eksplikaciju složenosti i mnogoznačnosti ovog centralnog pojma Homjakovljeve i, uopšte, pravoslavne eklesiologije. Ali, zasnovan i razvijen u okviru pravoslavne eklesiologije, pojam sabornosti, shodno početnom slovenofilskom uverenju o primarnoj ulozi vere u socijalnom životu i istoriji, predstavlja "paradigmu" na osnovu koje oni tumače društvo i formulišu svoj socijalno-politički ideal. Drugim rečima, saborni karakter Crkve korespondira sa određenim karakterom socijalnih institucija, oblikom države i porodice, "narodnim duhom" izraženim u običajima, mišljenju i moralu, kao što i katolicizam i protestantizam čine određujući faktor u izgradnji zapadne civilizacije. Tako se, celokupna suprotnost Rusije i Zapada može, u krajnjoj instanci, izvesti iz razlikovanja tipova religioznosti. Autoritarna, birokratska država koja

¹²) S.Frank, *Nav. delo*, s. 180.

¹³) L.E. Šapošnjikov, "Učenje o sabornosti u shvatanjima ranih slovenofila", *Pravoslavlje između neba i zemlje*, (Ur. D. Đorđević), Niš, Gradina, 1991.,s.129.

¹⁴) Justin Popović, 1926. g. piše da je "Homjakov prvi u novije doba pravoslavnu misao oslobodio sholasticizma i racionalizma, i poveo je putem svetootačke filosofije.." U: *Sabornost Crkve*, nav. izdanje, s.28.

je nastala nasiljem i počiva na pravnom formalizmu i individualnom vlasništvu, odgovara osobinama zapadnog hrišćanstva - njegovom racionalizmu, hijerarhiji, papskom autoritetu ili atomističkom individualizmu protestanske religioznosti. Nasuprot njoj, ruska država (neiskvarena zapadnim uticajima) treba da bude otelotvorenje sabornosti - organski izrasla iz porodice i opštine, zajedničkog imanja u "miru", rukovođena običajnošću i patrijarhalnim vladarom, učvršćena zajedničkom verom i ljubavlju.

Socijalnu teoriju slovenofila možemo, poput Nikolaja Berdajeva, odrediti kao "patrijarhalno-organističku teoriju društva". Ovim određenjem istaknuta je patrijarhalna porodica i njeno proširenje, seoska opština, kao polazna tačka i normativni model slovenofilskog razumevanja društva. Tačnije, pravoslavno-slovenskog društva, jer su ove institucije, ukorenjene u verski svetonazor i u njemu sačuvane, sadržina "narodnog duha" samo pravoslavnih Slovena. Pošto društvo koncipirano po modelu proširene porodice uključuje i afirmaciju "očinskog autoriteta", slovenofili su, pored pravoslavlja i "duha naroda" (narodnosti), u samodržavlju videli treću od "tri osnove Rusije".¹⁵ Ali, za razliku od zapadnog apsolutizma u kome volja monarha, slamajući staru mrežu hijerarhijskih odnosa zasnovanih na (feudalnom) statusu i privilegijama, stvara novu (državni aparat) kojom integriše individuume u "društvo", rusko samodržavlje treba, po mišljenju slovenofila, da bude izraz specifično slovenske komunitarnosti izvedene iz pravoslavlja. Ova komunitarnost ("sobornost"), utemeljena na veri u večne istine pravoslavlja, nije "društvo" u zapadnom smislu te reči (artificijelna zajednica zasnovana na mehaničkim i pravnim vezama interesa) već "zajednica" čiji članovi tvore organsko jedinstvo bratske jednakosti i uzajamne ljubavi. Ona se razlikuje od njima savremene Rusije u kojoj je to organsko jedinstvo izgubljeno rascepom na "državu" i "društvo", rascepom koji personifikuju upravljači-administratori na čelu sa imperatorom i "narod", robovs-

¹⁵) Nikolaj Berdajev, *Ruska ideja*, Prosveta, Beograd, 1987, s.51-52.

ka seljačka većina. Optužujući zapadni uticaj za ovaj gubitak organskog jedinstva ruskog društva, slovenofili su, svojevrsnom "socijalnom arheologijom", u ruskoj prošlosti tragali za formama društvenosti koje izražavaju autohtone, elementarne snage ruskog života. Pronadene u dopetrovskoj Rusiji, sačuvane u dubini narodnog duha ispod veštačkog sloja evropske civilizovanosti, ove forme predstavljaju socijalni ideal koji, po slovenofilima, treba da sledi Rusija njihovog doba.

Slovenofilski socijalni ideal, kao i njihovu kritiku evropeizirane Rusije, možemo interpretirati koristeći Tenisovo razlikovanje pojmova "zajednice" i "društva" (*Gemeinschaft und Gesellschaft*).¹⁶ Koristeći ove koncepte, slovenofile možemo, najkraće rečeno, odrediti kao pobornike "zajednice", a kritičare procesa i rezultata njene transformacije u "društvo". Dopetrovska Rusija bi, sa svojim institucijama i običajima narodnog života, bila oličenje organskog jedinstva "zajednice", da bi, sa Petrovim reformama, otpočeo proces njene unutrašnje dezintegracije i atomizacije koja, po zapadnom modelu, Rusiju pretvara u "društvo" sa birokratskom državom. "Slovenofili su posmatrali savremenu Rusiju kao zemlju podvojenju na narod koji podseća na istinske, stare 'principe zajednice' (*obščinoc načalo*) i na 'društvo', skupinu individua odvojenih od naroda, skupinu koja živi jedan konvencionalni i

¹⁶) Ovu analogiju koristi Andzej Walicki u radu: "Personality and Society in the Ideology of the Russian Slavophiles - A Study in the Sociology of Knowledge", *California Slavic Studies*, 2/1963, p. 7-8. Takođe, Veberovo razlikovanje "zajednice" i "društva" koje je šire od Tenisovog i izvedeno u analizi tipova "socijalnog delanja", može poslužiti za analizu slovenofilskog socijalnog ideala. Da podsetimo, za Vebera izraz "zajednica" znači "...društveni odnos ako i ukoliko orijentacija društvenog delanja počiva na subjektivnom (afektivnom ili tradicionalnom) osećanju učesnika da pripadaju jedni drugima", dok kod "društva" orijentacija društvenog delanja "počiva na racionalno (vrednosno ili ciljnoracionalno) motivisanom kompromisu interesa ili na isto tako motivisanom povezivanju interesa". (Maks Veber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, t.I, - 78)

artificijelni život".¹⁷ Simboli ove "dve Rusije", ili, slovenske i evropske, pravoslavne i racionalističke civilizacije, su Moskva i Petrograd, a slovenofilski izbor između ova dva suprotstavljena simbola može biti ilustrovan rečima Konstantina Aksakova da je "Moskva prestonica ruskog naroda...a Petrograd samo rezidencija imperatora."¹⁸

Kao što je to pokazao Karl Manhajm u svojoj poznatoj studiji o konzervativizmu, romantički konzervativizam prve polovine XIX veka je bio ideološka odbrana "zajednice" od "društva".¹⁹ Ova Manhajmova teza, razvijena na primeru nemačkog romantičkog konzervativizma, može biti ilustrovana i socijalnim učenjem ruskih slovenofila i bez analiza puteva i dometa uticaja Šelunga, Jakobija, A.Milera i F.Badera na njihov filozofski razvoj.²⁰ S obzirom na radikalnost slovenofilске kritike zapadnog modela razvoja "društva" sa stanovišta reafirmacije koncepta "zajednice" (oličenog u idealizaciji dopetrovske Rusije), čini nam se opravdan zaključak Andžeja Valickog da je "slovenofilska ideologija bila samo jedan interesantan izdanak evropskog konzervativnog romantizma".²¹ Oba glavna izdanka evropskog konzervativnog romantizma, nemački i ruski, nastaju na socijalnom tlu čija je osnovna karakteristika zaostajanje u odnosu na zapadno-evropski, građanski model političkog i ekonomskog razvoja. U ovom svetlu sociologije ideja, nemački romantičari i ruski slov-

¹⁷) A. Walicki, *Nav. delo*, p.7

¹⁸) Navedeno prema: Aleksandar Hercen, *Prošlost i razmišljanja*, Kultura, Beograd, 1951.,t.II, s.212

¹⁹) Videti: Karl Manheim, "Das konservative Denken", *Wissenssociologie*, Berlin, 1964. (Engleski prevod: *Essays on Sociology and Social Psychology*, Routledge & Kegan Paul, London, 1953.,ch.II, p.74-182)

²⁰) O ovom uticaju, nasuprot uverenju o izvorno ruskom karakteru slovenofilске misli, videti: A.Walicki, *A History of Russian Thought*, Oxford, Clarderon Press, 1980; DŽ. Bilington, *Ikona i sekira*, Interpretativna istorija ruske kulture, Rad, Beograd, 1988.

²¹) A. Walicki, *A History of Russian Thought*, nav. izdanje, p.100

enofili su kritičari procesa modernizacije sa stanovišta "idealizacije patrijarhalnih tradicija i arhaičnih struktura koje su u njihovim zemljama pokazale žilavu vitalnost".²²

Ali, radi potpunijeg razumevanja ruske (i ne samo ruske) socijalne misli XIX veka, treba imati na umu da odnos "zapadnjaštva" (*zapadnichestvo*), kao polemičkog protivstava slovenofilstvu, prema "arhaičnim strukturama" i "patrijarhalnoj ruskoj tradiciji" nije bio jednoznačno negativan. Najopštije, "zapadnjaštvo" možemo, poput Kolakovskog, odrediti kao "tendenciju ka 'evropeizaciji' Rusije, povezanu sa kultom naučnog znanja, s ljubavlju prema liberalnim principima, s uverenjem da samo 'zapadni put' može da izvede Rusiju iz zaostalosti i kulturnog mrtvila, s mržnjom prema carskom despotizmu".²³ Ovo određenje, ističući opšte crte zapadnjaštva, gubi iz vida svu njegovu kompleksnost i nijansiranost polemike sa slovenofilstvom. Aleksandar Hercen, rodonačelnik jednog od glavnih misaonih tokova zapadnjaštva, pišući povodom smrti Konstantina Aksakova, pored razlika, naglašava i zajedničke pretpostavke sopstvenog i slovenofilskog stanovišta: "Da, bili smo njihovi protivnici, ali vrlo neobični. Imali smo *jednu* ljubav, ali ne *jednaku*...I mi smo, kao Janus ili kao dvoglavi orao, *gledali na razne strane*, dok nam je istovremeno kucalo *jedno srce*."²⁴ Deleći sa slovenofilima nezadovoljstvo i kritičnost prema savremenoj Rusiji, Hercen je za razliku od njih, smatrao da "mi (Rusi -M.S.) nemamo čemu da se vraćamo" jer je "državni život Rusije do Petra I bio nakazan, bedan, divljački", te da se Rusija mora okrenuti budućnosti. Ali, poput slovenofila, i Hercen je smatrao da Rusija ne treba da ponavlja put Zapada jer je verovao da to ponavljanje Rusiju osuđuje na stalno zaostajanje u kome se, istovremeno, ne mogu izbeći žrtve i loše strane zapadnoevropskog razvoja. Prihvatanje

²²) *Isto*, p.107

²³) Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, II, BIGZ, Beograd, 1985, s.377.

²⁴) A. Hercen, *Nav. delo*, s. 173. (kurziv u originalu)

teze o nužnosti sporog i mukotrpnog ponavljanja zapadnoevropskog razvoja je u suprotnosti i sa često uočavanom mesijanskom crtom ruske misli, crtom koju dele i slovenofili i zapadnjaci i koja se izražava u dubokom uverenju da je "Slovensko-ruski svet - svet budućnosti".²⁵ Racionalno opravdanje ovog uverenja Hercen i njegovi nastavljači nalaze upravo u onim "arhaičnim strukturama" i "patrijarhalnim tradicijama" od kojih polaze i slovenofili: "Artelj i seoska opština, deoba dobitaka i raspodela polja, mirsko veće i spajanje sela u samoupravnu oblast, seoska opština - volost - sve je to kamen temeljac na kome se gradi hram našeg budućeg slobodnog zajedničkog života."²⁶ Na ovom temelju, ali pomoću najrazvijenijih oblika zapadne misli, smatra Hercen, moguće je graditi budućnost Rusije: "Samo snažna misao Zapada... može da oplodi zemetke koji dremaju u patrijarhalnom slovenskom životu" jer je, u svetlu te misli, patrijarhalni slovenski život po svojim osnovnim pozitivnim karakteristikama saglasan sa savremenim socijalnim idealom formulisanim u najnaprednijim školama evropskog mišljenja. Ovim obrtom, "evropski put" razvoja Rusije se skraćuje i sažima, njegove negativne strane mogu biti "prevaziđene", a zaostalost Rusije postaje njena prednost - sve to, u krajnjoj instanci, potkrepljuje pomenutu mesijansku crtu ruskog mišljenja. Uverenje da se, uz pomoć "snažne misli Zapada", mogu "preskočiti" istorijske epohe, tako što će se na patrijarhalnim temeljima Rusije, (znanjem/voljom/revolucionarnim nasiljem),

²⁵) N. Berdajev, *Nav. delo*, s.48. Homjakov, na primer, piše da se "svetski zadatak Rusije sastoji u tome da oslobodi čovečanstvo od tog (ranije izloženog -M.S.) jednostranog i lažnog razvitka koji je pod uticajem Zapada dobila istorija" (*Polnie sobranie sočinjenja*, Moskva 1900., t.I, s.148.)

²⁶) A.Hercen, *Nav. delo*, s.195. I po mišljenju Latinke Perović: "Osnovu za približavanje zapadnjaka slovenofilima i pomirenje sa njima, Hercen je nalazio u njihovom pogledu na rusku opštinu. Opština će postati ugaoni kamen i ruskog socijalizma, kome je Hercen udario temelj, i čija je ključna ideja *samobitni razvoj Rusije, neponavljanje puta koji su u svom razvitku prošli zapadnoevropski narodi*." ("Slovenofili i slovenofilstvo", *Republika*, Beograd, god. IV, (1992), br.43., s.30. - kurziv, M.S.)

direktno graditi nova epoha društvenog razvoja predstavlja model mišljenja koji možemo pratiti od Hercena, preko Bakunjinca, sve do boljševizma. Ali, pored činjenice da se "preko Hercena, zapadnjaštvo dodiruje sa slovenofilima,"²⁷ važno je istaći da pozitivan stav prema slovenskim patrijarhalnim institucijama i njihova idealizacija nije samo osobina slovenofilstva kao "utopizma okrenutog prošlosti" (Valicki), nego je i osobina najuticajnijeg toka zapadnjaštva kao "utopizma okrenutog budućnosti".

S druge strane, odbacivanje i kritika Zapada u socijalnoj filozofiji slovenofila prve generacije nisu bili zasnovani na provincijalnoj ignoranciji i ksenofobičnoj mržnji. Nasuprot tome, zaokupljeni pitanjem o sudbini Rusije, Homjakov i Kirejevski su pre formulisanja svoje kritike Zapada, (poput Hercena do neuspjeha revolucije iz 1848. godine), "imali fazu duboke ljubavi prema Zapadu, koja je do kraja njihovih života pokazivala tragove u njihovom delu."²⁸ Još 1839. godine, Kirejevski je u članku "Odgovor A.S.Homjakovu" pisao: "Ako govorimo otvoreno, ja i sada još volim Zapad, ja sam povezan sa njim mnogim neraskidivim simpatijama. Ja pripadam njemu mojim vaspitanjem, mojim životnim navikama, ukusima...Ali, u srcu čoveka postoje takvi pokreti, takve potrebe uma, takav smisao u životu, bez kojih ni čovek ni narod ne mogu živeti svoj pravi život i koji su jači od svih navika i ukusa, jači od svih prijatnosti života i dobiti spoljne razumnosti."²⁹ U traženju odgovora na pitanje o pravom,

²⁷) N. Berđajev, *Nav. delo*, s.62

²⁸) V. V. Zjenkovski, *Ruski mislioci i Evropa*, (Priredila i prevela Isidora Sekulić), Zagreb, 1922. g., s.22. Ovo se može potkrepiti i biografskim činjenicama - npr. Kirejevski je, po povratku iz Evrope 1830. godine, uređivao časopis po imenu *Evropljanin*, koji je nakon dva broja bio zabranjen. Psihološku dinamiku ljubavi ruskih intelektualaca prema Evropi i njihovog razočarenja, formuliše ovako Hercen u svojim *Pismima iz Francuske i Italije* - "Rus u Evropi strasno posmatra i doživljava tugu u svojoj ljubavi i u svome umovanju; oseća se obmanut i mrzi onako kako mrze ljudi ljubomorni zbog suviše ljubavi i poverenja."

²⁹) *Polnoe sobranie sočinenij I.V. Kirjevskago v dvuh tomah*, (pod redakcijem M.Geršenzona), Moskva, 1911, t. I, s. 112.

autentičnom životu naroda i pojedinca, on odbacuje "Zapadni put" jer, imajući svest o svim njegovim dobrobitima, smatra da suštinska odredba Zapada, njegov racionalizam, predstavlja "jednostrano, zavodničko i obmanjujuće načelo" koje, izvedeno do kraja, vodi stanju "moralne apatije, nedostatku ubeđenja i sveopštem egoizmu." ³⁰ Otuda on "spas Zapada" i "put Rusije" ne može, poput Hercena, očekivati od "snažne misli Zapada" koja je samo krajnji produkt njegovog racionalističkog načela, već od afirmacije istinske vere koja se pokazuje kao osnovno načelo pojedinačnog i kolektivnog života stare Rusije. Time se suprotnost Zapada i Rusije situira u sam temelj njihovih kultura, u racionalizmom "inficirano" zapadno hrišćanstvo nasuprot istinskoj veri, pravoslavlju, a po rečima Homjakova, "Istorija priziva Rusiju da stane na čelo svetske prosvetčenosti - istorija joj daje pravo na to zbog svestranosti i punoće njenih načela."³¹ Dakle, deleći sa zapadnjacima veru u "misiju i zadatak Rusije", slovenofili u njenoj tradiciji vide intrinzičnu, a ne instrumentalnu vrednost kojoj je neophodna "snažna misao Zapada" - sasvim suprotno, oni u glavnom, racionalističkom toku evropske obrazovanosti vide simptom udaljavanja od vere i uzrok "sumraka Zapada".

Ovaj osvrt na socijalno učenje ruskih slovenofila možemo završiti jednom konstatacijom T. Masarika koja nas vraća našoj polaznoj temi - odnosu srpskih liberala prema slovenofilstvu.

³⁰) *Isto*, s.113. Pored racionalizma kao osnovnog načela zapadne kulture, Kirjevski, posebno kritikuje i njen individualizam: "Sav pojedinačni i društveni način života Zapada se osniva na shvatanju o individualnoj, odeljenoj nezavisnosti, pretpostavljajući individualnu izolovanost. Otuda svetost spoljašnjih formalnih odnosa, svetost sobstvenosti i konvencionalnih, pogodbenih odluka" (*Isto*, s. 116.). Evropski racionalizam, smatra K. Aksakov, vodi "nestajanju duše": "Na Zapadu duše je sve manje, a zamenjuje se ona usavršavanjem državnih formi i dobrim policijskim ustrojstvom, saveši se zamenjuje zakonom, unutrašnje pobude reglementom, čak se i dobročinstvo prometnulo u mehanizam, sva briga na Zapadu legla je u državne forme" (Cit. prema: V.V. Zjenkovski, *Nav. delo*, s.23.)

³¹) Homjakov, *Nav. delo*, s.169.

Naime, u svojoj poznatoj studiji o duhovnim strujama u Rusiji, Masarik nakon izlaganja slovenofilskih socijalnih ideja, zaključuje da slovenofili "priznavajući crkvu i njenu tradiciju za najviši autoritet i naglašavajući katolištvo (sabornost -M.S.), odbacuju na svim područjima dosledno i oštro individualizam, s individualizmom pada evropski liberalizam, a s liberalizmom pada evropski konstitucionalizam."³² Prihvatajući osnovanost ovog Masarikovog stava, vratićemo se, u nastavku rada, pitanju o mogućnostima, granicama i logici slovenofilskog uticaja na srpske liberale.

IV)

Sredinom prošlog veka u Srbiju se vraćaju prve generacije državnih stipendista upućenih na zapadnoevropske univerzitete da bi Kneževina stvorila svoju činovničku i intelektualnu elitu i, na taj način, postala nezavisna od priliva školovanih Srba iz Vojvodine u izgradnji svog državnog aparata. Budući državnici i profesori koji su iz Srbije odlazili obučeni u narodnju nošnju, vraćali su se iz Evrope donoseći liberalne ideje. Ali, ma koliko tačna, konstatacija da su zapadni univerziteti "rodno mesto" srpskog liberalizma, mora biti dopunjena stavom da se njegova "tajna" krije u razumevanju pokušaja primene liberalnih ideja i njihovog prilagođavanja socijalnoj stvarnosti Srbije toga vremena.

Politički program sa kojim prvi srpski liberali postaju značajan činilac u političkom životu Srbije (na Svetoandrejskoj skupštini, 1858.g.) sažima se u njihovom zahtevu za "spoljašnjom" i "unutrašnjom" slobodom.³³ Pod prvom, "spoljašnjom slobodom", liberali su podrazumevali oslobođenje delova srpskog naroda van

³²) T.G. Masaryk, *Rusija i Evropa, Studije o duhovnim strujanjima u Rusiji*, Zagreb, 1923.g., s.230.

³³) Razlikovanje "unutrašnje" i "spoljašnje" slobode datira od rada Jevrema Grujića, "Obzor države", *Neven sloge*, Družina mladeži srbske, Beograd, 1849. O ovom razlikovanju kao jednom centralnih "toposa" političkog mišljenja u Srbiji XIX veka, videti: Nebojša Popov, "Unutarnja i spoljna sloboda", *Filozofija i društvo*, CFDT, Beograd, 1987.

Kneževine i stvaranje nezavisne nacionalne države ujedinjenog srpstva. I kod Srba su se, kao i kod ostalih neujedinjenih i neslobodnih evropskih naroda, (Italijana, na primer), "liberalizam i nacionalno osećanje rađali i razvijali zajedno".³⁴ Individualističko liberalno polazište je primenjivano i na "nacije" kao jednakopravne članove evropske porodice naroda: analogno slobodama i pravima pojedinaca, i narodi imaju pravo na slobodan razvitak i formiranje suverenih nacionalnih država. Ali, iako nužno, samo oslobođenje i ujedinjenje jednog naroda u nacionalnu državu nije i dovoljno za ostvarenje liberalnog ideala slobode. Samo za državu u kojoj je narod suveren, vladalac ograničen i kontrolisan, a prava i slobode pojedinca zajemčene i efikasno štićene, samo za takvu državu možemo reći da je "unutrašnje slobodna". Dakle, liberalni zahtev za "spoljašnjom" i "unutrašnjom" slobodom, formulisan za vreme vladavine Ustavobranitelja, trebalo je da odgovori na dva ključna problema: prvi, državotvorni - stvaranjem nacionalne države oslobođenjem od tuđinske vlasti i ujedinjenjem srpskog naroda; i drugi, politički u užem smislu te reči - predlogom načina organizacije srpske države, tj. projektom njenog političkog ustrojstva. Odgovornost za nepostojanje "spoljašnje i unutrašnje" slobode snosi, smatrali su liberali, ustavobraniteljski režim koji je sjedinjavao nedostatak nacionalnog osećanja i patriotizma sa birokratskom samovoljom: "Siledžije i tirani u svojoj otadžbini, ustavobranitelji su puzili pred stranim silama".³⁵ Rušenje ustavobraniteljskog režima, izvedeno u saradnji liberalnih intelektualaca i pristalica dinastije Obrenović na Svetoandrejskoj skupštini, trebalo je da omogući vođene ofanzivnije nacionalne politike i da, zakonodavnim reformama, udari temelje parlamentarizmu u Srbiji.

Projekt liberalnih političkih reformi Svetoandrejske skupštine počivao je na ideji narodnog suvereniteta i, iz nje izvedenoj,

³⁴) Guido de Ruggerio, *A History of European Liberalism*, nav. izdanje, p. 407.

³⁵) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, BIGZ, Beograd, 1989, s.38.

zakonodavnoj ulozi Narodne skupštine. Do tada ustanova običajnog prava sa savetodavnom funkcijom, Narodna skupština je sada, kao najviša zakonodavna vlast, trebalo da ograniči kneževski apsolutizam i da, istovremeno, institutom ministarske odgovornosti stavi pod kontrolu vladu. Takođe, liberali su na samoj Svetoandrejskoj skupštini započeli zakonske reforme koje su trebale da obezbede slobodu štampe i pravnu sigurnost građana. Ali, povratkom kneza Miloša liberalni reformisti su bili suočeni sa njegovim starim vladalačkim navikama - po načinu vladanja, Miloš je bio bliži orijentalnom despotu nego ustavnom monarhu. Oslanjajući se na svoju popularnost u narodu Miloš je, koristeći se naizmenično liberalnom i konzervativnom grupacijom srpske inteligencije, uspeo je da izigra odluke Svetoandrejske skupštine. Konzervativna grupa, nazvana "dukatovci" ili "dukatovačka koterija" po znaku dukata kojim je potpisivala članke u "Srpskim novinama", napadala je liberale kao "usijane glave", "jakobince" koji svojim reformama na unutrašnjem planu uvode u Srbiju revolucionarni republikanizam, a na spoljašnjem, kao "panslaviste" koji izazivaju -revolucije na Balkanu da bi "Ruse na Dunavo doveli."³⁶ Jedan od "dukatovaca", pored Matije Bana, Miloša Popovića i Filipa Hristića, bio je i Jovan Ristić koji je tek posle 1868. godine postao vođa liberala. Ovo treba imati na umu zbog navedene Ekmečićeve tvrdnje da su ruski slovenofili vršili svojom *Poslanicom* (1860.) neposredan uticaj na Jovana Ristića i liberale okupljene oko njega. U vreme pisanja i objavljivanja *Poslanice*, Ristić ne samo da nije bio blizak liberalima, nego im je, svojim angažovanjem u "dukatovačkoj koteriji", neposredno suprotstavljen. Razloge Ristićevog angažovanja u kritici liberalnih reformi, Slobodan Jovanović vidi u zastoju njegove uspešne činovničke karijere nakon Svetoandrejske skupštine: "Zapostavljen, Ristić je jetko kritikovao radnju Svetoandrejske skupštine; on nije bio liberal i liberali ga nisu marili (na Skupštini od 1859. oni su ga uneli u spisak svojih protivnika koje valja ukloniti iz državne

³⁶) *Isto*, s. 98.

službe).³⁷ S druge strane, u ruskoj historiografiji obrađivane su veze I. S. Aksakova, pripadnika mlađe generacije slovenofila, jednog od potpisnika *Poslanice* i osnivača "Slovenskih komiteta" u Rusiji, upravo sa ovom "dukatovačkom koterijom" kojoj je pripadao i Jovan Ristić.³⁸ Naime, Aksakov je 1860. godine u Beogradu, pored Mitropolita Mihaila koji je, kao obrenovićevac bio blizak liberalima na Svetoandrejskoj skupštini, upoznao i Matiju Bana, pisca većine "dukatovačkih članaka" i "čoveka od poverenja" kneza Mihaila. Sa njim se Aksakov dogovorio o ruskoj (nezvaničnoj) novčanoj pomoći za stvaranje organizacije mreže srpskih poverenika u krajevima pod Turcima, mreže koju je počeo stvarati Garašanin u skladu sa zamisli izloženoj u *Načertaniju* (1844) o zajedničkom ustanku balkanskih naroda pod vodstvom Srbije. Ideju o pijemontskoj ulozi Srbije na Balkanu delio je i Aksakov koji je 1862. godine pisao: "U Srbiju je uprt pogled svih slovenskih naroda koji stenju pod turskim jarmom...Da ona razvije zastavu ustanka i Sloveni u Turskoj će ustati kao jedan čovek. Zaista, njima najviše odgovara da se okupe oko srpskog naroda."³⁹ Istovremeno, on je izražavao zaprepašćenje zbog prodiranja "evropskog otrova" u Srbiju, misleći, pri tom, na ideje parlamentarizma koje su, za njega, bile srpski pogrešan pokušaj "imitiranja spoljašnjih formi evropske civilizacije" koji je trebalo *Poslanicom* suzbijati.⁴⁰ Otuda je njegova veza sa "dukatovcem" Matijom Banom bila logična - Ban je, ne samo bio blizak Mihailu kao centru moći, već je bio i suprotstavljen svetoandrejskim liberalima. Ali, u njihovoj kasnijoj prepisci

³⁷) Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, t.I, Geca Kon, Beograd, 1934, s.25.

³⁸) Vid. S. A. Nikitin, *Slavjanske komitety v Rossii v 1858-1676 godah*, Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva, 1960. s.147-152.

³⁹) Nav. prema: David MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-slavism, 1875-1878*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1967, p.10

⁴⁰) I.S.Aksakov, *Sočinenenii*, Moskva,1886., t.I, s. 23-29., (Cit. prema: D.Mackenzie, *Nav. delo*, p.10)

vidljivo je njihovo obostrano nezadovoljstvo i međusobno udaljšavanje. Ban je bio nezadovoljan *Poslanicom* jer je njen pravoslavni ekskluzivizam onemogućavao planove o jednoj južnoslovenskoj federaciji i stvarao od Srbije "jednu vrstu ruske agenture",⁴¹ dok je Aksakov bio nezadovoljan sporim tempom srpskih priprema za oslobođenje "turskih Slovena."⁴² Tek posle ovog iskustva sa konzervativnom, zvaničnom "partijom velikaša", Aksakov je bio spreman da "na svaki način pomogne pokušaje njemu nesimpatične liberalne grupacije u Srbiji, samo ako bi oni vodili oslobođenju Slovena od turskog ropstva."⁴³

Za to vreme, beogradski liberali koji su otpušteni iz državne službe i stavljeni pod policijsku prislotru pri kraju druge vladavine kneza Miloša, svoja politička očekivanja su vezivali za njegovog naslednika, kneza Mihaila. Kada je maja 1860. godine Vladimir Jovanović bio prisiljen da zbog sukoba sa Milošem napusti Srbiju, Mihailo ga je težio i savetovao mu da, za vreme izgnanstva, pažljivo prouči političke institucije Belgije koje bi mogle poslužiti Srbiji kao uzor. Nade liberala su bile osnažene i Mihailovom izjavom da će za vreme njegove vladavine "zakon biti najviša volja u Srbiji". Ali ubrzo, već početkom 1961. godine, kada su Vladimir Jovanović, Stojan Bošković i Milovan Janković kao pokretači nezavisnog političkog lista liberalne orijentacije (naznačene već u njegovom nazivu - "Narodna Skupština") uhapšeni, a list zabranjen pre nego što je uopšte izašao prvi broj, liberali su shvatili da su njihove nade polagane u Mihaila iznev-

⁴¹) Ban je smatrao da "u Beogradu ne smemo istaći zastavu pravoslavlja, već zastavu Južnih Slovena", jer "sa prvom smo u rukama Rusa, a sa drugom ćemo ostati nezavisni" (MacKenzie, *Nav. delo*, p.8). Svest o opasnosti dominacije Rusije nad srpskom nezavisnošću, uprkos nužnosti oslanjanja na nju, jasno formuliše i Garašanin: Rusija... "zahteva da se njeni sovjeti kao zapovesti bezuslovno slušaju, i oni koji njoj služiti žele moraju se njoj sasvim predati" (*Načertanije*, Delo, knj. 38, 1906., s. 328)

⁴²) Aksakov je razočarano zaključio da se Srbi sa kojim je u vezi, suviše "sporo vuku prema nama" (Nikitin, *Nav. delo*, s.151.)

⁴³) S.A.Nikitin, *Nav. delo*, s.151.

erene. Od tada počinje njihov sukob sa Mihailom, sukob koji završava optužbom da su oni, ne samo svojim političkim stavovima već i neposredno, zavereničkom akcijom, doprineli "topčiderskoj tragediji", 1868.g. (Vladimir Jovanović je u Ugarskoj optužen, suđen i oslobođen za učešće u pripremi atentata na Mihaila).

Osnovu sukoba liberala i kneza Mihaila čine njihove različite procene zrelosti Srbije za "unutrašnju slobodu". Liberali su u Mihailu videli "...vladaoca providenjem određenog za izvršenje odluka Sveto-Andrejske skupštine, koje izražavaju načela slobode i pravde".⁴⁴ Nasuprot tome, Mihailo je smatrao da je Srbiji neophodna vladavina prosvetljenog apsolutiste koji bi, izgradnjom snažne države, omogućio ostvarenje primarnog nacionalnog cilja - oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Njemu nisu izgledali realistični zahtevi liberala po kojima je "narod izvor i pritajatelj svake vlasti u Srbiji i po kome on tu vlast izvršuje kroz svoju Narodnu Skupštinu".⁴⁵ Po Mihailu, liberali su gubili iz vida kulturnu, ekonomsku i političku zaostalost Srbije - institucije parlamentarne demokratije, kojima on sam nije odricao vrednost, nisu se mogle, po njegovom mišljenju, jednostavno "presaditi" na zapušteno srpsko tlo. Nasuprot malobrojnoj inteligenciji zainteresovanoj za liberalne reforme, stoji ogromna seljačka masa u čije državotvorne sposobnosti Mihailo nije imao poverenja.⁴⁶ Hrabri ratnici i ustanici, srpski seljaci sa svojom težnjom lokalnoj samoupravi i nepoverenjem prema državi, ne mogu biti reprezentivi opšteg nacionalnog interesa. Sloboda štampe i udruživanja koju zahteva malobrojna liberalna inteligencija dovela bi do razbuktanja stranačkih strasti i onemogućila bi uspostavljanje neophod-

⁴⁴) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, s. 109.

⁴⁵) Jevrem Grujić, *Zapisi*, knj. II, SKA, Beograd, 1923, s.71. (Tekst je iz Grujićevog projekta Zakona o Skupštini, podnetog na zasedanju Svetoandrejske skupštine - član 3).

⁴⁶) Zabeležene su Mihailove reči: "Uvesti parlamentarizam samo da bi Milovan Janković i još nekoliko njih mogli da drže skupštinske govore, bilo bi neozbiljno" (Prema: Aleks Dragnić, *Razvoj parlamentarizma u Srbiji u XIX veku*, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1989, s. 54)

nog nacionalnog jedinstva koje je već narušeno dinastičkim podelama i sukobima. Mihailo je smatrao da je Srbiji potrebna jaka vlast usredsređena u rukama jednog čoveka koji, svestan nacionalnog interesa, može nesmetano raditi na ostvarenju primarnog istorijskog cilja - "spoljašnje slobode" - ostavljajući pitanje "unutrašnje slobode" za bolja vremena. U jednom razgovoru sa Vladimirom Jovanovićem, 1862. godine, Mihailo je "...naglasio da bi liberalni patrioti, *ostavljajući ostvarenje unutrašnje slobode docnijem vremenu, mogli u saglasnosti sa njegovom vladom raditi za spoljašnju slobodu*".⁴⁷

Skloni da u početku podrže Mihailovu spoljnu politiku, liberali se nisu mogli pomiriti sa dugotrajnim odlaganjem liberalizacije Srbije i stvaranjem autokratske, policijske države u kojoj se, imperativom nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja, opravdava gušenje slobodarskih zahteva Svetoandrejske skupštine. Unutrašnja i spoljašnja sloboda se, po mišljenju liberala, nisu smele razdvajati: "Mi smo *Srbi i građani*", govorio je Svetozar Miletić, vođa vojvođanskih liberala.⁴⁸ Nepostojanje političkih sloboda se ne može, na duži rok, pravdati pripremama za oslobodilački rat koji se, zbog vojne nespремnosti i međunarodnog političkog okruženja, svake godine odlaže. "Videli smo kako je obrtanje oko 'spoljašnjih okolnosti' i rušenje unutrašnje slobode uzrok što smo nazadniji i nesretniji od naših starih...", pisao je Vladimir Jovanović već 1864. godine, u tekstu predavanja čije je čitanje zabranjeno na skupštini "Društva srpske slovesnosti" od strane ministra prosvete.⁴⁹ Vremenom, Mihailov autokratski režim postaje, po mišljenju liberala, jedna od glavnih prepreka pijemontskoj ulozi Srbije na Balkanu jer, po njihovom uverenju, "samo jedna Srbija sa slobodnim političkim ustanovama može okupiti oko sebe sve Srbe koji žive pod tuđinom; samo u takvoj Srbiji može se

⁴⁷) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, s.179. (kurziv -M.S.)

⁴⁸) Cit. prema: Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Prosveta, Beograd, 1968, s.89.

⁴⁹) Vladimir Jovanović, *Srbenda i gotovan*, Novi Sad, 1864, s. 15

odgajiti onaj duh nacionalnog oduševljenja i samopouzdanja, bez koga se velike borbe nacionalnog oslobođenja ne vode".⁵⁰ Drugim rečima, bez "unutrašnje", Srbija ne može doći ni do "spoljašnje" slobode, te upravo Mihailov apsolutizam u unutrašnjoj politici onemogućava postizanje onog cilja u spoljašnjoj politici oko kojeg je postojalo slaganje liberala sa Mihailom. Ova paradoksalnost Mihailove politike očituje se u sudbini *Ujedinjene omladine srpske*. Nastala kao organ buđenja svesti o nacionalnom jedinstvu srpskog naroda, *Omladina* nije imala središte u srpskoj Kneževini, već na tlu tuđe, Ugarske države. Zbog svog nacionalizma osujećivana u Ugarskoj, *Omladina* je zbog liberalizma svojih osnivača i vođa napadana u Srbiji. Jedina omladinska skupština održana u Beogradu, 1867. godine, prekinuta je odlukom srpske vlade nakon izbora Jevrema Grujića za njenog predsednika. Time je, u očima liberalne *Omladine* Mihailo postao ne samo protivnik unutrašnje slobode, već i prepreka ostvarenju nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja, tog cilja koji je i on sam neumorno isticao.

Dakle, sukob liberala sa Mihailom možemo, u krajnjoj instanci, svesti na spor o mogućnosti i pretpostavkama "unutrašnje slobode" u Srbiji šezdesetih godina prošlog veka. Kao u slučaju svih reformista, "teret dokaza" ležao je na liberalima - oni su morali dokazivati zrelost Srbije i srpskog naroda za parlamentarnu vladavinu i ustavne reforme kojima bi se obezbedila i štitila osnovna prava i slobode pojedinca. Liberali su, dakle, na nečemu morali temeljiti svoje političke projekte koji su trebali da, posle četiri veka "vanistorijskog trajanja", Srbiju učine savremenikom Evrope. Razočarani srpskom stvarnošću punom neznanja i orijentalne iskvarenosti, policijske surovosti i samovolje vlasti, liberali su temelj svoje vere u budućnost nalazili u nacionalnoj istoriji koja ja čuvala dokaze "snage i veličine srpske". Oni su, po rečima Slobodana Jovanovića, "činili velike napore da u našoj narodnoj istoriji nađu prve klice zapadnih slobodoumnih ustanova,

⁵⁰ Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila*, Geca Kon, Beograd, 1933, s. 282

i da ceo naš demokratski pokret prikažu kao vraćanje našeg naroda svom istorijskom karakteru".⁵¹ Nacionalni romantizam je trebalo da utemelji liberalne modernizacijske projekte - u epskoj poeziji i narodnom predanju o životu nacionalnih junaka morao se naći dokaz o vrlinama nacionalnog karaktera koje ga čine sposobnim ne samo za ratničko delo oslobođenja, već i za izgradnju demokratske države. Suočeni na školovanju sa stvarnošću Evrope, srpski liberali su tražili utehu u svetloj slici prošlosti sopstvenog naroda: "Da su Toma Mor i drugi socijalisti znali za našu zemlju - pisali su u Parizu Jevrem Grujić i Milovan Janković - oni ne bi stvarali uobražene utopije".⁵² Ova idealizacija srpske patrijarhalne prošlosti, koja po svom intenzitetu prelazi u "svojevrnu nacionalističku mistiku" (Slobodan Jovanović), vidljiva je i u radovima Vladimira Jovanovića, vodećeg liberala i osnivača *Omladine*.

U spisima objavljenim u inostranstvu, pisanim sa namerom da se zapadnoevropsko javno mnjenje pridobije za srpsko (nacionaloslobodilačko i ujediniteljsko) viđenje rešenja "Istočnog pitanja", Jovanović je pokušavao da dokaže "doraslost srpskog naroda za tesnu svezu sa svojom /evropskom - M.S./ liberalnom (slobodnjačkom) braćom".⁵³ Dokaze ove zrelosti srpskog naroda za uključivanje u evropske političke tokove Jovanović je tražio u nacionalnoj istoriji i narodnom stvaralaštvu kao izrazu "javnog duha srpskog". Narodno stvaralaštvo, kao oblik kolektivnog sećanja i izraz nacionalnog identiteta je čuvar vrlina "narodnog duha", tog osnova srpskog nacionalnog i državnog preporoda. Otuda, u Jovanovićevim političkim spisima analize narodne epske poezije zauzimaju značajno mesto - "srbski duh, kada su mu sva druga

⁵¹) Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, t. I, nav. izdanje, s.44.

⁵²) Navedeno prema: Jovan Milićević, *Jevrem Grujić, Istorijat svetoandrejskog liberalizma*, Nolit, Beograd, 1964, s. 44.

⁵³) Vladimir Jovanović, *Serbian Nation and the Eastern Question*, London, 1866. (Prevedeno u: Vladimir Jovanović, *Za slobodu i narod*, Novi Sad, 1868, s. 54)

sredstva oduzeta, pribegava guslama" (*Isto*, s. 136). Kod Vuka Karadžića epska poezija je poslužila kao srpska "ulaznica" u, herderovski shvaćen, pluralan evropski kulturni prostor. Kod Jovanovića i njegovih saboraca iz *Omladine*, ona je, kao izraz narodnog *weltanschauung*-a, bila dokaz postojanja etičkog kodeksa srpskog naroda koji čini "osnov građanskih vrlina" bez kojih je nezamislivo demokratsko društvo.⁵⁴ Analizom narodnog stvaralaštva Jovanović želi da dokaže da je Srbima svojstveno: "čuvstvo samostalnosti i časti, uzdanje u sebe, neustrašivost, slobodan i nezavisan duh... živo uobraženje... pravi život duše... snaga uma... čuvstvo istine, poštenja i pravde... nagon narodne slobode i nezavisnosti... svest o jednakosti i bratstvu svih ljudi..."⁵⁵ Pored ovih moralnih svojstava "srpskog duha", i tradicionalne institucije srpskog patrijarhalnog života (opštinska samouprava, sabori, zadruge, zajednički rad...) čine, po Jovanovićevom mišljenju, osnov za razvitak Srbije u skladu sa vrednostima savremenog liberalizma i demokratije. Sloboda pojedinca i naroda, pravna jednakost i bratska solidarnost, nisu vrednosti strane Srbima, već su, naprotiv, u srpskoj prošlosti bile ostvarene i, kao ideal, sačuvane u "narodnom duhu" kroz vekove ropstva. "*Starinsko ili pravo srpsko uređenje države jeste demokratsko*, tj., sastoji se u ovome: da narod sam sobom upravlja, na osnovu pravne jednakosti, ravnopravnosti sviju članova svojih" (*Isto*, s. 50; kurziv - M.S.). Kvarenje i propast ovog uređenja je posledica Vizantijskog uticaja: "Nakratko, strani uticaji koji su uneli u srpsku državu monarhijski sistem sa deobom na staleže i odmetnuli velikaše od narodnog duha, krunisani su cvetajućim razdorom i izdajstvom koje su u klici posejali" (*Isto*, s. 56). Kao što svedoči narodno predanje, kosovski poraz i potonje ropstvo su bili posledica otpadništva i nesloge "velikaša", kazna za njihovo napuštanje "demokratskog duha". Ali, uprkos ropstvu koje je zaustavilo razvitak srpstva (nasuprot napretku

⁵⁴ Vid. Vladimir Jovanović, *Za slobodu i narod*, s. 260

⁵⁵ Vladimir Jovanović, *Osnovi snage i veličine srpske*, Novi Sad, 1870, s. 141-142.

zapadnoevropskih naroda), "javni duh srbski" sa svojim vrlinama je sačuvan. Za razliku od vrlina, mane "srpskog karaktera", poput onih koje je Šafarik uočavao kod Srba ("neobuzdana grabljivost", "naklonost piću i prevari", "odsustvo čuvstva opštosti"), predstavljaju samo njegova akcidentalna svojstva, raširena pod uticajem osvajača.⁵⁶ Ali, samo oslobođenje od otomanskog ropstva nije dovoljno za afirmaciju istinskih vrlina nacionalnog karaktera. Ustavobraniteljska i Mihailova Srbija birokratskom nadmenošću i vladarskom samovoljom nastavljaju "izopačenje prirode današnjeg Srbina" jer u Srbiji ne vlada "duh demokratski, duh javnog dogovora i narodna samouprava" (*Isto*, s. 135). S druge strane, *povratak političkim ustanovama i običajima Srbije ranog srednjeg veka nije moguć* jer, "istorija se ne obnavlja - vreme napred ide i ne vraća se, dakle i ono na što izvesno vreme svoj pečat udari, ne može se više obnavljati, kao što se ne obnavlja i to vreme".⁵⁷ "Javni duh srbski" mora, u savremenoj Srbiji, biti izražen kroz parlamentarni politički sistem jer, upravo taj sistem, počiva na onim vrednostima koje su ostvarene u staroj patrijarhalnoj Srbiji. Bez institucija parlamentarne demokratije, strani uticaji na Srbiju se svode na puko imitiranje spoljašnjeg sjaja i običaja građanskog života koji Srbe, kao siromašan narod, raslojava, kvari i udaljava od ideala nacionalne samostalnosti i nezavisnosti. Nacionalno svesnom Srbinu ("Srbendi") koji, poznavajući snage i duh naroda kome pripada, teži individualnoj i kolektivnoj slobodi, Jovanović suprotstavlja "Gotovana" koji, sa osećanjem nacionalne inferiornosti, preuzima strane običaje i način života bez svesti o važnosti i pravom značenju evropskih političkih institucija. Ovi strani uticaji, neposredovani slobodnim institucijama i neukorenjeni u duhu i tradiciji naroda, predstavljaju samo "modu" koju prihvata odnarodena (birokratska) elita Srbije. Nasuprot njoj, "Ujedinjena omladina srpska je *veran izraz javnog - narodnog duha, koji nosi*

⁵⁶) Vladimir Jovanović, *Za slobodu i narod*, s. 133.

⁵⁷) Vladimir Jovanović, *Osnovi snage i veličine srbske*, s. 142.

u sebi sve moralne osnove građanskih vrlina." ⁵⁸

Jovanovićeve rekonstrukcija nacionalne prošlosti kao osnove i garanta buduće "snage i veličine srpske" bila je kritikovana već od strane njegovih savremenika. ⁵⁹ Sam Vladimir je, u poznijim godinama (po svedočenju njegovog sina, Slobodana Jovanovića) opravdavao nacionalni romantizam *Omladine* potrebom jačanja svesti o nacionalnom jedinstvu srpskog naroda i opštom duhovnom i političkom situacijom u Evropi tih godina: "Ako smo hteli imati udela u velikom nacionalističkom pokretu koji je obuhvatio Evropu, mi smo morali naš narod probuditi - uspavani narod nije se imao čemu nadati". ⁶⁰ Romantičarska egzaltacija srpskom prošlošću, prenaplašeno isticanje vrlina patrijarhalno-zadružnog života srpskog sela, trebalo je da potpomogne buđenje i jačanje nacionalne svesti bez koje nije bilo zamislivo delo oslobođenja i ujedinjenja. Ma koliko sličan slovenofilskoj idealizaciji ruske prošlosti, Jovanovićev nacionalni romantizam ima drugu funkciju: dok kod slovenofila prošlost dopetrovske Rusije predstavlja ideal kome se treba vratiti, kod Jovanovića "staro srpsko uređenje", sačuvano u "narodnom duhu", predstavlja osnovu za izgradnju nacionalne države koja, po svom ustrojstvu, treba da bude poput drugih, modernih zapadnoevropskih država. Drugim rečima, srpski liberali su, poput najvećeg dela srpske inteligencije XIX veka, težili sintezi patrijarhalnih i modernih institucija, ⁶¹ dok su slovenofili bili kritičari moderniteta sa stanovišta njegove nespojivosti

⁵⁸ Vladimir Jovanović, *Za slobodu i narod*, s. 260. (Kurziv-M.S.)

⁵⁹ Ne samo od socijaliste i protivnika u okviru *Omladine*, Svetozara Markovića, već i od Đure Daničića, kome je bila strana idealizacija nacionalnog karaktera. (Vidi: "Srbin Srbendi", *Sitniji spisi Đure Daničića*, nav. izdanje, s. 357-361)

⁶⁰ Slobodan Jovanović, *Moji savremenici - Vladimir Jovanović*, Avala Printing and Publishing Co., Vindzor, Kanada, 1961, s. 32.

⁶¹ Videti ilustraciju ove teze na primeru srpskih socijalista, u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka*, t.II, Rad, Beograd, 1985, s. 218. Samu mogućnost i unutrašnje teškoće ove sinteze ostavljamo sada po strani.

sa slovenskim duhovnim i socijalnim iskustvom. Otuda, na primer, kod srpskih liberala konstitucionalizam ima centralno mesto u političkom mišljenju i delanju dok, kod slovenofila ideja samodržavlja biva ograničena isključivo afirmacijom pravoslavne duhovnosti, bez zahteva za institucionalnim garancijama. Polazeći od ideje zajednice u čijem je osnovu hrišćansko osećanje ljubavi i bratstva, slovenofili su, u modernom značenju te reči, nepolitični - politika kao distribucija i međusobno ograničavanje različitih i suprotstavljenih (svetovnih) moći je, za njih, plod zapadnog racionalizma i državopravnog formalizma. Nasuprot njima, Vladimir Jovanović, raspravljajući o "obštoj prirodi čovečijoj" koja se ispoljava u društvu i njegovim institucijama, za uzor ističe Englesku jer "u njoj ima više karaktera nego i u jednoj drugoj, manje slobodnoj državi", pa zaključuje da "Engleski zakoni i ustanove više služe slobodi i čovečnosti nego ma u kojoj Evropskoj zemlji".⁶² I upadljiva sličnost Jovanovićevog isticanja socijalne harmonije kao karakteristike, kako patrijarhalnog života srpskog sela u prošlosti, tako i buduće demokratske srpske države, sa slovenofilskim naglašavanjem "čuvstva" braistva, jednakosti, solidarnosti i dogovora kao vrednosti staroruskog života, pokazuje se, pažljivije analizirana, kao "spoljašnja". Jer, dok su slovenofili ove vrednosti izvodili iz pravoslavlja kao "višeg društvenog principa", te njihovo ostvarenje, sasvim dosledno, vezivali za pravoslavne Slovene, Jovanović je smatrao da moderna evropska država, poput Engleske, poseduje institucionalne mehanizme koji omogućavaju socijalnu harmoniju. U političkoj sferi, putem parlamenta, pojedinačni interesi se sintetišu u opšti;

⁶²) Vladimir Jovanović, *Za slobodu i narod*, s. 124. Slobodan Jovanović, ističući uticaj engleskog parlamentarizma na svoga oca, Vladimira ("Engleski parlamentarizam mu je izgledao kao najsavršenija politička mašinerija"), zaključuje da je on bio "jedan od naših najranijih anglomana" (Vid. Slobodan Jovanović, *Moji savremenici*, s. 53.) Treba imati na umu i činjenicu da je upravo Vladimir Jovanović preveo Milovu knjigu *Considerations on Representative Government*, već 1876. godine u Beogradu, pod naslovom: *O predstavničkoj vladi*.

u socijalno-ekonomskoj sferi, mesto sinteze je tržište. Ako slobodni pojedinci, vođeni sopstvenim, racionalno spoznatim interesom, teže njegovom ostvarenju, rezultat je, verovao je Jovanović, napredak društva i ostvarenje socijalne harmonije. U pozadini ovog Jovanovićeveg uverenja je ekonomsko učenje Federika Bastija, vođe francuske "optimističke" škole ekonomskog mišljenja čije je učenje Jovanović popularisao u Srbiji.⁶³ Osnovna Bastijeva ideja koju Jovanović prihvata je da samo sloboda unapređuje harmoniju interesa: "Sloboda ! Evo,... imamo princip harmonije".⁶⁴ Ali, osnovni uslov funkcionisanja ovog principa su obrazovani i racionalni pojedinci koji mogu odrediti sopstveni interes, razlikujući ga od trenutnih prohteva. Iz prihvatanja ovog uslova slede posledice u čijem svetlu postaju jasnija i koherentnija Jovanovićeve uverenja.

Prva posledica se tiče već pomenute Jovanovićeve kritike stranih uticaja na Srbe-"gotovane" kojima su suprotstavljene nacionalno svesne "Srbende". Naime, radi se o uticajima koji, po Jovanovićevoj proceni, zadovoljavaju, poput mode, trenutne prohteve a ne dugoročne i racionalno određene interese. Biti slobodan, na primer, za rasipništvo u siromašnoj, nerazvijenoj zemlji nije sloboda koja vodi socijalnoj harmoniji. Racionalno ponašanje je ono koje, polazeći od uvida u opšti nivo razvoja Srbije, ne kopira način života razvijenijih sredina već, naprotiv, štedljivošću gradi pretpostavke za akumulaciju kapitala koja vodi pojedinačnom i kolektivnom napretku. Druga, značajnija posledica tiče se uloge države u ekonomskom razvoju Srbije. Doktrinarno prihvatajući liberalno učenje o zaštitnoj a ne aktivno-intervencionističkoj ulozi države, Jovanović se, na primeru Srbije, zalaže za izraženiju državnu intervenciju. Zadatak države u Srbiji je da, pored donošenja zakonskih "pravila igre" za nesmetanu ekonomsku aktivnost, i neposredno radi na njenom unapređivanju

⁶³) Vid. Vladimir Jovanović, "Zakonitost (po Bastijeu)", u: *Za slobodu i narod*, nav. izdanje.

⁶⁴) F.Bastiat, *Harmonies of Political Economy*, p. 325. (Navedeno prema: Gale Stokes, *Nav. delo*, p. 40)

(stvaranjem "oglednih dobara", obrazovanjem proizvođača i stručnjaka, brigom o uvozu savremene tehnologije, itd.). Ova prosvetiteljsko-organizaciona intervencija države je neophodna zbog nerazvijenosti Srbije, a preduslov njene uspešnosti je visokooobrazovani kadar u okviru državnog aparata. Umesto ratničko-patrijarhalnih narodnih vođa i samovoljnih birokrata, liberalna inteligencija, obrazovana na velikim univerzitetima, treba da prenese svoje znanje narodu. Opasnost pretvaranja ove intelektualno-prosvetiteljske elite u odnarođenu političko-birokratsku elitu bila bi uklonjena njihovim snažno izraženim osećanjem jedinstva sa srpskim seljaštvom kao izvorom i nosiocem tradicionalnih nacionalnih vrednosti. Jedinstvo mlade inteligencije i seljaštva ogledalo bi se i u sastavu Skupštine: "prema zamisli liberala, naša Skupština trebala je da bude spoj narodnog duha, oličenog u seljaštvu, i zapadnjaštva, oličenog u inteligenciji".⁶⁵ Upravo je *Omladina*, po mišljenju Vladimira Jovanovića, oličenje jedinstva tradicije i moderniteta, nacionalnog osećanja i naučne racionalnosti: "*Spomen slavne prošlosti* nasleđuje mlada Srbadija kao sveti amanet da bi *naukom*, koju je napredak vremena doneo, razvila osnove snage i veličine što ih javni duh srbski u sebi sjedinjava."⁶⁶

Neograničena vera u nauku i prosvetu kao osnovne činioce istorijskog razvoja je karakteristika srpske liberalne misli po kojoj se ona bitno razlikuje od ruskog slovenofilstva. Srpski liberali su nastavljači one misaone tradicije čiji je rodonačelnik u Srbiji bio Dositej Obradović. U pozadini njihovog prosvetiteljstva je pozitivistička filozofija sa kojom dolaze u dodir tokom školovanja na evropskim univerzitetima. Neograničeni rast naučnog saznanja u čijoj osnovi je univerzalan, jedinstven metod, trebalo je da, prema opštem uverenju koje su delili i srpski liberali, omogući stalni napredak i usavršavanje socijalnog života. Ovo uverenje je izraženo i u osnovnoj devizi političkog rada *Omladine* - "na osnovu istine, a pomoću nauke". Saglasno Kontovom razlikovanju

⁶⁵) Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, t. I, s. 46

⁶⁶) Vladimir Jovanović, *Za slobodu i narod*, s. 142.

tri stadija u razvoju znanja, Jovanović i njegovi saborci iz *Omladine* u ime kulta pozitivne nauke odbacuju religijsko i metafizičko saznanje kao evolucijom prevaziđene oblike. Otuda, nasuprot slovenofilskom isticanju pravoslavlja kao osnova slovenske civilizacije, kod srpskih liberala pada u oči naglašeni verski indiferentizam. Istina, oni su odavali priznanje Crkvi za očuvanje nacionalnog identiteta pod vekovnom osmanlijskom vlašću, ali su nauči, a ne pravoslavlju, davali presudnu ulogu u razvoju savremene Srbije. Po Jovanovićevim rečima, "danas je nužna znanstvenost koja obuhvata žive interese i potrebe društva i čoveka, i koja se daje primeniti na privredu, i na ceo život naroda i sveta."⁶⁷ I u samoj liberalnoj rekonstrukciji "srpstva", pravoslavna duhovnost nije zauzimala značajno mesto - umesto u žitijima svetih otaca, liberali su uzore tražili u narodnoj epskoj poeziji. Nasuprot teološkim preokupacijama ruskih slovenofila, srpski liberali su verom u nauku i prosvetu iskazivali svoj prosvetiteljski žar - prema sećanjima Slobodana Jovanovića, njegov otac je u razgovorima sa prijateljima govorio o Crkvi tako "da ni Dositej nije mogao jače grmeti protivu popova i 'sujeverja' koje oni održavaju u narodu".⁶⁸

Živan Živanović, pisac poznate *Političke istorije Srbije u drugoj polovini XIX veka*, je na sahrani Vladimira Jovanovića (1922.g.) istakao Vladimirovu pripadnost generaciji koja je intelektualno i politički formirana verujući u "slobodu", "nauku" i "naciju". Polazeći od ove Živanovićeve opaske, možemo Jovanovićev politički "vjeruju" izraziti u jednoj rečenici: Srbi su *nacija* sposobna za političku *slobodu* uz pomoć i primenom *nauke*. Celokupan teorijski rad Vladimira Jovanovića možemo tumačiti kao pokušaj racionalnog obrazlaganja ovog njegovog političkog uverenja. Svojim romantičarskim istorizmom on je potkrepljivao vezu "srpstva" i "slobode", vezu na kojoj je moguće

⁶⁷) Vladimir Jovanović, *Politični rečnik*, sveska B, Novi Sad, 1872., s.339

⁶⁸) Slobodan Jovanović, *Moji savremenici*, s.15.

izgraditi moderni parlamentarni sistem kao, po saznanju nauke, najviši oblik ostvarenja političke slobode.

Ako sada uporedimo slovenofilsko shvatanje "tri osnove Rusije" (pravoslavlje, narodnost, samodržavlje) sa navedenim "trojstvom" srpskih liberala (sloboda, nauka, nacija) onda možemo zaključiti da postoji saglasnost među njima bar u pogledu fundamentalnosti ideje nacije/narodnosti. Ali, pobliže analizirana i ova saglasnost se pokazuje kao prividna. Slovenofilsko shvatanje narodnosti je izvedeno iz pripadnosti veri kao "višem društvenom principu" - konsekventno razvijeno, ono je, kao što smo već naveli, vodilo poklapanju pojmova "pravoslavni" i "Sloven", te svođenju različitih nacija pravoslavne vere na razlike plemenskog nivoa. Drugim rečima, duhovno jedinstveno pravoslavno "slovensko more" je, u shvatanju slovenofila, ukidalo nacionalne partikularitete svodeći ih na plemenske varijacije. Kako su Rusi najbrojnije "slovensko pleme", *politička posledica* slovenofilskog poimanja narodnosti može biti formulisana u zahtevu da se jedinstvo Slovena, jedinstvo po veri i krvi, ostvari pod okriljem ruskog dvoglavog orla. Istina, ova posledica se ne može izvesti iz ranog slovenofilstva Homjakova, Kirejevskog i K. Aksakova koje je, pre svega, okrenuto filozofskim i teološkim temama s obzirom na "put i sudbinu Rusije". Ali, kada posle Krimskog rata, na temelju slovenofilstva kao romantičarske filozofije niče institucionalizovan društveni i politički pokret ("Slovenski komiteti") koji vrši uticaj na politički život Slovena van Rusije, ova posledica postaje očigledna. Otuda, većina istoričara razlikuje dve epohe u razvoju slovenofilstva: prvu, kada je on filozofski pokret ograničen na uzan kružok moskovskih intelektualaca i drugu, kada on postaje institucionalizovan politički pokret ("moskovska nacionalna partija") sa ambicijom da neposredno interveniše u unutrašnju i spoljnu politiku Rusije, koristeći i simplifikujući socijalnu filozofiju ranog slovenofilstva kao ideologiju. Radi razlikovanja ova dva perioda u razvoju slovenofilstva, za ovaj drugi je uobičajen naziv "ruski panslavizam." Kao vododelnicu ova dva perioda, Michel Petrovich uzima upravo *Poslanicu Srbima*

iz Moskve - po njegovom mišljenju to je bio prvi konkretni pokušaj ruskih panslavista da utiču na unutrašnje stvari Slovena van Rusije, a pošto se sa njom završava život Homjakova i K.Aksakova, *Poslanica* se može uzeti za granicu između slovenofilstva i panslavizma⁶⁹. Posle *Poslanice*, u kojoj dolazi do izražaja superiorni ton "starije braće", ruski panslavisti eksplicitno formulišu ideju ruske hegemonije u slovenskom svetu. Ivan Aksakov, na primer, smatra da: "Samo rusko pleme, ili samo Rusija, ima političku budućnost. Ostala (slovenska-M.S.) plemena mogu postojati samo uz Rusiju u obliku koji istorija još nije odredila. Naš zadatak je da ih oslobodimo, omogućimo život i razvoj, a naša obaveza je da ukrotimo njihove plemenske antagonizme koji štete opštoj ideji Slovenstva."⁷⁰ Ova ideja ruske hegemonije bila je naročito isticana u vreme održavanja Slovenskog kongresa (1867.) kada joj se, između ostalih, suprotstavio češki delegat Riger, zalažući se za "jedinstvo u razlikama" i odgovarajući Aksakovu da "uzajamna slovenska ljubav, bratstvo među Slovenima... to bi bile samo prazne reči, ako bi samoživost jednog plemena, kako reče mnogouvaženi g. Aksakov, htela uzdići se nada sva druga plemena, da ne rečem, progutati ih..."⁷¹ Ideja da Rusija ujedini Slovene kao što je Pruska ujedinila Germane (M.N. Katkov), a naročito često ponavljan zahtev da se ruski jezik koristi kao zajednički književni jezik svih Slovena, podstakao je M.Miličevića, jednog od delegata iz Srbije, da primeti - "nahodim da je bez celji izjavljivati želju da svi Sloveni prime ruski jezik! U samoj stvari to vama (Rusima-M.S.) ne obriče nimalo koristi, a nama pada vrlo teško."⁷² Posebno protiviljenje ovim idejama

⁶⁹) M. Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, p.97-98.

⁷⁰) Cit. prema: S.A.Nikitin, *Slavjanskije komiteti v Rossii*, s.326.

⁷¹)vid. M.D.Miličević, *Etnografska izložba i Slovenski sastanak u Moskvi 1867*, Beograd, 1884, s. 54.

⁷²) *Isto*, s.62. Miličević je u Moskvi sreo ćerku Homjakova koja mu je prigovorila da Srbi nisu dovoljno pravoslavni. U svom

pokazao je Vladan Đorđević, tadašnji student iz Beča, koji je naglašavao želju srpskog naroda da koristi dostignuća evropske civilizacije i suprotstavljao se ideji o jedinstvenom, ruskom jeziku.⁷³ Dakle, upravo ova politička posledica slovenofilskog stanovišta, jasno izražena u ruskom pan-slavističkom pokretu kao ideja ruske hegemonije, izazivala je rezervisan stav i kritiku sa stanovišta formirane nacionalne svesti. Već i u slučaju pan-slovenskog pokreta do 1848. godine pokazalo se da nasuprot ideji slovenskog jedinstva stoji društveno-istorijski realitet već formiranih nacija sa njihovim partikularnim interesima koje je teško sintetisati u formi postuliranog sveslovenskog jedinstva. Po svom obimu uža, slovenofilska ideja jedinstva pravoslavnih Slovena, takođe je naišla na otpor sa stanovišta svesti o posebnosti u odnosu na "slovensko more" - "Na jednoj omladinskoj skupštini, viđeni član *Omladine*, Aleksandar Sandić, uzviknuo je: 'Ja sam prvo Srbin pa *posle* Slovenin', i to je bila deviza *Omladine*... Uopšte uzev, slovenske ideje, koje su gotovo apsolutno vladale oko 1848, kod *Omladine* su bile izmenjene i oslabljene jakom dozom užega nacionalizma i liberalizma."⁷⁴

Razvijeniju kritiku slovenofilstva sa stanovišta formirane srpske nacionalne svesti nalazimo u publicističkim radovima Živojina Žujovića. Ne ulazeći ovde u raspravu o (ne)opravdanosti uobičajenog određenja Živojina Žujovića kao "prvog srpskog socijaliste" (određenja koje potiče iz jednog pisma Svetozara Markovića upućenog 1874. godine, *posle* Žujovićeve smrti, sestrama Ninković) ukazaćemo, ukratko, na njegove stavove koji ga, u političkom pogledu, ne izdvajaju u odnosu na druge srpske liberalne i prikazati njegovu kritiku slovenofilstva.

Sarađujući u liberalnoj "Srbiji" Žujović je 1869. godine

komentaru on ističe: "Ovi preterani 'pravoslavni' često padaju u smešne greške...Lepo je brinuti se za svoga; ali misliti i pokazivati da je srbstvo draže Rusu nego Srbinu, ne samo da je smešno, nego je još prava uvreda jednom mnogo stradalom narodu" (s. 65)

⁷³) D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism*, p. 10

⁷⁴) Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, s.172

pisao da "u nas nema stranke, partije u evropskom smislu reči, osim stranke liberalne", ne dovodeći ničim u pitanje svoje pripadništvo toj stranci.⁷⁵ Odredivši zalaganje za "najveću slobodu kakvu samo dopuštaju naše prilike" kao vrhovno načelo liberalne stranke, Žujović, u istom tekstu, navodi slobodu štampe, udruživanja i narodne skupštine kao sredstva ostvarenja liberalnog načela u Srbiji. "Sve te slobode valja da ujamči zakon", piše Žujović i zaključuje, "to je sve što mi tražimo" (SS, I, 401). Već na osnovu navedenih Žujovićevih reči, kao i na osnovu drugih njegovih radova kojima se on neposredno uključuje u politički život Srbije iznoseći svoje stavove prema aktuelnim političkim i kulturnim problemima Kneževine, može se izvesti zaključak o njegovoj *političkoj* pripadnosti liberalnom pokretu. Posmatrano iz ugla ove pripadnosti, nas ovde zanima Žujovićeva kritika slovenofilstva razvijena u članku "Naši odnošaji prema Rusima" ("Srbija", 1868.) kao i u nizu njegovih kraćih priloga objavljenih u ruskoj periodici. Osnovu Žujovićeve kritike čini uverenje da su Srbi "odelit, samostalan narod" - "nacija u ravnoj meri kao što je francuska ili ma koja evropska nacija" (SS, II, 290). Polazeći od srpskog nacionalnog individualiteta, Žujović odbacuje ideju o slovenskom jedinstvu "pod krilima dvoglavog orla ruskog", ne sporeći potrebu saradnje Rusa i Srba kao jednakopravnih "nacionalnih ličnosti u kolu ostalih naroda" (isto). Naglašavajući srodnost ruskog i srpskog naroda, Žujović ističe da na osnovu nje nije moguće jedinstvo u kome bi se Srbi odrekli svog individualiteta: "Je li moguće i pomisliti da mi Srbi, što tražimo sopstveno sjedinjenje, što pevamo Marka i Miloša, što idemo opet na

⁷⁵ Živojin Žujović, *Sabrani spisi*, Rad, Beograd, 1977., t I. s. 400. (U nastavku rada, citate obeležavamo u samom tekstu sa SS, uz oznaku toma i broja stranice.) Žujovićevu pripadnost liberalnom pokretu nisu doveli u pitanje ni liberali okupljeni oko Kaljevićeve "Srbije" - njegovu preranu smrt redakcija je obeležila kao gubitak saradnika u zajedničkoj borbi: "Sa smrću Živojina Žujovića nestade jednog čestitog Srbina, vernog druga, izvrsnog književnika, odvažnog borca za slobodu i napredak naroda svog" ("Srbija", br. 44., 1970.)

Kosovo, što verujemo u sopstvenu budućnost, što se ponosimo srpskim imenom...je li moguće i misliti da mi možemo prineti sve to na tuđi, na moskovski oltar?" Žujovićev odgovor na ovo pitanje je negativan: "mi smo Rusima braća i ostaćemo braća vavek, ali ne drukčije već kao *braća odelita i slobodna*" (SS, II, 392-kurziv, M.S.). Otvoren za ravnopravnu saradnju sa Rusima, Žujović ističe autonomiju kritičkog stava srpske liberalne inteligencije koja, upravo zbog ljubavi prema ruskom narodu, za predmet svoje kritike uzima "nazadak" ruskog političkog i društvenog života. I sam slovenofilski socijalni ideal Žujović je smatrao "nazadkom" - u pismu Ivanu Aksakovu (13.X 1864.) on piše: "S Vašim principima o slovenskoj narodnosti, ja se u osnovi ne slažem. Moj ideal slovenske budućnosti...dijametralno je suprotan Vašem idealu; ja ne želim ono slovensko uređenje koje Vi želite, već drugo, suštastveno različito od Vašeg" (SS, I, 21). Iste godine, u Jovanovićevom emigrantskom listu "Sloboda", Žujović kritički ocenjuje stanje u Rusiji: "Velika ruska carevina nije ništa drugo nego jedan prostrani zatvor karanovački, zatvor gde je sve pošteno i slobodno osuđeno da vene u Sibiru" (SS, I, 183).

V)

Na osnovu do sada izloženih stavova srpskih liberala iz vremena nastanka liberalnog pokreta u Srbiji (1858-1868.) možemo istaći bite elemente njihovog razlikovanja u odnosu na rusko slovenofilstvo. U prvom redu, to je naglašeni laicizam njihove političke misli koji se naslanja na prosvetiteljsku tradiciju, te njihovo pozitivističko veličanje uloge nauke i prosvete u istorijskom i socijalnom razviku. Takođe, to je i njihovo snažno izraženo osećanje nacionalne posebnosti koje se opire ideji slovenskog jedinstva na verskoj osnovi koja, u političkom pogledu, vodi potčinjavanju Rusima. Na kraju, ali i najvažnije, to je njihovo prihvatanje zapadnih političkih institucija kao uzora za uređenje srpske države.

Takođe, naznačili smo da osnovni paradoks rane srpske liberalne misli vidimo u činjenici da je ona potvrdu za mogućnost transfera zapadnih institucija u politički život Srbije, kao i za utemeljenje nacionalne posebnosti tražila u nacionalromantičarskoj rekonstrukciji prošlosti. Otuda je i njeno veličanje patrijarhalnih vrednosti i institucija narodnog života, na prvi pogled veoma slično slovenofilskom stanovištu, imalo radikalno različit cilj: dok su slovenofili isticali nužnost povratka autohtonim formama socijalnog života i vrednostima slovenskog sveta suprotstavljenog Zapadu, srpski liberali su upravo u tim formama videli osnov za izgradnju savremene, po zapadnoevropskim uzorima izgrađene države.

Tezu o nesaglasnosti poruka *Poslanice* sa liberalizmom kao socijalnom filozofijom i nacionalizmom srpskih liberala kao svešču o nacionalnoj posebnosti u okviru koje "slovenstvo" ima samo funkciju dodatnog argumenta o "snazi i veličini" srpstva, možemo ilustrovati i reakcijama na objavljivanje *Poslanice*. Ironično intoniranu kritiku *Poslanice* u kojoj je naziva "novim evanđeljem jedanaest moskovskih apostola", formulisao je Đura Daničić, polazeći od zapadnog racionalizma i ideje moderne države koja se temelji na vladavini zakona, a ne običaja ili "svesti".⁷⁶ Povodom ove njegove kritike razvila se polemika u kojoj je, braneći *Poslanicu*, učestvovao i Jovan Ilić, (1823-1901), jedan od liberalnih Omladinaca, učesnik Svetoandrejske skupštine, političar i pesnik. Ali, Ilićevo stanovište teško se može smatrati za karakteristično među srpskim liberalima - po rečima Jaše Prodanovića, on je kao pesnik bio "veliki Srbin i vatreni panslavista" koji je, već deset godina posle Svetoandrejske skupštine, kao član "Svetonikoljskog odbora" koji je rešavao ustavno pitanje 1868. godine, "stao na gleđište da uopšte ne treba ni donositi ustav, (jer) država se ne sme više razobručavati, nego treba vlast

⁷⁶) Objavljeno kao izvod iz njegovog predavanja na Velikoj školi u "Danici", br.5. od 20. februara 1861. Vid. *Sitniji spisi Đure Daničića*, s.289-292. Polemički prilozi povodom Daničićeve kritike takođe su štampani u ovoj knjizi, s.292-306.

još čvršćom učiniti, a ustavom bi ona oslabila."⁷⁷ Već iz ove činjenice Ilićeve političke evolucije jasno je da bi se njegov stav o *Poslanici* teško mogao smatrati za karakterističan stav srpskih liberala, kao ni stav Mitropolita Mihaila koji je bio "čitavog života najodaniji rusofil kod Srba" i, istovremeno, "aktivan politički čovek s jakim vezama u Liberalnoj partiji"⁷⁸. Angažovan politički uz liberalnu stranku, Mitropolit Mihailo nije bio njen ideolog, tako da se njegove ideje, koje su po svojoj teološkoj i duhovnoj usmerenosti bliske slovenofilstvu, teško mogu uzeti kao reprezentativne za ideologiju srpskog liberalnog pokreta.⁷⁹

Ali, uprkos navedenim razlikama, ostaje činjenica uticaja ruskih slovenofilskih krugova na srpske liberalne u periodu njihove političke vladavine u Srbiji. Vrhunac ovog uticaja pada neposredno pred prvi srpsko-turski rat kada Ristićeva vlada, sastavljena od liberala, na podsticaj ruskih slovenofilskih komiteta ulazi nespremna u rat i kada ti komiteti organizuju i šalju dobrovoljce u Srbiju. Za razumevanje ovih događaja treba imati na umu, s jedne strane, evoluciju srpskog liberalnog pokreta posle 1868.

⁷⁷) Jaša Prodanović, "Jovan Ilić, život i rad", u: Jovan Ilić, *Celokupna dela*, Biblioteka srpskih pisaca, Beograd, 1934., s. 26.

⁷⁸) Vl. Čorović, "Mihailo, mitropolit beogradski", *Narodna enciklopedija SHS*, (ur. St. Stanojević), t II, s.879

⁷⁹) Bliskost Mitropolita Mihaila slovenofilskim idejama najočiglednija je u njegovom radu "Pogled na filozofsko i religiozno stanje" koji je napisan prema članku prote Petra Smirnova iz "Crkveni v'edomosti" (No 1/1894). U njemu Mitropolit Mihailo izlaže oštru osudu "racionalizma" kao "bogobornog načela" koje je "uzrok lažnih pravaca i težnji u životu hrišćanskih naroda". Ponavljajući stavove Homjakova o krivici Zapadne crkve za "pogubni racionalizam", on u apstraktnosti, lažljivom optimizmu i intelektualizmu vidi njegove osnovne manifestacije. Poruka Srbima, kojom završava osudu "bezbožne filozofije", po svom smislu i tonu, slična je *Poslanici*: "Izbegavajte kužni vazduh koji truje vaše najmilije želje, ne povodite se za svakim koji ruši vašu budućnost, nego pazite dobro, razberite i ocenjujte šta je za vas korisno, a šta štetno, pa sve što je protiv Pravoslavlja, odbacujte i udaljajte od sebe, od dece svoje, od porodice, od opštine i od države Srpske". (u: *Besede i drugi književni radovi Mitropolita Mihaila*, knj. II, Beograd, 1894., s.149-150)

godine, kao i, s druge strane, transformaciju slovenofilskog pokreta iz intelektualno-filozofskog u politički pokret tokom šezdesetih godina prošlog veka.

U Srbiji su liberali iz opozicije Mihailovom režimu, ušavši u savez sa Namesništvo i prihvativši vođstvo Jovana Ristića, stupili na tlo real-politike na kome je veština političkih kompromisa morala zameniti liberalnu i patriotsku retoriku. Njihova sklonost kompromisu u pitanjima "unutrašnje slobode" očigledna je već u usvajanju Ustava 1869. godine: njihovo zalaganje za parlamentarnu vladavinu i čvrsto garantovanje građanskih i političkih sloboda i prava iz 1858. godine ostvareno je u polovičnom i nedorečenom obliku usvajanjem novog Ustava. Vođeni Jovanom Ristićem koji je, po rečima Slobodana Jovanovića, bio "birokrata po ukusu, a liberal po nuždi", srpski liberali su se podelili u dve grupe: onu doktrinarnu, vernu idejama iz 1858. godine i brojniju, državničku, koja je posle 1868. godine, sa stanovišta vlasti, pristupila postepenim reformama. Ali, obe ove grupe su u pitanjima "spoljašnje slobode" delile nacionalizam karakterističan za *Omladinu*: Srbija je morala imati pijemontsku ulogu u oslobođenju i ujedinjenju srpstva. Pored toga, Srbija se u ostvarenju ovog zadatka mora, u skladu i sa Garašaninovim *Načertanijem* i Mihailovom spoljnom politikom, oslanjati, pre svega, na sopstvene snage i oslobodilačku akciju srpskog i ostalih balkanskih naroda pod osmanlijskom vlašću. Nezadovoljni brzinom, a ne osnovnim pravcem Mihailove spoljne politike, liberali su po dolasku na vlast bili suočeni sa nužnošću realne procene vojnih potencijala Srbije i stavovima međunarodnog okruženje prema promenama na Balkanu. Patriotske deklaracije su morale tada biti zamenjene državničkom trezvenošću, a vera u "snagu i veličinu srbsku" morala je biti potkrepljena i izvan narodne epske poezije. Stalno odlaganje oslobodilačke akcije - zbog vojne nespremnosti Srbije, izostanka oslobodilačkih pokreta porobljenih naroda i međunarodnog pritiska u korist održanja postojećeg stanja na Balkanu - dovelo je vremenom liberalne u poziciju sličnu Mihailovoj: počevši sa patriotskom retorikom,

liberali su i na planu "spoljašnje slobode" postajali stranka kompromisa i oklevanja. Otuda, kada je izbio Hercegovački ustanak, liberali su bili u prilici da najzad potvrde svoj početni pijemontski entuzijazam. Optirajući tada za rat sa Turcima, liberali su, svesni realnih mogućnosti Srbije, oslonac tražili u Rusiji čiji je interes na Balkanu bio suprotstavljen austrijskom ekspanzionizmu. Zvanična Rusija, vezana u svojim akcijama mirovnim ugovorima sa velikim silama i nespremna za direktnu akciju, podršku Srbima je prepustila slovenofilskim krugovima koji su razvili propagandu u prilog pomoći "porobljenoj pravoslavnoj braći".⁸⁰ U ovu rusku "dvostruku diplomatiju" uklopili su se Slovenski komiteti koji su izražavali već pominjanu evoluciju slovenofilstva od kružoka intelektualaca okupljenih oko spekulativno-filozofskih i teoloških tema do institucionalizovanog političkog pokreta koji se, nasuprot pasivnosti službene Rusije i njene saradnje sa zapadnim silama, zalagao za vojnu i političku pomoć balkanskim Slovenima i stvaranje moćnog slovenskog carstva. Prema jednom pismu I. Aksakova generalu Černjajevu koji je komandovao Srbima u prvom srpsko-turskom ratu, Aksakov priznaje da je, otpremajući ga u Srbiju i šaljući dobrovoljce, "imao u vidu *izazivanje samog zvaničnog učešća Rusije* i nikada nije verovao u mogućnost da se stvar reši delatnošću samih Komiteta."⁸¹ Otuda je njihova pomoć i podrška srpskoj liberalnoj vladi zadovoljavala obostrani interes - kasnije srpsko razočarenje ulogom zvanične Rusije i povlačenjem slovenofila bilo je, pre svega, posledica neuvažavanja stare mudrosti da u politici velikih sila vodeće načelo nije prijateljstvo već interes. Ideološka srodnost liberalizma i slovenofilstva nije mogla,

⁸⁰) Prema uspomenaма Ljubomira Kaljevića, izdavača liberalne "Srbije" i predsednika vlade neposredno pred rat: "Zvanična Rusija se uzdržavala od saveta i obećanja, iako su nas neki ruski listovi gurali u rat, a komiteti stavljali u izgled da će naterati rusku vladu da nam pomogne da u rat uđemo." (Lj. Kaljević, *Moje uspomene*, Beograd, 1908., s.20.)

⁸¹) Nikitin, *Slavjanskije komiteti v Rosii*, s.326-327.

po našem mišljenju, imati nikakvu ozbiljniju ulogu u rusko-srpskoj saradnji 1876. godine.

Na kraju, ostavljajući pitanja vojne i diplomatske saradnje slovenofila i Ristićeve vlade po strani⁸², možemo na osnovu izloženog, zaključiti da je srpski liberalizam, po svojim osnovnim karakteristikama (ako ga posmatramo u svetlu tradicionalnog ruskog spora između "zapadnjaštva" i "slovenofilstva") bliži "zapadnjaštvu" nego "slovenofilstvu". On je, poput glavnog toka ruskog "zapadnjaštva", tipičan primer "*modernizma nerazvijenosti*": pokušaja da se sintezom tradicije i moderniteta "preskoče" vekovi razvoja. Unutrašnju, teorijsku "napetost" liberalnog projekta ove sinteze sažeto opisuje Slobodan Jovanović: "Mešavina zapadnjaštva i nacionalizma, liberali su, istovremeno, verovali u zapadnu prosvetu i u narodnu istoriju, u modernu evropsku demokratiju i u staru slovensku patrijarhalnost. U njihovom programu demokratski racionalizam spajao se sa romantičarskim konzervativizmom".⁸³ Za praktički neuspeh liberalne stranke, tj. za odgovor na Ekmečićevo pitanje zašto je ona "imala tako malo životnih sokova u srpskoj istoriji", razloge ne treba tražiti samo u ovoj teorijskoj nekonzistentnosti niti u uticaju slovenofilstva već, pre svega, u neadekvatnom odgovoru na problem političke mobilizacije - liberalna stranka je okupljala intelektualnu i činovničku elitu (poput druge "frakcije" te elite - naprednjačke stranke) bez moderne unutrašnje partijske organizacije i veze sa seljaštvom kao jedinom mogućom socijalnom "bazom" političkog života Srbije XIX veka. Tek sa radikalima imamo (1881.g.) institucionalizaciju moderne političke partije koja organizuje i uvodi u politiku seljačku masu ("narod"), artikulišući njeno nezadovoljstvo državnim činovništvom sastavljenim od pripadnika obe frakcije nacionalne elite (liberalne i naprednjačke). Ali, ostavljajući po strani analizu političkog života Srbije XIX

⁸²) O tome, pored naše historiografije, videti iscrpnu monografiju američkog autora: D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875-1876.*

⁸³) Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, t.I, s. 44-45.

veka, sa stanovišta istorije ideja možemo zaključiti da su liberalne ideje bile nezaobilazni činilac procesa modernizacije XIX vekovne Srbije i izvan političke aktivnosti same liberalne stranke.

III
LIBERALNE KRITIKE IDEJE
SOCIJALIZMA I NJENIH PRVIH
ZASTUPNIKA U SRBIJI

" U Socijalizmu i Komunizmu, nauka je do toga došla, da je samo država u pravu, a pojedini ljudi služe njoj kao sredstva, progutani su od nje"

(Dimitrije Matić, 1851. godine)

"Socijalizam treba smatrati kao stranu političnu, koja se uništila... Možemo i mi sada kazati: 'Il n'y a plus de rouges'... Ceo se svet radue, što mu je nastalo vreme, da može svoje štete nadoknaditi i obšte blagostanje podpomoći. Svima je mило što sad nastaje vreme za trgovanje i radinost" - objavile su "Srbske novine" (br.148), davne 1851. godine. Ako zanemarimo anahroni jezik, a reči "socijalizam" pridamo značenje njenog "realnog", "komunističkog" oblika, onda danas, stočetrdeset godina kasnije, ovu "vest" možemo čitati u gotovo svim zvaničnim i nezvaničnim novinama zemalja "realsocijalizma". "Il n'y a plus rouge !" - odjekuje Istočnom Evropom dok socijalistički režimi padaju jedan za drugim, okončavajući celu jednu epohu simbolički ograničenu sa dva juriša - nekadašnjim, na Zimski dvorac i sadašnjim, na Berlinski zid. I dok su "Srbske novine" svoju vest donele posle državnog udara Luja Napoleona od 20. novembra 1851. dodine, dakle posle pokušaja restauracije stanja pre revolucije od 1848. godine, današnja zbivanja, po samorazumevanju aktera, doživljavaju se kao "novi početak" ili svojevrсна "demokratska revolucija".¹ Pa i onda, kada se formulišu u terminima "obnove" i "povratka", obično se misli na obnovu i povratak onim političkim tradicijama i idejama čiji je razvitak na Zapadu, bez komunističkog interregnuma, doveo do njegove današnje superiornosti. Otuda,

¹) "O revoluciji imamo pravo da govorimo samo tamo gde preovlađuje ovaj patos novog početka i gde je on povezan sa predstavama o slobodi", ili: "Za razumevanje modernih revolucija presudno je to da su ideja slobode i iskustvo novog početka međusobno spojeni u samom događaju." (Hana Arent, *O revoluciji*, Filip Višnjić, Beograd, 1991., s. 27 i 22.)

rašireno uverenje da smo svedoci "univerzalizacije zapadne liberalne demokratije kao završnog oblika ljudske vladavine", da je "liberalizam ideal koji će upravljati materijalnim svetom na dugu stazu", Frensis Fukujama radikalizuje hegelijanskom tezom o "kraju istorije" koji je "vidljiv u potpunom iscrpljenju ostvarivih, sistematičnih alternativa zapadnom liberalizmu."² Pa, ako se i ne složimo sa Fukujaminim hegelijanskim zaključkom o budućem "tužnom vremenu" postistorijskog trajanja koje će biti lišeno napetosti i dinamike sukoba dva suprotstavljena principa socijalne organizacije, ostaje činjenica da je vekovni spor liberalne i socijalističke tradicije političkog mišljenja priveden kraju, na očitu štetu jedne od strana u sporu. Time, naravno, za razliku od Fukujame, ne tvrdimo da je samo pitanje na koje traže odgovor obe ove tradicije - pitanje o *slobodnom* i *pravедnom* društvu - konačno rešeno, tj. da neće biti u zaoštrenom obliku ponovno postavljeno, mada nam se čini izvesno da su određeni odgovori konačno izgubili svaku racionalnu uverljivost. Drugim rečima, odbacivanje, psihološki sasvim razumljive, ideje o "kraju istorije" zbog vere u postojanje univerzalne i konačne svrhe (*telosa*) istorije i "lukavstva uma" kojom se ona ostvaruje, može biti pravdano pozivanjem upravo na liberalni princip "otvorenosti" (društva) i nepredvidljivosti (istorije).

Ali, nezavisno od tekuće diskusije o ishodu spora liberalizma i socijalizma, diskusije koji se odvija u senci sloma sistema koji je svoju legitimaciju zasnivao na socijalističkoj idejnoj tradiciji, kao i od mogućnosti izricanja reči konačne presude, vratimo se prošlosti. Njen centralni tok, gotovo dva veka unazad, može biti rekonstruisan u formi istorije sukoba, preplitanja i pokušaja sinteze liberalnih i socijalističkih ideja ili, u ravni socijalne i političke istorije, u formi istorije društvenih klasa, pokreta i političkih partija koje, pozivajući se na te ideje, pokušavaju da ih ostvare. Naravno, nas ovde interesuje samo delić ove "velike

²) Francis Fukuyama, "Kraj povijesti?", *Politička misao*, Zagreb, No 2, 1990, s.172.

priče", onaj prostorno i vremenski omeđen na Srbiju s kraja šezdesetih i s početka sedamdesetih godina prošlog veka. Sadržinski, on obuhvata: (1) izlaganje liberalne kritike same ideje socijalizma i (2) prikaz političkog sukoba liberala sa prvim socijalistima u Srbiji.

D)

Kako je to u svojoj knjizi o srpskim socijalistima XIX veka iscrpno i dokumentovano prikazala Latinka Perović, prva obaveštenja o "socijalizmu" i "komunizmu" malobrojna srpska čitalačka publika je nalazila na stranicama "Srbskih novina", zvaničnom i jedinom listu Kneževine, tokom i nakon revolucionarnih zbivanja 1848. godine³. Prateći februarske događaje u Parizu, "Srbske novine" su ove pojmove pominjale u kontekstu političke osude i poricanja, dajući im značenje preuzeto od evropske reakcije. Političko-propagandna svrha novinskih izveštaja ograničavala je njihovu saznavnu vrednost - nasuprot "bauku komunizma" koji kruži Evropom isticana je odlučnost da se u Srbiji "u ovim burnim okolnostima Evrope vladajući poredak održi, i narodna prava i slobode, na Ustavu zemaljskom osnovane, od svake povrede sačuvaju i obezbede."⁴ Rešenost srpske vlade da demokratski pokret iz 1848. godine, i bez njegove socijalne sadržine, bude zadržan na granicama Kneževine, izražavala se u uverenju da "...svi oni narodi, koji se danas volnuju, tek ono traže da dobiju što narod srbski u Srbiji živeći već odavna dejstviteljno uživa, imajući svoje sobstveno vnutrenje pravlenije i svoj ustav."⁵

Ali, već i tada, pojmovi "socijalizam" i "komunizam" se, osim u novinskim člancima pominju i kritički razmatraju, i u

³) Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka*, Rad, Beograd, 1985., t. I, s.157-166.

⁴) "Srbske novine", br.63, 1848. god. (Cit. prema: L.Perović, *Nav. delo*, s.159.)

⁵) "Srbske novine", br. 49., 1848. godine. (kurziv-M.S.)

prvim naučnim radovima udžbeničkog karaktera. Tako, Dimitrije Matić, mladi profesor beogradskog Liceja, u svom spisu o istorijskom razvoju shvatanja države, prava i morala, piše 1851. godine: "U Socijalizmu i Komunizmu, nauka je do toga došla, da je samo država u pravu, a pojedini ljudi služe njoj kao sredstvo, progutani su od nje".⁶ Takođe, on se, iste godine, u knjizi *Načela umnog državnog prava*, izlažući svoje shvatanje svrhe države, osvrće na "nove pojave komunizma i socijalizma". Razlikujući dve grupe učenja o svrsi države: prvu, koja u državi vidi osnovnu snagu (materijalnog i moralnog) razvoja društva i drugu, koja ističe njenu negativnu, zaštitnu ulogu očuvanja prava, Matić u socijalizmu i komunizmu vidi "staratelne države krajnju ideju" koja se samo prikriva "demokračičnom odećom."⁷ Drugim rećima, Matić, upkos svom hegelovstvu, nije sklon obogotvorenju države i svođenju "ćoveka na sredstvo za državnu celj" već, kritikujući paternalistićko shvatanje države koje, po njemu, svoju krajnju formu dostiže u socijalistićkim i komunistićkim teorijama, polazi od liberalne ideje protektivne uloge države (država kao izvor i garant pravnog stanja), koju dopunjuje i naglašavanjem njenih razvojnih zadataka. U Matićevoj sintezi ove dve vrste ućenja o svrsi države, bitan je njegov pokušaj zadržavanja pozitivnih elemenata obe: s jedne strane, odbrane slobode i prava ćoveka pred širenjem moći države i, s druge, važne uloge države u stvaranju uslova za "svestrani razvitak i napredak."⁸ Bez uravnoteženosti

⁶) D. Matić, "Kratkij pregled istorićenoga razvitka načela prava, morala i države, od najstarijih vremena do naši dana", *Glasnik Društva srpske slovesnosti*, knj. III, Beograd, 1851. g., str. 116.

⁷) D. Matić, *Načela umnog državnog prava*, Beograd, 1851., s. 50.

⁸) "Održavanje pravnog stanja može se samo smatrati kao odricatelna strana onog zadatka koji država ima da ispuni; a položitelna strana istoga sastoji se u tome, da se ustanove takva zavedenića, koja stvoriti nije kadar pojedinić ćovek, no koji obstanak, kao i održavanje prava u snazi, usloviće je umu shodnog razvitka naroda" (*Načela...*, s.43-44)

ova dva zadatka države, naglašavanjem samo njene druge svrhe, bez priznavanja individualnih prava i dostojanstva čoveka kao granice širenja njene moći, kao u "socijalizmu" i "komunizmu", imamo "staratelnu", paternalističku državu koja "čoveka pod neprestano tutorstvo stavlja".

Matićeve napomene o "socijalizmu" i "komunizmu", ma koliko nam danas izgledale zanimljive kao anticipacija osnovnih pravaca kasnije kritike "realno postojećeg socijalizma",⁹ nisu u njegovim spisima šire razvijane. Razlog za to treba svakako tražiti u činjenici da socijalistička učenja u Srbiji njegovog vremena nisu bila ni teorijski ni praktično relevantna. Tek sledeće decenije, povratkom srpskih studenata iz Evrope gde je "socijalizam" imao status prvorazredne teorijske i praktično-političke "teme" i sa, kasnijim, prvim prevodima spisa socijalističke orijentacije, rasprava o socijalizmu je mogla biti preneti i u Srbiju. Gotovo dve decenije posle štampanja Matićeve knjige, "socijalizam" je mogao biti samo predmet akademskog obaveštavanja, (najčešće "iz druge ruke", posredovan ruskim uticajima), na katedri Velike škole, u sklopu upoznavanja studenata o najnovijim teorijama u pravu, ekonomiji i socijalnoj misli.¹⁰ Širenje svesti o značaju "nove nauke" može biti ilustrovano i činjenicom da je Živojin Žujović, u Molbi ministru prosvete za mesto profesora enciklopedije prava i statistike (16.IX 1867.), našao za shodno da, ističući svoju kvalifikovanost, napiše da je "...dosta dugo študirao socijalizam - francuski, engleski (R.Oven) i nemački..."¹¹ Krajem šezdesetih godina, liberalni listovi, novosadska "Zastava"

⁹) Pre svega, dominantnog toka kritike "totalitarizma" i "etatizma" socijalističkih sistema, kao i uvida u paternalističku prirodu socijalističke vladavine koja objašnjava ne samo njene nedostatke, nego i njenu dugovečnost, kao i tegobnost napuštanja socijalizma kao "sistema sigurnosti".

¹⁰) Krajem šezdesetih godina, po Programu predavanja filozofije u Velikoj školi, Milan Kujundžić-Aberdar je izlagao i učenja i filozofske poglede Sen Simona, Furijsa, Prudona, Černiševskog, Pisareva, Tkačeva. Vid.: L. Perović, *Nav. delo*, s. 163.

¹¹) Ž. Žujović, *Sabrani spisi*, Rad, Beograd, 1974, t.I, s.166.

i beogradska "Srbija", objavljuju prevode članaka i izvode iz knjiga evropskih socijalista i ruskih revolucionarnih demokrata, u beogradskim đačkim društvima se diskutuju i čitaju radovi Prudona, Lasala, Hercena, Černiševskog, a u "Pančevcu" se 1871. godine pojavljuje prevod "Komunističkog manifesta". U pozadini ove ubrzane recepcije socijalističkih ideja je, s jedne strane, programska zainteresovanost za "nauku" i "prosvetu" *Ujedinjene omladine*, i, s druge strane, okupljanje, nakon smrti kneza Mihaila, radikalnijeg, "levog" krila *Omladine* oko Svetozara Markovića i Dragiše Stanojevića. Otvarajući polemiku sa glavnim liberalnim vođama Omladine, ova dva vodeća predstavnika "novog naraštaja" započinju jasnije profilisanje socijalističke misli i izvan akademskog upoznavanja sa njenim evropskim tokovima. Ali, tek kada povratkom Svetozara Markovića u Srbiju 1870. godine počinje organizovanje socijalističkog pokreta i širenje ideja socijalizma među beogradskim đacima, tema "socijalizam" postaje praktički relevantna u Srbiji i zahteva ozbiljnije kritičko razmatranje od strane srpskih liberala. Ono se kreće u dve ravni: "domaćoj", praktično-političkoj raspravi o smislu socijalizma i socijalističkih ideja u Srbiji i u teorijskoj raspravi o vrednostima i dometima same ideje socijalizma.

Za ovaj drugi aspekt rasprava o socijalizmu karakteristična je studija Vladimira Jovanovića, "Socijalizam ili društveno pitanje od najstarijih vremena do danas", koja je objavljena u *Glasniku Srbskog učenog društva*, 1873. godine.¹² Po tome gde je štampana, kao i po samoj sadržini studije, očita je Jovanovićeva težnja da u izlaganju i kritici socijalističkih ideja zauzme uzdržanu naučnu poziciju koja svojim objektivizmom ostavlja po strani tekuće političke sukobe sa srpskim socijalistima. Otuda se Jovanović u ovoj studiji, za razliku od njegovih polemičkih tekstova protiv Svetozara Markovića objavljenih u ondašnjoj štampi, zadržava na izlaganju istorije socijalističkih ideja i formuliše svoju kritiku

¹²) *Glasnik Srbskog učenog društva*, Beograd, br. 39, 1873.g., str. 1-116. Citate iz ove Jovanovićeve studije označavamo sa: S uz broj stranice, neposredno u tekstu.

socijalizma nezavisno od srpskih političkih i socijalnih prilika.

Jovanović polazi od određenja "socijalizma" kao "otvorenog pitanja o idealu ili uzoru društva", tj. pod "socijalizmom" podrazumeva jedan socijalni ideal, sliku poželjnog, pravednog društva (§ 1). Na samom početku svoje studije on ističe "podeljenost mnjenja" socijalista s obzirom na bliže određenje ideala "novog društvenog reda" za koji se zalažu. Tako, s obzirom na problem svojine u budućem društvu, on razlikuje "komuniste" i "socijaliste" (one koji se zalažu za potpunu zajedničku svojinu i one koji su za ograničenu zajedničku svojinu) a, s obzirom na ulogu države u ekonomskom i političkom životu, on razlikuje "anarhiste" i "autoritaše", tj pobornike samoorganizujućeg, nedržavnog društvenog stanja i one koji odlučujuću ulogu u organizovanju i regulaciji novog poretka daju državi. Ako se imaju u vidu i razlike s obzirom na problem određenja načina prelaska iz starog u novo društvo, onda se nesaglasnosti unutar socijalističkog pokreta još više intenziviraju - "socijalizam" i kao "ideal" i kao praktični pokret je daleko od svake jednoznačnosti i jedinstva. Otuda, Jovanović najveći deo svoje studije posvećuje prikazu različitih socijalističkih učenja, od antičkog doba do Internationale (§ 5-98). Ali, nezavisno od iscrpnosti i tačnosti njegovog prikaza istorije socijalističkih učenja, sam uvid u pluralizam njemu savremenih socijalističkih doktrina Jovanoviću služi kao osnov za formulaciju argumenta o njihovoj nenaučnosti. Po njemu, socijalisti, "nesaglasni sa istinom i naukom, i među sobom i u sebi samima ne mogu do saglasnosti da dođu. Otuda onaj nebroj sistema i škola, što ih je socijalizam razvio i što ih on neprestaje razvijati" (§ 100). Jovanović polazi od stava da se nauka temelji "na pozitivnoj osnovi" (onome što jeste) i traga za "prirodnim redom stvari", te sama nesaglasnost i međusobna suprotstavljenost socijalističkih učenja ukazuje na njihovu nenaučnost. Socijalističke ideje su razumljive kao protest protiv socijalne nejednakosti i nepravde,¹³ ali formulišući svoj socijalni ideal socijalisti se

¹³) "Vaistinu, ako se zapitamo koliko je jednakosti i pravde u

prepuštaju "uobrazilji" a ne naučnom proučavanju prirode čoveka i, iz nje izvedenog, prirodnog zakona društva - "na mesto da ispituju prirodu stvari, oni se predaju igri uobraženja; na mesto da izučavaju prirodne zakone čoveka i društva, oni izmišljaju nove sisteme i planove" (§ 100). U tom smislu, celokupni socijalizam je jedna velika utopija koja, koristeći opravdano nezadovoljstvo postojećim društvenim stanjem, voluntaristički projekt novog "društvenog reda" neopravdano legitimira "naučnošću". Odbacujući "prirodni red društvenog razvitka" i evolutivno usavršavanje postojećeg "reda stvari", socijalisti teže "da na razvalinama istinskog i viđenog sveta podignu uobražena i nevidena društva" (§100). U tome je njihova volja, po Jovanovićevom mišljenju, neobuzdana: "Društvo i čoveštvo to je za njih što i lončarsko blato za one koji lonce prave; oni po volji prevrću zakone i ustanove, prevrću familiju i sobstvenost, mese kao neko testo kapital i rad, navijaju i pokreću ljude kao neke mašine, daju svemu svoj 'ton i pravac', kalupišu celu vasionu po svom idealu." (§ 100). Dakle, osnovnu Jovanovićevu primedbu različitim socijalističkim teorijama možemo sažeti u tvrdnji da je "socijalizam" jedan ideal društvenog stanja koji se ne zasniva na naučnom saznanju prirode čoveka i ljudskog društva već na volji i utopijskoj veri njegovih zastupnika. U tom smislu, socijalističke teorije za Jovanovića nemaju saznavnu vrednost, ali njihov praktično-politički značaj nije mali - pored toga što opravdano ukazuju na postojeću društvenu nejednakost i nepravdu, socijalisti, jačanjem i širenjem svesti o nužnosti stvaranja radničkih udruženja, utiču na popravljjanje položaja radnih masa.¹⁴

Na osnovu navedene ključne kritičke primedbe socijalistima po kojoj "način i pravac njihovog umovanja zastranjuje od prave

društvenom svetu, ovakome kao što se zatekao, moramo priznati da je u mnogome izazvana borba koju socijalisti vode" (§ 98).

¹⁴) "A najviše zasluge imaju socijaliste, što su pripomogli da se probudi i raširi svest o značaju i moći udruženja (asocijacije). Tek odkada je nastalo udruženje među radnicima, počelo se stanje ovih popravljati" (§ 99).

nauke", Jovanović prelazi na detaljniju kritiku "glavnih zabluda socijalista" (S, 101-116). Prva zabluda radikalnih socijalista ili komunista odnosi se na njihovo neshvatanje problema nejednakosti. Naime, po Jovanovićevom mišljenju, komunisti ne razlikuju dve vrste nejednakosti: prirodnu i iznuđenu nejednakost. Zalažući se za "apsolutnu jednakost stanja", komunisti poništavaju prirodnu nejednakost sposobnosti i potreba koju nije proizvod društvene nepravde već je "izraz same prirode" (S 101). Po Jovanoviću, "razlike u imovini i stanju koje se osnivaju na nejednakosti prirodnih osobina ili usluga društvu učinjenih, jesu samo ugodne slobodi, pravdi i napretku" (S 101), a njihovo nepriznavanje i ujednačavanje imovine i stanja je nepravedno, osujećuje napredak i može biti održano samo silom koja ugrožava slobodu.

Upravo za problem slobode vezana je druga glavna zabluda komunista: "Pravim komunistima ne može se odobriti i što slobodu čoveka društvenoj vlasti žrtvuju" (S 102). Društvena vlast u komunizmu mora koncentrisati ogromnu moć jer ona distribuira sredstva za rad i rezultate rada - "određuje šta i koliko ko da radi i uživa" - te je, u odnosu na nju, pojedinac nemoćan i nezaštićen. "Komunizam ne daje ličnosti nikakvog jemstva protivu zloupotrebljenja te vlasti" (S 102). Vlast društva nad pojedincem je dovedena do kraja u komunizmu a, istovremeno, komunisti u svojoj kritici "postojećeg reda" polaze od stava da društvo greši i stvara nepravdu. Otuda, Jovanovićevo pitanje: "Zašto se čoveku nebi ostavila lična sloboda kao prirodno jemstvo protivu vlasti društva za koju se priznaje da se i na zlo upotrebiti može?" (S, 103) S druge strane, mada komunisti polaze od teze o čovekovoju društvenosti, njihovo potčinjavanje pojedinca društvenoj opštosti ukazuje na njihovo nepoverenje u ljudsku prirodu, jer žrtvovanje lične slobode je smisljeno samo ako se tvrdi da je čovek po prirodi egoista čija sloboda vodi sukobu sa svima (društvom). Nasuprot tome, Jovanović smatra da "ma koliko samozivosti da bi se zamislilo u ličnosti, saglasnost i uzajamnost ostaju prirodni zakon za ljude", te je "sloboda čoveka prirodni uslov i prirodno

jemstvo za razvitak i napredak društvenog života" (§ 104).

Do sada prikazana Jovanovićeova argumentacija je bila usmerena na kritiku radikalnih socijalista, tj "komunista" koji se zalažu za potpuno zajedničku svojinu, jednakost stanja i vlast društva nad pojedincem. Polazeći od samog Jovanovićeovog uvida u mnoštvo različitih oblika socijalističkih učenja, postavlja se pitanje adekvatnosti njegove kritike kada se imaju u vidu druge varijante socijalizma. Ovog pitanja je svestan i sam Jovanović ali, po njemu, "socijalisti" i "socijalni demokrati", mada se "odriču pravog komunizma", u krajnjoj liniji se zalažu za ono što "izlazi u stvari na što i komunizam" (§105). Suštinska zajednička karakteristika svih socijalističkih učenja je stav o potrebi socijalizacije sredstava za proizvodnju. Sve varijante socijalizma, (od "komunizma", preko "socijalne demokratije", "zadrukarstva" do "uzajamničarstva"), uprkos razlikama s obzirom na obim socijalizacije, način njenog provođenja i organizaciju proizvodnje u novom društvu, određuju se negativno prema privatnom vlasništvu i time, po Jovanoviću, teže "da se oduzme čoveku ono u čemu je prava snaga i dostojanstvo njegovo, a to je lična inicijativa, pa da mu se naturi tutorstvo neke sile, koja se istina društvena vlast zove, ali kojom na delu ipak smrtni i grešni ljudi drmajuju" (§ 105). Dakle, svaki socijalizam je ukidanje privatnog vlasništva, lične inicijative i privrednih sloboda, a taj prvi korak socijalističke transformacije društva ("socijalizacija oruđa rada") vodi stanju u kome se "i sam čovek pretvara u oruđe rada", tj. ima za svoju političku posledicu stanje u kome bi "društvena vlast sve progutala, pa bi i nad čovekom tiranizovala" (§ 106). Otuda, Jovanović u odbrani prava na privatno vlasništvo ("ličnu sobstvenost") vidi osnovni argument protiv različitih projekata socijalizacije. Njegova odbrana privatnog vlasništva se kreće u dva pravca - pozivanjem na razloge ekonomske racionalnosti i navođenjem političkih razloga protiv socijalizacije. Po njemu, "na polju praktične privrede sve govori za ličnu sobstvenost", jer: "ukinuti ličnu sobstvenost značilo bi oduzeti proizvodstvu i privredi pokretačku snagu i time, otvoriti vrata oskudnosti i ubožarstvu" (§ 107-108). Lični

interes koji se materijalizuje u vlasništvu je najsnažniji pokretač privredne aktivnosti i ekonomskog napretka - bez njega, nestaju motivi i energija za akumulaciju, te on mora biti zamenjen golom društvenom prisilom. Izložen ovoj prisili društva, pojedinac nema oslonac sa koga bi branio svoju građansku i političku slobodu. Otuda, "i politički razlozi govore za ličnu sobstvenost", jer je "ova vazda bila bedem za građansku i političku slobodu, a protiv nasilja i tiranije" (§ 108). Drugim rečima, politička sloboda je nespojiva sa sistemom u kome je pojedinac lišen ekonomske slobode, tj. prava da slobodno raspolaze svojom sopstvenošću. Lišen vlasništva i ekonomski zavisn od kolektiva, pojedinac je i u političkom pogledu "izručen" volji onih koji kolektiv predstavljaju.

Da li je, onda, "socijalizam" spojiv sa "demokratijom", kako se to sugerije u jednom od glavnih tokova socijalističke političke tradicije, u pokretu "socijalne demokratije"? Drugim rečima, da li je spojiva politička demokratija sa socijalizmom kao ekonomskim sistemom kolektivnog vlasništva? Jovanovićev odgovor na ovo pitanje je negativan: "socijalizam" i "demokratija" dele težnju ka jednakosti, ali "socijalizam" za razliku od "demokratije", jednakost razdvaja od slobode i međusobno ih suprotstavlja. Socijalizam počiva na ideji "jednakosti stanja i blagostanja" koja je ostvariva jedino žrtvovanjem slobode pojedinca, "uznošenjem i širenjem društvene vlasti nad slobodom čoveka", dok se "demokratija neda pojmiti bez slobode *jednake za sve i svakog*" (§ 111). Demokratija znači "jednakost u slobodi", a socijalizam, razdvajajući "jednakost" od "slobode", tj. žrtvujući slobodu u ime jednakosti stanja, predstavlja "jednakost u neslobodi", jednakost individua pod pritiskom društvene opštosti i onih koji je reprezentuju. Demokratija postoji tamo "gde se svima i svakome priznaje *jednaka sloboda*", kako lična i politička, tako i građanska, tj. kao sloboda privređivanja i sopstvenosti. Socijalizam, pak, "neće nikako slobodu sobstvenosti i slobodu privrede, nego hoće da zajedničkim kapitalom, zajedničkom proizvodnom snagom, podčini ličnu slobodu društvenoj vlasti" (§, 113). Suspendujući na taj način slobodu u ime postizanja

jednakosti i obećavajući njihovo ponovno sjedinjenje u nekom budućem društvu, socijalizam "deli jednakost od slobode" i "*netma prava da ime demokratije na sebe uzima*" (§ 112).

Socijalističku suspenziju privredne slobode i privatnog vlasništva koja, po Jovanoviću, nužno znači i ukidanje slobode ličnosti, nije moguće ostvariti mimim putem, već samo "socijalnom revolucijom", prevratom koji je nezamisliv bez krvi i terora. Jovanović se poziva na Parisku komunu kao dokaz "da 'socijalna revolucija', nažalost, u varvarskom opustošavanju i u dželatskom prolivanju bratske krvi ne ustupa nimalo onim despotima i tiranima, koje bajagi i sama proklinje" (§ 115). Odbacujući "socijalizam" kao "ideal" i "socijalnu revoluciju" kao sredstvo njegovog ostvarenja, Jovanović svoju kritiku završava "pohvalom" demokratije: "Sloboda, jednakost i bratstvo za sve i svakoga, pa i za protivnika i neprijatelja: to je poslednja reč nauke i demokratije" (§ 116).

Na Jovanovićevu kritiku ideje socijalizma odgovorio je Svetozar Marković 1874. godine u svom poslednjem većem radu čiji je naslov "Socijalizam ili društveno pitanje" preuzeo od Jovanovića.¹⁵ Nekadašnji istomišljenici iz *Omladine*, sada su se potpuno razišli: "Naša su gledišta i nazori o društvenom sklopu i razvitku tako različni, da su gotovo svuda sasvim protivni jedan drugom" - piše Marković na početku izlaganja svog viđenja socijalističkog načina rešavanja društvenog pitanja (SS, 343). Jovanovićevu primedbu na račun nenaučnosti socijalističkih teorija Marković polemički "obrne" i usmerava na samog Jovanovića: "Stvar je u tome da je njemu suvremena *naučna* socijalistička književnost *savršeno nepoznata*, njemu je sasvim nepoznat naučni rad Karla Marksa, Engelsa i dr., koji su na osnovu tačnog naučnog ispitivanja uništili sasvim demokratsku nauku o društvu, a poglavito njenu osnovnu nauku - političku ekonomiju" (SS, 349). Nepoznavajući Marksove radove, Jovanović se ne može u

¹⁵ Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, LIV, Kultura, Beograd, 1965., s.342-423. (U daljem tekstu citate iz ove knjige označavam sa SS, uz oznaku stranice, neposredno u tekstu)

svojoj kritici socijalizma pozivati na "poslednju reč nauke", a za njegov osnovni prigovor o utopičnosti i nenaučnosti socijalizma, smatra Marković, nema osnova. Upravo suprotno, tvrdi Marković u jednom ranijem radu: "*Liberalizam je utopija*, tj. nešto što je protivno prirodnim zakonima ljudskog razvitka, što je protivno ljudskim potrebama, dakle što se nemože nikad ostvariti."¹⁶ Liberalno načelo slobode, određujuće za "celokupnu društvenu sistemu", nije moguće ostvariti zato što funkcionisanje ekonomske sfere po principu slobode rada, privatnog vlasništva i konkurencije, svojim posledicama, onemogućava ostvarenje političke slobode. Drugim rečima, "ekonomski liberalizam" i "politički liberalizam" se međusobno poništavaju - podela na klase i koncentracija kapitala u ekonomskoj sferi vodi nejednakosti i neslobodi u političkoj sferi: "Kapitalisti, koji imaju ekonomsku vlast, imaju, prirodna stvar, i političnu...liberalne ustanove služe u samoj stvari samo kao firma, kojom se pokriva vlast novčanog plemstva u Jevropi", a "politična sloboda mora da postane prazan zvuk u vazduhu."¹⁷ Markovićeva tvrdnja o liberalizmu kao "utopiji" zasniva se, dakle, na stavu da vladavina kapitala, koja je nužna posledica liberalne "ekonomske slobode", generiše "političku neslobodu" radništva kao većinskog, nevlasničkog dela naroda. Takođe, on smatra da je "utopija" i očekivanje evolutivnog razvitka građanskog društva po kome bi, intervencijom iz "političke sfere", bez socijalizacije sredstava proizvodnje (zadržavanjem "ekonomske slobode"), bio popravljen položaj radništva tako da njihove "političke i građanske slobode" budu nešto više od nečega što je "napisano na artiji". Otuda on, u duhu Internacionale, smatra da "sloboda može dakle biti samo rezultat rešenja socijalnog pitanja; njoj mora ići napred (prethoditi -MS) uništenje kapitalističkog gazdinstva - a ne obratno."¹⁸

¹⁶) Svetozar Marković, "Društvena i politička borba u Evropi" (1870), *Celokupna dela*, t.II, SANU, Beograd, 1987. g., s.100.

¹⁷) *Isto*, s.103, 105.

¹⁸) *Isto*, s.147.

"Socijalizam" nije "pitanje o idealu ili uzoru društva" već na nauci zasnovan projekat preobražaja celokupnog postojećeg društvenog ustrojstva zasnovanog na privatnom vlasništvu i konkurenciji: "Socijalizam u svojoj celini - to je skup naučnih načela koja obuhvataju sve ljudske odnose u društvu" (SS, 416). Ukidanjem privatnog vlasništva (kolektivizacijom) i "slobodne utakmice" (opštim dogovorom i saglasnošću) ne ostvaruje se "tiranija društva nad ličnošću", već se, po Markoviću, ujedinjuju uslovi za svestran i slobodan razvitak svakog pojedinca. Ključnu ulogu u "uvećavanju sreće i napretka sviju članova društva" ima država, ali, za razliku od liberalnog shvatanja države kao organizacije odvojene od društva i čuvara društvenog reda, Marković pod "državom" podrazumeva "organizovano društvo", "narodnu" ili "socijalnu državu" koja se "zanimaju svima odnošajima ljudskim" - "stvara materijalno blagostanje, širi prosvetu i utvrđuje moral i slobodu" (SS, 363; 404). Ovde nam se, nužno, nameće pitanje: kakva je razlika ovako određene Markovićeve vizije "socijalne države" od one koju je još D. Matić nazvao "staratelnom državom" koja "pod tutorstvo" stavlja pojedinca, ili od one koja, po Vladimiru Jovanoviću, tiraniše pojedinca koji je ostavljen bez odbrane od moguće zloupotrebe države kao izraza "društvene vlasti"? Po Svetozaru Markoviću, već ovako postavljeno pitanje bi svedočilo o nerazumevanju "socijalne države" - ona sa postojećom državom (sa "vladom", "sudom", "policijom", "vojskom"...) ima zajedničko samo ime, a sadržinski, ona je negacija "države", samo "društvo osnovano na opštem dogovoru sviju članova" (SS, 403).¹⁹ Ovaj "opšti dogovor" moguć je samo u zajednicama ograničenog obima - "socijalnim opštinama" - koje predstavljaju ekonomske (proizvođačko-potrošačke) i političko-teritorijalne celine zasnovane na kolektivnom vlasništvu i samoupravi. Federalno ustrojen skup ovih opština je "socijalna država": "Država je u socijalističkom društvu naziv koji beleži jednu celinu, jednu grupu socijalnih

¹⁹ "Socijalna država (ili: 'federacija opština') u ovom smislu zaista je istovetno kao i uništenje države" (SS, 404).

opština ili zadruga" (SS, 407). U političkom pogledu ona se temelji na radikalno provedenim načelima narodnog suvereniteta, samouprave i izbora poverenika koji obavljaju javne poslove, a u ekonomskom pogledu, na kolektivnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Konačni cilj socijalističkog društvenog preobražaja je, po Markoviću, "potpuna socijalna država", stanje "gde nema vlade i podanika, vlasti i potčinjenih, učenih i neučenih, dobrih i zlih" (SS, 405).

Ne ulazeći u detaljnu analizu Markovićevog odgovora Vladimiru Jovanoviću, kao ni u prikaz geneze i razvoja njegovih teorijskih shvatanja, možemo primetiti da njegova vizija "socijalne države" upravo predstavlja samo jedan od odgovora na "otvoreno pitanje o idealu ili uzoru društva", tj. jednu verziju socijalnog ideala koji Jovanović određuje rečju "socijalizam". Utemeljenost te vizije na nauci, tj. na Marksovoj kritici političke ekonomije koja razotkriva nužnost sloma "kapitalističkog gazdinstva" zasnovanog na privatnoj svojini, konkurenciji i podeli na društvene klase, razlikuje je, po Markovićevom mišljenju, od "bezbrojnih sistema koji su 'smišljali' i 'ispredali' pojedini doktrinari predašnjih vremena" (SS, 385). Naukom otkrivena načela društvenog razvitka i prednosti kolektivističke organizacije rada stavljaju narode pred izbor: oni "koji ne budu uviđavni da ih ostvare usled razvijene svesti o svojim potrebama, biće primorani nuždom da ih ostvare" (SS, 385). Svoj zadatak, kao i misiju svojih sledbenika u Srbiji ("obrazovane manjine"), Marković je video upravo u širenju socijalističkih načela i razvijanju svesti naroda o sopstvenim (istinskim, pravim, na nauci zasnovanim) potrebama da bi, na osnovu sazrele svesti naroda, razvoj Srbije krenuo drugim putem - bez nepotrebnog i mukotrpnog prolaska kroz "kapitalistički purgatorijum". U naglašavanju važnosti subjektivnog faktora socijalnog razvitka - mogućnosti "opšteg dogovora prema narodnim potrebama" - Marković će, prihvatajući Marksovu "dijagnozu" stanja i strukture građanskog društva, odbaciti njegovu "prognozu" nužnosti kapitalističkog razvitka kao preduslova socijalizma. Naglašavajući "strogo naučni karakter" Marksove "kritičko-istorične

škole", Marković skreće pažnju da u njoj "ima samo jedna, ali vrlo važna pogreška": "Razvitak kapitalističkog društva jeste zaista faktička istorija zapadnog društva; i zakoni što su tamo postavljeni kao zakoni ekonomskog razvitka onoga društva zaista su tačni. Ali to nisu zakoni čovečanskog društva uopšte. Ne mora svako društvo proći kroz sve one stupnje ekonomskog razvitka kojima je prošlo industrijalno društvo npr. u Engleskoj, koje je K. Marks imao poglavito u vidu".(SS, 114.-kurziv u originalu). Važnost "stupnja svesti" u razvitku društva Marković ilustruje primerom engleskih radnika koji, po njemu, sigurno ne bi dopustili razvitak kapitalističkog gazdinstva da su, u vremenu uvođenja mašinske proizvodnje, "bili u drugom položaju i na drugom stupnju svesti."²⁰ Njegov zaključak, važan za razumevanje mogućnosti i smisla socijalističkog pokreta i teorije u Srbiji, je tvrđenje "da jedno društvo može preobraziti svoje gazdinstvo osnovano na maloj svojini i uvesti najsavršeniju mašinsku proizvodnju, a da ne mora prolaziti kroz 'purgatorijum' kapitalističke proizvodnje" (SS, 145). Autoritet na koji se Marković poziva u ovom pitanju je Černiševski koji je, nasuprot nesvesnog, mehaničkog razvitka ljudskog društva i istorije, verovao u mogućnost svesnog, teleološkog razvitka koji je vođen od strane obrazovane manjine ("novih ljudi") koji su saznali društvenu "celj" i puta njenog ostvarenja, te, šireći tu svest, "udešavaju društvene odnošaje".

Ako se sada vratimo Jovanovićevoj kritici socijalizma, teško možemo izuzeti Markovićevo shvatanje ostvarenja "kolektivističke sisteme" od njegove kritike voluntarizma socijalista. Naime, Marković, s jedne strane odbacuje ovu kritičku primedbu pozivajući se na "stogo naučni karakter socijalizma", da bi, s druge strane,

²⁰) Tačan i ironičan komentar ovog Markovićeovog stava nalazimo kod Slobodana Jovanovića: "Zamerati radnicima što su 'dopustili' da se 'razvije kapitalističko gazdinstvo', isto je toliko umesno koliko zamerati detetu što je dopustilo svojim roditeljima da stupe u brak" (Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković", *Sabrana dela*, t.II, BIGZ, Beograd, 1990., s.53)

kada ima u vidu situaciju Rusije i Srbije, insistirao na presudnoj važnosti svesti "obrazovane manjine" koja uobličava socijalnu stvarnost prema slici svog, na nauci zasnovanog, "ideala". "Tu, u očima njihovim kao da je sve moguće", rekao bi Jovanović (S, 99). Umesto evolutivnog razvitka građanskog društva i države kojim bi se, po Jovanoviću, imajući u vidu iskustvo razvijenog sveta, intervenisalo u ograničavanje "iznuđene nejednakosti" i stvaranje jaza između društvenih klasa popravkom položaja radnika, a zadržavala politička jednakost i sloboda, Marković nudi "uništenje države" i stvaranje "federacije socijalnih opština" zasnovanih na kolektivnoj svojini i opštem dogovoru. I sam sklon opštinskoj samoupravi, Jovanović se pita kako sprečiti pojave rađanja despotizma unutar samodovoljnih opština i kako ih sačuvati od osvajačke sile centralizovanih država spolja?²¹ Njegovo viđenje opštinske samouprave je različito od Markovićevog - on razlikuje lične, lokalne i državne interese koji se usaglašavaju u parlamentarnoj demokratiji sa privatnim vlasništvom, opštinskom samoupravom i predstavničkom vladom: "Svakoj ličnosti treba da bude slobodno sve što se samo te ličnosti tiče; svaka opština neka je samostalna i nezavisna u svemu što se samo nje tiče; a država da obuhvati sve što se tiče obšte sveze društvene, što je od interesa za sve opštine i građane, što se obšti interes zove", tj. "...država bdi nad onim što je narodno, obšte, ili što se sviju tiče."²²

Jovanovićevim shvatanjem opštinske samouprave zatvara se krug njegove teorijske rasprave sa Svetozarom Markovićevem u čijem je centru bila "ideja socijalizma", polemike u kojoj su njih dvojica, po Markovićevim rečima, "gotovo svuda sasvim protivni jedan drugom." Dok je prvi polazio od građanskog društva sa institucijama privatnog vlasništva, tržišne konkurencije, predstavničke demokratije i moderne države, drugi je odbacivao postojecu "društvenu sistem", zamenjujući je kolektivnim

²¹) Vladimir Jovanović, "Opština", *Glasnik srpskog učenog društva*, br. 34., Beograd, 1872., s.100.

²²) *Isto*, s.96.

vlasništvom, "opštim dogovorom", samoupravom i federacijom opština. Pri tom, obojica su za svoja ubedenja tražili legitimaciju "nauke": Marković se pozivao na "kritičku nauku" koja razotkriva unutrašnja ograničenja kapitalističke produkcije i ukazuje na nužnost njenog napuštanja, a Jovanović na "pozitivnu nauku" koja polazi od postojećeg i traži puteve njegovog usavršavanja. Obojica su se pozivali na "slobodu": dok je Marković smatrao da put do prave slobode vodi preko ostvarenja ekonomske jednakosti, Jovanović je polazio od stava da je samo jednakost u slobodama i pravima, ali ne i "jednakost stanja", pravedna. Dok je prvog interesovala, pre svega, "sloboda za" svestrani razvoj i napredak pojedinca u solidarnoj zajednici, drugi je polazio od pojedinca i njegove "slobode od" društvene vlasti, ne sumnjajući u mogućnost funkcionisanja političkih i ekonomskih mehanizama koji vode harmoniji pojedinačnog, posebnog i opšteg. Kritikujući ekonomski i politički liberalizam, Marković je pred očima imao društvenu stvarnost u kojoj se suprotnost kapitala i rada, bogatstva i bede, moći i potčinjenosti, ideološki samorazumevala u kategorijama slobode, jednakosti i bratstva. Ne zatvarajući oči pred nepravdom, nejednakošću i neslobodom u "društvenom svetu, takvom kakav jeste", Jovanović je, verujući u snagu evolutivnog razvoja i usavršavanja, odbacivao radikalizam socijalizma koji "sa prljavom vodom i dete iz korita izbaciti hoće" (§ 109).

U društvenim pogledima Vladimira Jovanovića i Svetozara Markovića izvršena je recepcija "opštih mesta" liberalno-demokratskog i radikalno-socijalističkog stanovišta formulisanog u evropskim diskusijama njihovog doba. Prenoseći ovu diskusiju na tlo Srbije, obojica su polazila od socijalne i političke stvarnosti Kneževine kao referentnog okvira koji je bio odlučujući za konačnu redakciju njihovih doktrinarnih stavova. S jedne strane, Vladimir Jovanović, u svom naučno-publicističkom radu i političkoj delatnosti, liberalno stanovište spaja sa nacionalnim romantizmom pomoću koga "osnov snage i veličine srbske", kao garanta mogućnosti izgradnje modernog, evropskog društva sa ekonomskim i političkim slobodama, traži u "demokratskom duhu" srpskog

naroda koji se izražava u njegovoj istoriji, duhovnom stvaralaštvu i tvori osnov nacionalnog identiteta. S druge strane, Svetozar Marković, upravo s obzirom na srpske prilike, pravi sintezu zapadnog i ruskog socijalizma koja, uprkos doktrinarnoj nekonzistentnosti, treba da, spajajući "strogo naučni karakter kritičko-istorijske škole" sa verom u mogućnost "preskakanja" celokupne epohe društveno-istorijskog razvoja, odgovori na pitanje o sudbini "Srbije na Istoku".

Nasuprot izloženom teorijskom sukobu Jovanovićevog liberalizma i Markovićevog socijalizma, u jednom kratkom periodu teorijske aktivnosti Dragiša Stanojevića nalazimo usamljen, ali zanimljiv pokušaj *sinteze* liberalne i socijalističke političke misli. Iz dugog i burnog političkog života i teorijsko-publicističke aktivnosti Dragiša Stanojevića,²³ nas ovde zanimaju njegovi teorijski radovi: *Republika, Individualistički komunizam* i polemika sa Svetozarom Markovićem iz 1870. godine. U njima, kao i u manjim polemičkim spisima pisanim protiv politike beogradskih liberala, Stanojević formuliše svoje viđenje problema odnosa socijalizma i liberalizma, različito od onog koje, nakon višegodišnjeg boravka u Evropi, izlaže u kasnijim radovima

²³) Dragiša Stanojević, u odnosu na Živojina Žujovića i Svetozara Markovića, nepravедно zaboravljeni srpski socijalista, kasniji radikal i radikalski disident, doktor prava i značajni književni prevodilac, politički publicista i jedan od najboljih srpskih polemičara, rođen je 1844. godine i umro, u dubokoj starosti, krajem I svetskog rata, 1918. godine. Kratko vreme (1867. g.) bio je profesor na Velikoj školi da bi, nakon ubistva kneza Mihalja, bio prognan iz Srbije i do 1882. godine živeo u emigraciji. Saradnik je u Cenićevom "Radniku" (1881) da bi, 1886. pristupio radikalnoj stranci iz koje je isključen 1891. godine i, izgubivši poslanički imunitet, bio osuđen na nekoliko meseci zatvora. Povrativši se iz političkog života, preveo je na srpski "Božanstveni kmetičju", "Bijesnog Orlanda" i "Oslobođeni Jerusalim". Njegovi *izabrani spisi* (I,II) objavljeni su u Novom Sadu 1957. godine, a pored Latinke Perović (Nav. delo, t.I, s.223-306) najispravniju verziju o njegovim idejama, političkom i književnom radu napisao je i Miloš Jovanović - Dragiša Stanojević, Matica srpska, Novi Sad 1971.

objavljivanim u "Radniku"(1881.). Ne ulazeći u iscrpnije izlaganje Stanojevićevih ideja iz ovog prvog razdoblja njegove političke i teorijske aktivnosti, nas ovde zanima specifičan položaj koji on zauzima unutar polemičkog polja čije polove predstavljaju Vladimir Jovanović i Svetozar Marković. Neosporno, on se slaže sa političkim aspektom Markovićeve kritike pozicije srpskih liberala nakon 1868. godine i, po mnogo čemu, prednjači u toj kritici, o čemu će kasnije, u drugom delu ovoga rada, biti više reči. Ali, on istovremeno kritikuje Markovićeve članak "Društvena i politička borba u Evropi" iz 1870. godine, "prvu raspravu socijalističnu" koju je čitao na srpskom jeziku, u kojoj prepoznaje uticaj "diktatorskog komunista Marksa."²⁴ U Markovićeovom stavu da je "liberalizam utopija", Stanojević uviđa nipodaštavanje političkih i građanskih sloboda i izražava bojazan da je Marković jedan od onih autoritarnih komunista koji "traže sreću čoveštva u blagorazumiju i svemogućstvu jednog komunističkog komiteta" (*IS*, 242). Posebnu opasnost on vidi u ulozi države u "organizaciji rada", tj. u stvaranju i funkcionisanju proizvodnje na socijalističkim (kolektivističkim) temeljima. Pošto su socijalisti jedna politička manjina, ako se pođe od stava da država treba da reši socijalno pitanje na osnovu eksproprijacije i planske proizvodnje koja isključuje tržište, onda put u socijalizam vodi kroz nasilno osvajanje državne vlasti i kasniju diktaturu kojom većinu treba naterati na poslušnost. Država kao organ diktature jedne manjine mora ukinuti političke i građanske slobode za veliki deo svoga (socijalizmu nesklonog) stanovništva; da bi se sačuvala nasilno ostvarena ekonomska jednakost mora se ukinuti politička jednakost građana koja je osnov ideje demokratske države. Na taj način, odbacivanje "ekonomskog liberalizma" u autoritarnom komunizmu vodi, po Stanojeviću, u odbacivanje i "političkog liberalizma", tj. osnovnih sloboda i prava. Ako Svetozar Marković želi da "zadrži političnu a da odbaci ekonomsku slobodu", onda, smatra Stanojević, mora

²⁴) *Izabrani spisi Dragiše Stanojevića*, (ur. Miloš Jovanović), t. I, Novi Sad, 1957.g., s. 241. (U daljem tekstu, sve citate iz ove knjige označavam sa: *IS* uz broj stranice, neposredno u tekstu).

imati u vidu da to vodi u diktaturu i gubitak svake slobode. Čak i da je moguće odbaciti ekonomsku, a zadržati političku slobodu, (a Stanojević smatra da to nije izvodljivo), takav socijalizam ne ostvaruje svoj deklarativno isticani cilj - "potpunu slobodu"- jer, ostaje pitanje upućeno Markoviću: "kakva će biti ta sloboda, gde nema 'slobode rada, trgovine, konkurencije...i može li vaš građanin biti odista slobodan kad mu gornje i sve druge slobode koje spadaju u okvir 'ekonomske slobode' i koje vi proizvoljno možete umnožiti, oduzmete?" (IS, 254)

Izložena Stanojevićeva kritika "diktatorskog komunizma" u osnovi se slaže sa Jovanovićevom kritikom ideje "socijalizma". U osnovnim tačkama, njegova kritika anticipira budućnost onoga što se naziva "boljševizmom", "staljinizmom" i, kasnije, "realnim socijalizmom" - dominaciju države, diktaturu "sveznajućih komiteta", suspenziju političkih sloboda i političku nejednakost građana.²⁵ Drugo, i sasvim nezavisno pitanje je koliko njegova kritika pogađa Markovićevo stanovište, a koliko je čitava njihova polemika (naročito ton Markovićevo odgovora) zasnovana na nerazumevanju i "zlovoljnom" čitanju koje je podstaknuto rivalstvom oko uticaja na "levicu" *Ujedinjene omladine*. Sa današnje distance, može se reći da je vrednost Stanojevićeve kritike, pre svega, u anticipaciji autoritarne prirode glavnog toka socijalističke misli, bez obzira na pitanje pripadnosti Svetozara Markovića upravo toj struji socijalističke misli. Istina, Marković je tada (1870), pre praktične političke delatnosti u Srbiji, bio najbliži marksističkom doktrinarstvu i, u tom smislu, Stanojević je imao pravo kada ga je kritikovao kao autoritarnog socijalistu. Paradoks

²⁵) Dobar primer anticipacije često korišćenog argumenta za suspenziju političkih sloboda u socijalističkim zemljama, u doba "kapitalističkog okruženja", nalazimo u Stanojevićevom pitanju povodom Markovićevo stava da "slobodi" mora prethoditi uništenje kapitalizma: "Hoćete li vi tim da kažete da bi se sloboda morala obustaviti sve donde dok se ne uništi kapitalizam? Onda bi diktatura (izvinitel) vrlo dugo trajala, jer je kapitalizam čvrsto srastao sa današnjim društvom i dosta će vremena trebati dok se ovo iz osnova preobrazi i 'kapitalističko gazdinstvo uništi'" (IS, 259).

njihove polemike leži u činjenici da je Marković, nakon započinjanja političke aktivnosti u Srbiji, sve više ublažavao mladalačku doktrinarnu isključivost i bivao skloniji sintezi različitih socijalističkih učenja, dok je Stanojević postao, nakon boravka u Nemačkoj i izučavanja Markovih dela, veći marksista (npr. u polemici sa radikalima oko "nasleđa" Svetozara Markovića - IS, 263-290), nego što je to Svetozar Marković ikada bio. Otuda je shvatljivo da je on, naknadno, u ovom drugom periodu svoje političko-teorijske publicističke aktivnosti, isticao da u vreme polemike sa Markovićem nije poznao "naučni socijalizam" i da je Marković, u pogledu principa koje je zastupao, bio potpuno u pravu.²⁶

Ali, u vreme polemike sa Svetozarem Markovićem, Stanojević nije bio ni "autoritarni socijalista", niti "liberal" - on je bio "liberterski socijalista" koji, oslanjajući se na Prudona, pokušava da formuliše viziju socijalizma u kome bi bila sačuvana i politička sloboda i ostvarena ekonomska jednakost.²⁷ Ovo svoje stanovište Stanojević je formulisao kao odgovor na pitanje: "*kakav treba da je društveni sklop da bi antagonizam između politične i ekonomske slobode prestao, ne tražeći tome ishoda u ukidanju jedne ili druge od tih dveju sloboda, već zadržavajući ih obadve?*" (IS, 254 -kurziv, M.S.). Osnov za svoj "novi nacrt društvene reorganizacije" Stanojević nalazi u postojanju "tri apsolutne i osnovne slobode" (političke, moralne i materijalne) koje izvodi iz prirode društva i čoveka i koje, tek zajedno ostvarene, čine jedno društvo slobodnim.

²⁶) Sećajući se, nakon čitave decenije, njihove polemike, Stanojević ovako opisuje njene učinke u svom intelektualnom razvoju: "...Osetih grdne praznine u mojoj doktorskoj glavi, i uklonih se amo, u Minhen, gde sam pune tri godine (1871-3) kušao da na bogatoj ovdašnjoj biblioteci te praznine koliko toliko popunim....Svetozar, u onom sukobu sa mnom, silno je uplvisao na buduću naučni pravac kojim sam pošao, a ja sam mu na tome zahvalan" (IS 302).

²⁷) Ovo gledište zastupa i Laslo Sekelj u radu "Socijalistička teorija Dragiše Stanojevića", (neobjavljen rukopis), Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1985. godine.

Liberalni poredak počiva na garantovanju političke slobode, ali pošto pogrešno shvata materijalnu slobodu (kao što je slučaj anarhiju u kojoj pravo svojine nije faktički garanterano za nje građane) i ne obezbeđuje materijalnu nezavisnost nje građana, on za celokupnu klasu zavisnih nevladnika političku slobodu svodi na puku deklaraciju. Političko sloboda, tj. pravo, koje se može biti jednaki za sve, nije moguće ostvariti u društvu koje je zavisno na ekonomskoj nejednakosti. Otuda, po Stenopu, pravo na političke slobode "apsolutno" (tj. jednake za sve ljude, kao, sloboda, nezavisne od volje vlasti, čak i kada je ona demokratski ustanovljena isana kao volja većine), onda, da bi one bile stvarne, mora postojati ekonomska jednakost koju on ne određuje kao "materijalnu jednakost", već kao "materijalnu nezavisnost" (IS, 127). Svojim rečima, "ekonomska jednakost" nije zahtev "da svako ima isto koliko i drugi", već da svako bude materijalno nezavisan, tj. "da se svi obezbede od siromaštva" i, na taj način, svi budu u podjednako mogućnosti da ostvare svoju političku slobodu. "Jednakost u slobodi" je stvarna samo kada postoji "materijalna nezavisnost", kada je jednakost prava (na slobodu mišljenja, govora, udruživanja, na opšte i besplatno potpuno obrazovanje, itd., prave na opštom materijalnom sigurnošću i nezavisnošću. Materijalna nezavisnost je osigurana ako je "svaki čovek vlasnik", a vlasništvo je "apsolutno pravo svojine na proizvod našeg rada" (IS, 167). Da bi se pravo svojine univerzalizovalo mora se izvršiti "društveno prisvajanje celokupnog zemljišta sa svim onim što ga sačinjava", nakon čega bi se ono podelilo svim pojedincima koji bi na svoje proizvode (svoj rad) imali apsolutno pravo, ali ih ne bi mogli (nasledstvom i poklonom) prenositi na druge. Time bi se, osiguranjem jednog egzistencijalnog minimuma dovoljnog za materijalnu nezavisnost svakog pojedinca, omogućila nejednakost kao posledica različitih prirodnih sposobnosti, ali i (zabranom nasledstva i poklona) sprečila akumulacija kapitala u rukama pojedinaca koja bi za posledicu imala osiromašenje i zavisnost drugih. Materijalno nezavisna individua je politički slobodna udruživala bi se sa drugim u veće proizvodne celine, zadržavajući pravo da iz

njih istupi povlačeći svoj deo vlasništva. "Udruženi interesom u svom radu, ljudi će se ekonomijom udružiti u svome gazdinstvu, a ljubavlju i prijateljstvom u svojim zadovoljstvima...oni će zajedno stanovati u ogromnim i veličanstvenim zgradama, okruženi velikim lisnatim baštama, u kojima će se čuti pesma, muzika i veselje, i gde će se osećati sloga ljubav i sreća" - to je Stanojevićeva slika "savršenog socijalizma" ili "individualističkog komunizma" (IS, 182).

U odnosu na "autoritarni" socijalizam, Stanojevićev individualistički komunizam se bitno razlikuje u pogledu shvatanja države i njene uloge u rešavanju "socijalnog pitanja". Najkraće, Stanojević ovu razliku izražava sledećim stavom: "*Nećemo socijalizam koji ostvaruje država, a hoćemo slobodu pomoću države*" (IS, 181-kurziv, M.S.). Prvim delom ovog stava Stanojević ističe uverenje da se socijalizam ne može ostvariti putem države: "Sve što ja od države tržim jeste da se ne meša u stvari socijalizma u svojstvu države" (IS, 136). U pozadini ovog Stanojevićevog zahteva je razlikovanje "države" kao političko-administrativne organizacije i "društva" kao, od države nezavisne, ekonomske organizacije. Država, čiji radikalno-demokratski, republikanski model Stanojević ima u vidu, izražava volju većine građana, ali i počiva na priznavanju pet "apsolutnih političkih sloboda" (sloboda izražavanja misli, opšte pravo glasa, pravo na republiku, individualna sloboda i nepovredivost stana, pravo na permanentnu revoluciju protiv tiranije - IS, 176) kojima se štiti manjina (ove slobode su "iznad opšteg prava glasa", te ne mogu biti ukinute odlukom većine) i omogućava politička jednakost svih građana. Ovakvo Stanojevićevo shvatanje "države", po svom osnovnom usmerenju zaštite prava i sloboda pojedinca u odnosu na vlast većine (državu), je istovetno sa liberalnim konceptom. Ali, kao što smo videli u prikazu Stanojevićeve kritike liberalizma, ovaj model je nespojiv sa njemu korespondirajućom stvarnošću društva ekonomske nejednakosti. Drugim rečima, "država" zavisi od "društva" na taj način što je princip političke jednakosti i slobode (u sferi "države") neostvariv ako nije praćen principom ekonomske jednakosti, u

smislu socijalističkog načela materijalne nezavisnosti svih članova društva. Ali, smatra Stanojević, iz ovog odnosa zavisnosti države od društva (zavisnosti ostvarenja političke slobode od ekonomske organizacije društva), ne sledi i obrnuto da je moguće, kao što misle "državni" socijalisti, ostvariti socijalizam kao društvo ekonomske jednakosti intervencijom države, a da se, istovremeno, zadrži politička jednakost i sloboda. Državna intervencija u ekonomsku organizaciju (tj. u "društvo"), u situaciji kada većinu stanovništva čine posedničke klase, mora se pretvoriti u nasilnu diktaturu koja poništava političku slobodu, i kao izraz volje manjine, ne poštuje političku jednakost. Čak i kada postoji proleterska većina u jednom društvu ona, ako koristi državu za eksproprijaciju manjine vlasnika, stvara sebi protivnike koji, ukoliko im se ne ukinu osnovna politička prava, počinju borbu za povratak starog stanja. U oba slučaja, "čim se država uplete, pa hoće sama da ostvari ekonomsku jednakost, ona može izgubiti svoju političku jednakost", te, s obzirom na početnu diskrepanciju političke slobode i ekonomske nejednakosti, biće napravljen krug na čijem će kraju biti potvrđena ova diskrepancija, ali ovog puta sa ekonomskom jednakošću i političkom neslobodom: *"društvo će se naći u položaju u kome se mi nalazimo danas i stići će baš tamo odakle je i pošlo. Ne može se, izgleda, taj začarani krug nazvati progresom"* (IS, 180 - kurziv, M.S.).

Kako izaći iz ovog začaranog kruga, tj kako ostvariti "individualistički komunizam" u kome će država biti zasnovana na političkoj slobodi i jednakosti, a društvo na materijalnoj nezavisnosti svakog pojedinca? Stanojevićev odgovor na ovo pitanje je suprotan projektu "državnog socijalizma" - on polazi od striktnog razlikovanja "države" i "društva" i socijalizam određuje kao projekt evolutivnog, ekonomskog samoorganizovanja društva koje je autonomno u odnosu na državu, ali ima za svoju pretpostavku njeno postojanje na principima političke jednakosti i slobode. Nasuprot Svetozaru Markoviću koji je smatrao da politička sloboda može biti tek posledica ukidanja kapitalističkog gazdinstva, Dragiša Stanojević je isticao da "politička jednakost mora prethoditi ekon-

omskoj jednakosti", tj. da je liberalno-demokratska država okvir i pretpostavka rešenja socijalnog pitanja. U tom okviru u kome su stabilizovane i garantovane političke slobode, socijalistički preobražaj se odvija mirnim, evolutivnim putem, udruživanjem materijalno nezavisnih individua, na nivou lokalnih zajednica, opština, u kojima se lakše stvara socijalistička većina nego na globalnom društvenom planu. Razvijajući na primeru Francuske detaljan plan i proračun socijalističke transformacije na osnovu opštinske samouprave, prelaznog perioda sa "mešovitom ekonomijom" i suverenitetom opština u pogledu izbora tipa socijalističke organizacije proizvodnje, Stanojević u *Individualističkom komunizmu* izlaže čitav jedan projekt po kome se "socijalno pitanje" rešava tako što se radnicima-socijalistima daje kapital bez intervencije u tzv. "stečena prava" privatnih vlasnika. Ali, nezavisno od ovog njegovog plana kojim se operacionalizuje model društva slobode i jednakosti, zanimljivo je da on, za razliku od Prudona sa kojim se slaže u shvatanju društva kao skupa suverenih komuna (opština) u čije ekonomsko funkcionisanje i zadovoljavanje lokalnih interesa država nema pravo da se meša, ne negira funkcionalnu nužnost postojanja same države, tj. ne rastvara je u bezdržavno stanje (anarhiju) konfederalnog skupa komuna. Država je nužna, smatra Stanojević, kao garant "sedam apsolutnih sloboda" koje bi se, unutar neke od suverenih opština, mogle voljom većine poništiti i manjina bi bila izložena tiraniji bez države kao garanta tih sloboda. To je smisao drugog dela navedenog Stanojevićevog stava kojim on odbacuje "državni socijalizam": "Nećemo socijalizam koji ostvaruje država, a hoćemo slobodu pomoću države."

Nesumnjiva teorijska inspirativnost Stanojevićeve koncepcije "individualističkog komunizma" nije bila praćena njenim teorijskim ili političkim uticajem u Srbiji - obe knjige u kojima je bila izložena štampane su na francuskom jeziku i ukazivale su na Stanojevićevu težnju da se uključi u evropsku debatu o problemu socijalizma.²⁸ Sa stanovišta našeg sadašnjeg socijalnog iskustva

²⁸) Dragučica Stanoievitch, *La République*, Paris, 1870. i *Le*

i istorijske svesti, ne samo Stanojevićeva kritika "državnog socijalizma", već i njegova ideja sinteze liberalne države i društva zasnovanog na materijalnoj nezavisnosti svakog pojedinca pokazuje se, u tekućim raspravama o "socijalnoj državi", kao veoma značajna i aktuelna. Naravno, reč je o aktuelnosti samo opšte ideje, a ne i načina na koji je Stanojević predviđa njenu operacionalizaciju, načina koji je Svetozar Marković nazvao "sićušnim projektom da se ostave i ovce cele i kurjaci siti" i koji bi, da je bio komentarisano od strane Vladimira Jovanovića, svojim konstruktivnim, "reorganizatorskim" delom, verovatno poslužio za ilustraciju tvrdnje da se socijalisti "predaju igri uobraženja". Ali, ako se vratimo Jovanovićevoj polemici sa Markovićem, možemo zaključiti da je Stanojevićevo teorijsko stanovište iz 1870. godine, po svom individualističkom polazištu, isticanju "apsolutnih sloboda", shvatanju odnosa slobode i jednakosti, ideji demokratske države i kritici "državnog socijalizma", bliže Jovanovićevom liberalizmu. S druge strane, Markovićevo naglašavanje klasne borbe, proleterske revolucije i osvajanja države iz njegovog "ciriškog razdoblja" (1870.) kada je bio pod najvećim uticajem marksističkog dela Internacionale, vodilo ga je, pod uticajem srpskih prilika i ruskog socijalizma, u kasnije isticanje "zadruga" i "opštine", "naroda" i "samouprave", tj. u jedan način mišljenja koji, ako se izuzme shvatanje države, nije bio potpuno različit u odnosu na Stanojevićevo shvatanje socijalizma kao ekonomske organizacije "društva". Evolucija trećeg aktera ove rasprave, Dragiše Stanojevića, išla je suprotnim smerom - on je, u godinama nakon 1870. usvojio upravo ideju "državnog socijalizma" i na svom primerku *Republike* napisao: "Ova brošura je pisana pre čitanja Marksa. Ona sadrži mnogo zabluda".²⁹

Communisme individualiste, Nouveau projet reorganisation sociale, Geneve, 1870. Obe knjige su prvi put prevedene u okviru *Izabranih spisa Dragiše Stanojevića*, 1957. godine (prev. Miloš Jovanović).

²⁹) Cit. prema: Latinka Perović, *Nav. delo*, t. I, s. 254. (Autorov primerak sa ovom napomenom se nalazi u Biblioteci Arhiva Srbije).

Različiti teorijski pogledi na problem socijalizma koje smo pokušali da prikazemo, kao i promene u stanovištima njihovih zastupnika, formulisani su u socijalno-istorijskom kontekstu u kome "socijalizam", pojavom ideološkog i političkog rasepa u Ujedinjenoj omladini i organizovanjem prvih socijalista u političku grupu, prestaje biti akademska tema i postaje jedan od odgovora na pitanje o socijalnoj i političkoj transformaciji srpskog društva. Procena smislenosti i posledica pokretanja pitanja "socijalizma" u Srbiji s početka sedme decenije prošlog veka bila je, nezavisno od akademsko-teorijskog stava prema ideji socijalizma, glavna tema liberalne kritike prvih srpskih socijalista, kritike koja je predmet drugog dela ovoga rada.

II)

"Iz sredine srpske omladine sada se već obrazuje partaja koja je oduševljena načelima koja su istovetna sa načelima internacionalnog saveza" - piše maja 1870. godine u listu Ruske sekcije Međunarodnog udruženja radnika, Svetozar Marković, njen "agent-korespondent za Srbiju" u članku "Politični i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji."³⁰ Obrazovanje ove nove partije Marković je najavio još krajem 1868. godine u jednom pismu Ljubomiru Belimarkoviću u kome je izneo mišljenje da "treba da se organizuje radikalna partija...i tada da se otpočne borba protiv svega što je ustarelo - borba mladog naraštaja protiv starog" (CD, I, 238). Borba koju je Marković počinjao sa malom grupom svojih mladih istomišljenika, studenata okupljenih u Cirihi, bila je usmerena protiv "duha omatorelog liberalizma", oličenog u "autoritetima" koji liberalnim frazama vode *Ujedinjenu omladinu*

³⁰) Svetozar Marković, *Celokupna dela*, SANU, Beograd, 1987., t. II, s.85 (U daljem tekstu citate iz ovog izdanja označavamo sa CD uz broj stranice, neposredno u tekstu). Više o Ruskoj sekciji, srpskim studentima u Cirihi i njihovom odnosu prema Bakunjinu i njegovom sporu sa Marksom u Internacionalni, videti u: Milan Subotić, "Bakunjin i srpski socijalisti sedamdesetih godina prošlog veka", *Filozofija i društvo*, CFDT, Beograd, 1987.g., s.259-278.

i, istovremeno, podržavaju režim u Srbiji stvoren nakon ubistva kneza Mihaila. Mladom naraštaju koji predvodi Svetozar Marković, beogradski liberali koji od Ristića i Blaznavca "prose malo slobode za bogalja - srpski narod", liče na "matore kačiperke": "Njihove liberalne fraze to su fališni zubi, fališna kosa, belilo i rumenilo kojim se kiti kačiperka" (CD, II, 159). Demaskiranje ove liberalne "šminke", ukazivanjem na zavisnost beogradskih liberala od Namesničke vlade ("njihov komad leba zavisi od milosti nekoliko vlasnika"), Marković 1868/69. godine vrši kritikom oba strateška cilja srpskog liberalnog pokreta - programa ostvarenja "spoljašnje" i "unutrašnje" slobode. U članku "Velika Srbija" (1868) on prebacuje, sada već "bi všoj opoziciji", što sa Namesništvom nastavlja Mihailovu viziju ujedinjenja srpskog naroda u "jaku i veliku Srbiju", centralizovanu državu pod vlašću ujediniteljske dinastije, državu koja je, po Markovićevom mišljenju, "protivna interesima srpskog naroda u temelju."³¹ Na unutrašnjem planu, on kritikuje Namesnički ustav iz 1869. godine kao izdaju liberalnih načela o "unutrašnjoj slobodi" formulisanih na Svetoandrejskoj skupštini 1859. godine i, u prihvatanju ovog Ustava od strane liberala, vidi još jednu u nizu "srpskih obmana". Radikalizacija Markovićeve kritike politike beogradskih liberala vodi ga, pod uticajem ruske kritičke misli i upoznavanja sa "društvenom i političkom borbom u Evropi", do socijalističkog ("radikalnog") stanovišta sa koga se kritika političke prakse liberala ne koncipira više kao kritika njihove nedoslednosti, već kao kritika ograničenosti samog liberalizma kao teorijske pozicije.

³¹) Ovu tezu Marković obrazlaže predviđanjem unutrašnjeg poretka i međunarodnog položaja ostvarene "Velike Srbije": "Velika Srbija morala bi kupovati prijateljstvo u neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda; morala bi sve više i više trošiti na vojenu silu; sve više zavoditi centralizaciju sa svim dobrima što ih ona donosi, sve više da opterećava narod sa raznim dacijama (po svoj prilici bilo bi i državnog duga) i ranije ili docnije takva politika morala bi se završiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u kneževini u 'Velikoj Srbiji' bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji" (CD I, 193).

Pre Svetozara Markovića i pre ubistva Mihaila Obrenovića, Dragiša Stanojević u polemici sa Stojanom Boškovićem počinje kritiku beogradskih liberala i ističe da, "po ubeđenju i po karakteru" ne pripada ni konzervativnoj ni liberalnoj stranci, već "radikalnoj" - onoj "koja niti dopunjava ni popravlja, već iz temelja ruši", da bi novo stanje stvorila (IS, 76). Stanojevićeva kritika nacionalnog romantizma srpskih liberala predstavljala je, po Stanojevićevim rečima, "reakciju protiv zanosnog pouzdanja u sile naše, protiv preteranog i nerazumnog uzdizanja umne i fizičke sile naše, kako što se tiče prošlosti, tako i sadašnjosti"³² (IS, 85). Ali, nakon donošenja Namesničkog ustava njegova kritika beogradskih liberala (S.Boškovića, Al. Vasiljevića, Lj. Kaljevića i M. Kujundžića) ima neposredno političko značenje - njihov liberalizam je "privotran" a oni su se, stajući uz Namesništvo, priklonili "veri dinastičkoj" dok se u Evropi rađa "nova era" radikalne demokratije.³³ Svojim bivšim đacima u Srbiji Stanojević je 1870. godine poručivao da "stvore novu partiju radikalne demokracije" koja će, uz politička načela liberalizma, ostvariti i reorganizaciju društva u duhu socijalizma jer je, zbog nedostatka političke slobode i socijalne nerazvijenosti Srbije, "socijalizam tako reći preči u nas nego na zapadu" (IS, 202-205). Napadajući Vladimira Jovanovića

³²) Nasuprot Boškovićevog veličanja "srpstva" i Jovanovićevog isticanja "osnova snage i veličine srpske", Stanojević je pisao: "Budimo jednom iskreni, priznajmo da smo slabački i maleni, okanimo se uobražene unutarnje neke sile naše, tako ćemo bolje mane svoje saznati, poznaćemo se bolje, pa ćemo lakše i temeljnije i lečiti ono što nas boli... Mahnimo se prošlosti, slabost je to prošlosti divotnost svoje sadašnjosti dokazivati, majušno je to pabirčiti stihice po narodnim pesmama i njima naše vrline dokazivati, mahnimo se, velim, i prošlosti i hvalisanja pa se uzdamo u budućnost i radimo za nju" (IS, 74-75). Ova Stanojevićeva opravdana kritika nacionalnog romantizma srpskih liberala gubi iz vida da i oni, upravo zato što imaju svest da smo "slabački i maleni", moraju u prošlosti da traže osnov za "uzdanje u budućnost", tj. da je njihov nacionalni romantizam funkcionalno nužan, s obzirom na faktičko stanje srpskog naroda.

³³) "Čemu se sprema Srbija, a šta se pripravlja na Zapadu?". (Pančevac, 21.9.1869.), *Izabrani spisi*, s. 106-118.

kao "dinastijaša" i "agenta beogradske vlade", Stanojević se deklarirao kao zagovornik "socijalne republike" u Srbiji, a uprkos svojoj polemici sa Svetozarem Markovićem i neslaganja sa nekim načelima i sredstvima Internacionale, pisao je da je Internacionala "partija" sa kojom se najviše slaže i "pod čijom zastavom vojevati nikad se ustezao ne bi" (IS, 218).

Markovićeve i Stanojevićeve borbe "pod zastavom Internacionale", protiv beogradskih liberala, otpočeta je i vođena u okviru *Ujedinjene omladine srpske*. Njih dvojica, uprkos oštrih reči izrečenih u polemici oko shvatanja socijalizma, zajedno sa grupom mladih članova *Omladine* (Nikola Pašić, Vladimir Ljotić, Raša Milošević, Đura Ljočić i dr.) pripremili su i pred V skupštinu *Omladine* štampali "Predlog petnaestorice za organizaciju omladine srpske" na osnovu kojeg je trebalo reformisati *Ujedinjenu omladinu*. Ovim Predlogom, dotadašnje razlike oko viđenja omladinskog rada, uređenja "Mlade Srbadije", odnosa prema namesničkom režimu u Beogradu i drugim spornim pitanjima, dobile su oblik otvorenog frakcijskog rasepa *Omladine* na dve suprotstavljene, jasno profilisane struje - liberalnu i socijalističku. Prema predlogu petnaestorice, nasuprot dotadašnjem ideološkom "šarenilu" koje je prikrivano najopštijim deklaracijama o "prosveti", "narodu" i "napretku", "Omladina mora imati jedno opšte uverenje šta je istina priznata naukom u pogledu na društveni i državni stroj naroda, na njegovo materijalno stanje, na školu i crkvu."³⁴ Određujući "državu" kao "skup slobodnih opština" i iznoseći jednu vrstu političkog programa (koji uključuje Stanojevićevu ideju o nužnosti "materijalne nezavisnosti" svakog pojedinca), petnaestorica su jasno stavili do znanja "šta je istina priznata naukom". Frakcijskom borbom oko uticaja na "pravac omladinske radnje", koja je na samoj Skupštini završena bez pobednika, kompromisnom nagodbom obe sukobljene strane, manifestovana je težnja socijalističke struje da "Ujedinjena omladina od nacional-

³⁴) "Predlog petnaestorice za organizaciju omladine srpske". *Pančevac*, br. 72. 1870. (kurziv - M.S.)

nog pokreta postane politička partija sa programom i u društvenom pitanju.³⁵ Nastala, po zamisli Vladimira Jovanovića (1866.), kao izraz i organ nacionalnog jedinstva, udruženje čiji je primarni cilj buđenje svesti o nacionalnom i kulturnom jedinstvu srpskog naroda kao preduslovu njegovog političkog ujedinjenja ("spoljašnje slobode"), *Omladina* je, po mišljenju socijalista, morala postati politička partija sa jasnom kritičkom distancom prema unutrašnjem uređenju Kneževine i vizijom "ujedinjenja srpstva" koja se razlikuje od one vladajuće u Beogradu. Odnos prema Namesništvu je postao politička vododelnica unutar *Omladine* - nekadašnja kritičnost prema Mihailovom režimu kojem se izražavalo liberalno usmerenje *Omladine*, zamenjena je, po mišljenju socijalističke, radikalne grupacije, koalicionom podrškom beogradskih liberala Ristićevoj i Blaznavčevoj vladavini zarad funkcija i real-politike. Na prethodnoj, IV skupštini *Ujedinjene omladine* (u Kikindi, 24-28. avgusta 1869.), politički predmet spora - odnos prema Namesništvu i Ustavu iz 1869. godine, tj. stanju u Kneževini - otvoreno je manifestovan u raspravi oko predloga Alimpija Vasiljevića da *Omladina* podrži "novo stanje" u Srbiji.³⁶ Otuda je razumljiv pokušaj Vladimira Jovanovića da, pred novu skupštinu, kritikujući Markovićevo viđenje stanja u Srbiji, utiče na sprečavanje rascepa

³⁵) Latinka Perović, *Nav. delo*, t. II, s. 325.

³⁶) Alimpije Vasiljević je štampao u "Srbiji" (br. 96/1869) svoj "Predlog za iduću omladinsku skupštinu" u kome je predložio donošenje deklaracije po kojoj: "Ujedinjena omladina srpska s radošću pozdravlja novo ustavno stanje koje je sada nastupilo u Kneževini Srbiji. Ona smatra da se tim novim ustavom, koji je izraz suglasne volje naroda i vlade srpske, bez svakog tuđinskog uticaja, ujemčava samostalan i slobodan razvitak narodnom životu. S toga će omladina biti vazda protiv onih, koji bi svakojako mračnim putovima išli protiv toga ustava. Ujedinjena omladina srpska želi i radiće da se život naroda srpskog u Kneževini razvija samostalno i slobodno, na osnovu novog ustava, a pod vladom dinastije Obrenovića" (kurziv, M.S.). Kada se imaju u vidu kritike Ustava od strane Svetozara Markovića i Dragiše Stanojevića, usvajanje ovakve deklaracije bi njih i njihove istomišljenike praktično isključilo iz *Omladine*. Posle velike polemike, deklaracija je povučena i nije nikada usvojena od strane *Omladine*.

Omladine objavljivanjem članka u "Srbiji", (koji potpisuje sa "Mnozina", tj većina), pod rečitim naslovom: "Ne dajmo se razjediniti."³⁷ U članku Jovanović ističe da: "poziv celokupne Omladine jeste da bude nad političnim strankama, a ne da se sama u stranku pretvori", tvrdeći da "buncanje 'vjeropodanog sočinitelja' o '*radikalnoj partiji*' u omladini jeste proizvod zapaljenog mozga" koji "priviđa razne tabore i crvene barjake i u sredini mladog srpstva, koje celokupno jednim duhom diše, duhom bratstva, slobode i napredka." Videći u Markovićevoj kritici starijih, liberalnih omladinaca, težnju za "ulogom vođe" mladih članova,³⁸ Jovanović ističe da "omladina ne priznaje za svoga vođu nijednu ličnost", da u njoj nema parijske discipline i da je njen program, definisan 1866. godine, još aktuelan i važeći.

Borbom oko uticaja na *Ujedinjenu omladinu* i uređivačke politike njenog organa "Mlade Srbadije", počinje javna polemika Svetozara Markovića (kome se pridružuje i Dragiša Stanojević) i Vladimira Jovanovića. U ovoj polemici najistaknutijih predstavnika dve različite generacije okupljene u *Omladini*, na stranicama "Mlade Srbadije", "Pančevca", "Zastave", "Narodnog prijatelja" tokom 1870. godine, razdvajaju se putevi negdašnjih saboraca, a teorijska i politička uverenja zastupaju se sa puno strasti i ličnog animoziteta i, neretko, kombinuju sa političkim denuncijacijama. Kako su stanovišta Svetozara Markovića i, u manjem obimu, Dragiše Stanojevića u ovoj polemici u literaturi često i iscrpno

³⁷) "Srbija", br. 69/1970. (19. juni)

³⁸) Ovu optužbu za liderske ambicije, uputila je i "Srbija" mladim kritičarima koji su joj prebacivali napuštanje ranijih načela, u redakcijskom tekstu "Šta smo hteli i šta sada hoćemo": "To su većinom živahni, prilično sujetni, nestrpljivi ljudi koji bi želeli da se što pre i pošto poto na političkom polju istaknu napred, ne priznavajući ništa što je pre njih rađeno". Aluzija na Svetozara Markovića, nesvršenog studenta tehnike, je očigledna u ovoj napomeni redakcije: "Zamislimo kako bi to izgledalo u drugim srećnijim i naprednijim zemljama kad bi mladići koji se još školuju izlazili sa svojim političkim programima misleći da se ti programi mogu ostvariti!" (Srbija, br. 42/12. april 1870.)

razmatrana,³⁹ ovde ćemo izložiti kritiku početaka socijalističkog pokreta u Srbiji koju u ovoj polemici formuliše Vladimir Jovanović. Pri tom, umesto istoriografske rekonstrukcije toka ove polemike, pokušaćemo da, problemskim pristupom, izdvojimo neke ključne kritičke argumente kojim Vladimir Jovanović dovodi u pitanje smislenost i zasnovanost same pojave socijalističkog pokreta, kako unutar *Omladine*, tako i u socijalnom kontekstu Srbije.

Osnovni Jovanovićev kritički argument protiv *srpskog* socijalističkog pokreta može biti sažet u njegovoj tezi o "Don-Kihotskoj borbi" srpskih socijalista.⁴⁰ Drugim rečima, Jovanović je, sasvim nezavisno od svog stava prema samoj ideji socijalizma, smatrao da u socijalnoj stvarnosti Srbije ne postoji osnov za formiranje socijalističkog pokreta, da "socijalizam" može biti teorijsko-akademska tema ali da, za razliku od situacije razvijenih zapadnih zemalja, on nema nikakvu socijalnu osnovu u Srbiji. Beležeci u svojim *Uspomenama* sećanje na diskusiju sa srpskim studentima-socijalistima u Cirihu 1870. godine, diskusiju koja je prethodila javnoj polemici sa Svetozarom Markovićem, Vladimir Jovanović piše da ih je tada uveravao "da nije bilo razloga za isticanje 'socijalističke' zastave, jer odnosi između kapitala i rada u stočarsko-ratarskoj Srbiji nisu ni izdaleka onakovi, kakovi u razvijenim industrijskim državama stvaraju socijalistične probleme."⁴¹ Srbija je "raj malog posednika" - "sopstvenost je rasparča-

³⁹) Pored, već klasičnih, radova Slobodana Jovanovića (*Svetozar Marković, delovi iz Vlade Milana Obrenovića*), Jovana Skerlića (*Omladina i njena književnost, Svetozar Marković*), u mnoštvu radova o Svetozaru Markoviću ovoj temi je posvećeno dosta prostora - naročito: Vitomir Vuletić, *Misao i reč Svetozara Markovića*, (Vrnjačka banja, 1975.), Miladin Životić, "Svetozar Marković i srpski liberalizam", *Sociološki pregled*, 3/1971, Latinka Perović, *Nav. delo*, t. II

⁴⁰) Vladimir Jovanović, "O 'radničkom staležu' u Srbiji", *Pančevac*, br. 74 (13. IX 1870.)

⁴¹) Vladimir Jovanović, *Uspomene*, BIGZ, Beograd, 1988. Ova Jovanovićeve diskusija (svađa) sa srpskim studentima u Cirihu je kasnije poslužila Svetozaru Markoviću i Dragiši Stanojeviću da

na na nebrojene male imaoce, koji obično sami privređuju" - pa je isticanje borbe za "radenički stalež" istovetno sa jurišom na vetrenjače. Srbijanski inokosni seljak kome zakon zabranjuje da otuđi i založi onaj deo poseda koji je dovoljan za osiguravanje egzistencijalnog minimuma, koji sam sa porodicom obrađuje svoju zemlju, nije "radenik", u evropskom značenju te reči, proleter nasuprot kome stoji akumulirani kapital. S druge strane, "staleži", u feudalnom ili u rano-kapitalističkom značenju te reči, sa povlasticama ili monopolima, u Srbiji u kojoj su svi građani pred zakonom jednaki, a narod izrazito demokratskog duha, ne postoje. Otuda, smatra Jovanović, nije jasno šta Marković misli kada tvrdi da je u Srbiji "položaj radenika više ili manje analogičan sa opštim položajem radničkog sveta u Evropi", te da "po tome, i celi njihove moraju biti jednake i putovi analogični" (CD, II, 85). Jovanovićev zaključak je da "socijalizam" u Srbiji može biti samo "strani espap" koji donose đaci sa strane, bez osnova u društvenoj stvarnosti. Sličan argument izlaže i Vladan Đorđević u svojoj polemici sa Svetozarem Markovićem, u "Jedinstvu" 1872. godine. I po njemu, "u Srbiji nema radničkog pitanja u zapadnom smislu, jer u nas nema nikakve industrije, nema fabričkih radenika."⁴² Istina, on ne negira postojanje "ekonomskog pitanja" u smislu postojanja siromaštva i bede, ali, za razliku od Markovića, predlaže palijativne mere za njihovo ublažavanje, a rešenje "faktičke nepravde" u ekonomskom životu vidi posredstvom "slobodnih ustanova" i "intenzivnim vaspitanjem naroda".

Razlika između socijalne stvarnosti i strukture Srbije i razvijene, industrijske Evrope, na koje upućuju Jovanović i Đorđević u svojoj kritici, bili su, naravno, svesni i Svetozar Marković i Dragiša Stanojević. Ali, iz tih razlika, oni su izvodili suprotan

prave aluzije na izvore sredstava za Jovanovićevo putovanje u inostranstvo ("beogradska Vlada"?), a Jovanoviću da pravi aluzije o Markovićevim vezama sa Rusima ("ruski agent"?).

⁴²) Vladan Đorđević, "Otvoreno pismo g. Svetozaru Markoviću", u: *Savremenici o Svetozaru Markoviću*, (ur. Vitomir Vuletić), Rad, Beograd, 1976. s.126)

zaključak: po Stanojevićevim rečima, upravo s obzirom na nerazvijenost Srbije, "socijalizam je tako reći preči u nas nego na zapadu", jer, usled siromaštva, "u nas je skoro ceo narod proleter" (IS, 202). I po Svetozaru Markoviću, društveni i politički razvitak Srbije je išao u tom pravcu da, uprkos "maloj sopstvenosti", proces osiromašenja seljaštva "ceo narod stavlja u jedan stalež proletarijata" (CD, II, 81). Nasuprot "narodu" kao "radeničkom staležu", stoji u Srbiji neproizvodna klasa, "birokratija" čiji je položaj analogan položaju "kapitalista" na Zapadu. Otuda, na temelju ove analogije, Marković konsekventno izvodi zaključak da "klasna borba" u Srbiji mora imati oblik "uništenja birokratske sisteme",⁴³ a socijalna kritika primarno ima oblik kritike "države". Ova kritika, za razliku od one koju formulišu liberali, mora biti "radikalna", tj. ne sme biti upravljena na "popravak" birokratskog sistema, već na njegovu destrukciju koja se poklapa sa rekonstrukcijom "ekonomskih odnošaja" po socijalističkim načelima koji "državu" čine izlišnom. U protivnom, sudbina Srbije je *ponavljanje* zapadnog puta društvenog razvitka koji rezultira borbom radnika i kapitalista. Ključno pitanje koje se postavlja pred Srbiju je, po Markovićevom mišljenju, "kako da ne idemo tim putem", tj. kako da "uštedimo" sve muke tog puta na čijem kraju nas čeka nužnost socijalističkog preobražaja. Njegov odgovor je jednostavan - ono što nas čeka na kraju, bolje odmah uraditi i, na taj način, izbeći "purgatorijum" kapitalističkog razvoja: "Očigledno treba najpre da izučimo kako su došli ti (zapadni-M.S.) narodi u današnje stanje, pa da se dobro čuvamo da neradimo to što su oni radili. To će nam u isto vreme osvetliti put, kojim *treba* da idemo ako želimo sebi napretka" (CD, II, 94). U suprotnom, "ovako kao što oće naši liberali i naša krasna vlada da nas reformišu... mi ćemo ići istim putem, kojim su išli svi narodi na zapadu" (CD, I, 237).

Jovanovićeve i Đorđevićeva kritika pokreta Svetozara Mark-

⁴³) "Ja kao prvu potrebu u Srbiji smatram *uništenje birokratske sisteme*", pisao je Marković u "Srpskim obmanama" (CD II, 36).

ovića koja smjera na ukazivanje njegove strukturne, socijalne neutemeljenosti u Srbiji, ne problematizuje ovu ključnu ideju "preskakanja" i "skraćanja" društvenog razvoja po kojoj je moguće zadržati njegove dobre i izbjeći loše strane, tj. "stvoriti bogatstvo u narodu" a, istovremeno, "izbjeći onu podielu u društvu koja postoji na zapadu" (SS, II,160). Jovanovićeva argumentacija se zadržava na tvrdnji da je "socijalizam" jedna vrsta lažnog problema u Srbiji, da bi onda, u drugom pravcu, od strukturne neutemeljenosti socijalističkog pokreta prešao na njegovu funkcionalnu štetnost s obzirom na rešavanje pravih problema Srbije. Drugim rečima, Jovanović smatra da je pokretanje "socijalnog pitanja" 1870. godine, po svojim posledicama i s obzirom na primaran zadatak srpskog naroda i postojeće srpske države, štetno za jedinstvo *Omladine* kao nacionalnog pokreta i da slabi snage za rešavanje primarnog zadatka - nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. "Za jedan narod, smatra Jovanović, rastrgnut na delove, kao što je srpski narod, ne može biti važnijeg, prečeg i svetijeg zadatka, nego da koncentruje svoje snage, energije u radnji i borbi za svoje oslobođenje i ujedinjenje."⁴⁴ To je pravi problem pred kojim stoji srpski narod, a isticanje "socijalnog pitanja, pitanja socijalizma" (za koga, kao što smo videli, Jovanović smatra da nema stvarnog osnova u samoj stvarnosti) vodi "mravljenju intelektualnih snaga srpskih" i narušava neophodno jedinstvo. "Nacionalna zastava", a ne "zastava Internationale", treba da ujedini sve snage za rešenje problema "spoljašnje slobode". Primat nacionalnog pitanja nad socijalnim, smatrao je Jovanović, očigledan je svakom ko poznaje stanje u Srbiji i položaj srpskog naroda. S jedne strane, imamo Kneževinu koju ne potresaju socijalne borbe klasa poput onih u zapadnim zemljama i koja ide tegobnim i sporim putem reformi države u liberalnom i demokratskom duhu. S druge strane, veliki delovi srpskog naroda su pod vlašću Turske i Austrije. Iz ove dve činjenice, Jovanović izvodi zaključak da je ostvarenje "spoljašnje slobode" za srpski

⁴⁴)Vladimir Jovanović, *Uspomena*, s.271.

narod primarni istorijski zadatak koji se može usaglasiti i sa stalno "otvorenim pitanjem" unutrašnjeg, političkog ustrojstva Kneževine. U ranijoj kritici Mihailovog apsolutizma Jovanović je i sam isticao povezanost i međuzavisnost ova dva aspekta slobode - unutrašnjeg i spoljnog. Ali sada, nakon otpočinjanja unutrašnjih reformi u "slobodnjačkom", "narodnom" pravcu (sa svešću o sporosti i nedorečenosti tog procesa pod Namesničkom vladom), Jovanović u prvi plan ističe problem spoljnog oslobođenja i ujedinjenja. Markovićev projekat "uništenja birokratske sisteme" mu, sa tog stanovišta, izgleda kao štetan radikalizam koji, pozivajući se na jednu utopiju, uništava ono što Srbi u Kneževini imaju (državu), a ono što nemaju - nacionalno ujedinjenje - ostavlja po strani. Markoviću, pak, ovakvo Jovanovićevo stanovište predstavlja dokaz njegovog "dinastijaštva" i izdaje stvari slobode nakon smrti kneza Mihaila i prihvatanja saradnje sa Namesništvo⁴⁵. Nasuprot Jovanoviću on ističe da ne bi "potrošio ni kap mastila, a kamoli kap krvi zato da se jednoj dinastiji uveleća broj podanika", jer on vidi oslobođenje i ujedinjenje "pod dinastijom Obrenovića... kao najveću nesreću za srpski narod" (SS, II, 134). Za njega, "oslobođenje jednog naroda od tiranije drugog naroda (je) samo jedan kolut u lancu drugih sloboda" koji, ako nije praćen "unutrašnjim oslobođenjem", tj. ako narod oslobođen od "spoljnog tiranina" ostavlja pod vlašću svog, "unutrašnjeg" tiranina, ostaje uzaludan i bez smisla (SS, II, 144). Oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda Marković želi narodnim ustankom - revolucijom koja bi, istovremeno, ostvarila i unutrašnju i spoljnu slobodu: narod u Kneževini oslobodila birokratske vlasti, a Srbe van Kneževine oslobodila tuđinske tiranije (SS, II, 134). U oba ova aspekta oslobođenja, rešenje "socijalnog pitanja" je od suštinske važnosti - u Kneževini ono je primarno, a van Kneževine ono je bitno povezano sa "načelom narodnosti" jer, smatra Marković u duhu Internacionale, radnici u Beču i Pešti

⁴⁵ U pismu Vladimiru Jovanoviću, 4. jula 1870. godine iz Ciriha, Svetozar piše: "Svaki čovek koji ume da misli mora kazati da ste izgubili pamet posle 29. maja 1868." (O II, 173)

nisu i ne mogu "u samoj stvari" biti neprijatelji srpskom zemljoradniku, pa Srbi za svoju "narodnu nezavisnost" u Austriji, moraju "tražiti oslonca u svima elementima...koji se tako snažno pokazuju u radničkim skupovima" (CD, II,85). Za Jovanovića, "unutrašnja sloboda" je stvar političkih reformi u liberalnom duhu (narodni suverenitet, narodna skupština, političke slobode), a ne stvar "socijalne revolucije" koja, rešavajući nepostojeće "socijalno pitanje", dovodi u pitanje i samu "državu" rastvarajući je u skup "socijalnih opština". Tim pre, što bez te države (Pijemonta) ujedinjenje "pod zastavom narodnosti" postaje zavisno od neizvesne sudbine internacionalnog "radničkog" pokreta, a ne od snage i duhovnog, kulturnog i političkog jedinstva celokupne nacije čiji je jedan deo već stvorio državu. Zastupajući ideju povezanosti unutrašnje i spoljne slobode za vreme vladavine kneza Mihaila (koju je kritikovao upravo polazeći od te ideje), Vladimir Jovanović u namesničkom režimu Kneževine vidi postignuti minimum ostvarenja unutrašnje slobode koji, iako nije optimalan, daje osnov za "energični rad" na ostvarenju ujedinjenja i nacionalnog oslobođenja. Otvaranje "socijalnog pitanja" u Srbiji (Marković) i insistiranje na formi njene države (Stanojević), čini mu se kao nepotrebno "cepanje" nacionalnih energija koje odvlače pažnju sa primarnog istorijskog zadatka. Svi ostali elementi njihovog spora (rasprava o "nauci", prošlosti srpskog naroda, romantičkom uznošenju "javnog duha srpskog" ili zastupanja "realnog pravca" u mišljenju) mogu se razumeti kao ideološki izvod osnovnog opredeljenja oko odnosa "sloboda-država-nacija". Vladimir Jovanović je, polazeći od liberalnog ideala "slobode" (političke i ekonomske), pristajao na kompromis sa postojećom državom koja ga bar delimično ostvaruje, zarad "nacije" koja, ujedinjena i oslobođena, ima demokratske potencijale da ga potpunije ostvari. Svetozar Marković je, polazeći od ideje "potpune slobode" ("svestranog razvitka" koji je posledica rešenja "socijalnog pitanja"), odbacivao postojeću ("birokratsku") državu, a nacionalno oslobođenje video u internacionalnom bratstvu "slobodnih ljudi i ravnopravnih radnika", ujedinjenih na ruševinama postojećih država

"u savez opština, županija, država - kako im najudesnije bude". Prvi je razmišljao kao državnik, drugi kao revolucionar. Između ova dva načina mišljenja, sasvim opravdano je tvrdio Marković u svojoj "Poslednjoj reči g. V. Jovanoviću", nije bilo ničeg "solidarnog" - jedan se spremao za ministarski kabinet, a drugi za "majstorsku radionicu ili seosku kolibu" (SS, II, 139). Sudbina slobodarskog pokreta koji je formiran na Jovanovićevim idejama pokazala je da logika "države" i "politike" dovodi do raskoraka ideja i dela - već je Marković pisao o "libercima na rečima, despotima na delu", anticipirajući stvarnost vladavine liberalne stranke pod Ristićevim vođstvom. (SS, II, 138). Sam Marković je, s druge strane, preranom smrću i mučeničkim životom sačuvan od iskušenja vlasti, a njegove ideje od testa stvarnosti. Time je obezbedio posebno mesto u srpskoj političkoj tradiciji, ali oba politička pokreta - radikalski i socijalistički - koja su se (opravdano ili neopravdano) pozivala na njega kao svog rodonačelnika, pokazala su raskorak načela i dela koji nije ništa manji od onog koji je Marković prebacivao beogradskim liberalima. U političkoj evoluciji Markovićevih mladalačkih sledbenika koji su, nakon njegove smrti, osnovali Radikalnu stranku uočava se ironični obrt koji opravdano ističe Slobodan Jovanović: u pogledu političkih ideja i političkog programa, Radikalna stranka se "sve više pretvarala u jednu političku stranku, koja je svoju radnju nadovezivala na radnju one iste liberalne stranke od 1858, za koju je Marković tako malo mario."⁴⁶ Manji deo Markovićevih sledbenika (oko Mite Cenića), koji je nastojao da sačuva socijalistički, mladalački duh svoga učitelja, svoju doktrinaru vemoš je platio političkom marginalizacijom. Kasniji socijalistički pokreti u Srbiji, socijaldemokratske i boljševičke ideološke formacije, uspostavljali su "spoljašnji" kontinuitet sa Markovićevim idejama i njegovim dobom i, naglašavajući pojedine aspekte njegove misli, smeštali ga na počasno mesto u muzeju ideoloških prethodnika.

⁴⁶) Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković", s. 141.

U oceni prikazane liberalne kritike ideje socijalizma i socijalističkog pokreta u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka moguća su dva osnovna pristupa - "immanentni", tj. onaj koji polazi od rekonstrukcije istorijskog problemskog sklopa u kome se spor liberalne i socijalističke misli toga vremena odvija i, drugi, "transcendentni pristup" kojim se sa nekog "spoljašnjeg" stanovišta (današnje istorijske svesti i socijalnog iskustva) rekonstruišu dve paralelne tradicije između kojih se jedna preferira kao "istorijski" ili "epohalno" superiorna. Ovaj drugi pristup, ako pođemo od već pominjanog raširenog uverenja o "trijumfu liberalizma" i slomu socijalističke alternative, vodi nas reafirmaciji stanovišta srpskih liberala kao "pobedničke strane" u prikazanom sporu. Ovim zaključkom bi, samo sa obrnutim predznakom i rezultatom, ponavljali metodski postupak decenijama vladajuće tematizacije ideja i pokreta Svetozara Markovića. Naime, sa retkim izuzecima, u istraživanje ovih ideja i pokreta, kao i u njihovo poređenje sa konkurentskom liberalnom tradicijom, polazilo se sa već utvrđenim stavom o "progresivnosti" one političke tradicije čiji je rodonačelnik u Srbiji bio Svetozar Marković, da bi se, onda, na istorijskom materijalu tražila potvrda i ilustracija tog stava. Ponavljanje ovog postupka, sa izmenjenim polaznim stanovištem i, nužno, suprotnim zaključkom, više bi govorilo o promeni stanovišta istraživača nego o "samoj stvari". Otuda, smatramo da je prvi, problemski pristup primereniji, u istoj onoj meri u kojoj je i teži. On bi podrazumevao procenu političkih ideja kao odgovora na određene probleme koje, koristeći saznanja socijalne istorije, formulišemo kao ključne probleme nekog vremena. On bi se, dalje, odvijao na dva plana: na prvom bi se ispitala "subjektivna perspektiva istorijskih aktera", tj. tražio odgovor na pitanje kako problem koji identifikujemo kao centralni problem tog vremena vide autori kojima se bavimo. Na drugom nivou, formirala bi se procena "objektivne perspektive", tj. procena "objektivnog značenja" različitih "subjektivnih perspektiva" s

obzirom na početno određen problemski sklop.

Bez ambicije da u ovoj studiji sledimo ovaj drugi metodski model u svoj njegovoj kompleksnosti, pokušaćemo, na kraju, da naznačimo problemski sklop koji nam može poslužiti za jednu analizu i ocenu dometa liberalne i socijalističke misli u Srbiji onoga vremena. Najkraće, centralni problem koji je stajao pred devetnaestovekovnom Srbijom možemo nazvati imperativom ubrzane modernizacije u kojoj je, od patrijarhalno-seljačkog društva, skupa lokalnih zajednica čiji je način života i mišljenja "konzerviran" pod turskom vladavinom,⁴⁷ trebalo stvoriti integrisano "društvo" i modernu "državu" kojom bi se Srbija uključila u evropsko okruženje. Svest o ovom problemu, formulisanu u različitim terminima, imaju svi politički akteri u Srbiji, a razlike među njima se tiču sredstava njegovog rešavanja i opisa željenog cilja. Ako sada ostavimo po strani apsolutistička sredstva (lične vladalačke moći, oligarhijske grupacije ili konzervativne elite) koja, po svom krajnjem cilju polaze od ideje države u kojoj se "regulom" i "stegom" ovaj proces ubrzava, ostaju nam liberalni i socijalistički odgovori na ovaj problem. U radovima srpskih liberala (njihova "subjektivna perspektiva") ovaj problem se artikuliše u terminima "materijalnog napretka", "nauke" i "prosvete" (u sferi društva), a "slobode", "prava" i "narodnog suvereniteta" (u sferi države), dok obe sfere ujedinjuje pojam "nacije". Osobine nacije ("srpski duh") su osnov mogućnosti unutrašnje slobode, a slobodna nacija je temelj državnosti (spoljne slobode). Otuda oni u buđenju i jačanju "srpstva" ne vide samo integrativnu snagu koja "ujedinjuje" srpski narod, već i, postuliranjem određenih slobodarskih vrednosti u samo "biće" srpske nacije, potkrepljuju svoje uverenje o mogućnosti razvoja srpskog društva i države u skladu sa njima savremenim dostignućima evropskog građanskog

⁴⁷) Efekte izostanka razvoja pod turskom vlasti naglašava Svetozar Marković: "Kad je propalo tursko gospodstvo, srpski narod je upravo produžio svoj unutarnji razvitak onde gde je bio zaustavljen kada je potpao pod tursku vlast" (*Srbija na istoku*, BIGZ, Beograd, s.55).

društva i liberalno-demokratske države. Najkraće rečeno, srpski liberali polaze od zapadnoevropskog socijalno-političkog razvoja (privatna sopstvenost, tržište, parlamentarizam, prava i slobode pojedinca), a osnov za taj razvoj u Srbiji vide u njemu odgovarajućim osobinama "nacionalnog duha" i sopstvenoj ulozi političke elite koja izražava spoj "evropske nauke" i srpske demokratske tradicije. Po njima, Srbiju čeka kontrolisani proces ubrzanog evolutivnog razvika čiji konačni cilj ne transcendira postojeće forme socijalnog i političkog života. Ovo je tačka u kojoj se prvi srpski socijalisti razilaze sa liberalima - po njima, u okviru zapadnog građanskog društva formirana je klasa koja će biti njegov "grobar" i koja će, socijalnom revolucijom, ukinuti postojeću državu kao oblik političke zajednice. Nasuprot evolutivnog dostizanja već zastarelog socijalnog ideala, Srbija treba da pođe od njegovog najsavremenijeg oblika formulisanog u kritičkoj nauci i da, napuštajući započeti pogrešni pravac razvika građanskog društva i birokratizovane države, sve svoje umne snage (oličene u "novim ljudima") iskoristi za njegovo ostvarenje. Srećna okolnost koja joj to omogućava, smatra Svetozar Marković, je činjenica da je "savremeni ekonomski ideal blizak u načelu onom ekonomskom stroju koji postoji u zadruzi", te da, ako se pođe od onih "ekonomskih odnošaja koji su bili u srpskom narodu", onda bi se "usavršavanje proizvodnje i ličnosti razvilo mnogo brže". Otuda, Markovićevo viđenje ("subjektivna perspektiva") rešenja problema razvoja Srbije uključuje i povratak prošlosti (patrijarhalnoj Arkadiji i njenim ustanovama) i maksimalističku viziju budućeg društva (usavršene proizvodnje i slobodne ličnosti), jedan spoj nespojivog.

Ako sada, subjektivne perspektive naših aktera uporedimo sa procesom modernizacije evropskih društava koji možemo najopštije opisati kao proces individualizacije i raspada izvorne normativne saglasnosti socijalnih aktera, funkcionalnog diferenciranja i rasta strukturne kompleksnosti "društava", iznalaženju institucionalnih mehanizama ("država") kojim se rastuća socijalna kompleksnost integriše, onda možemo približno odrediti stepen njihove ideološke

dis/funkcionalnosti u odnosu na ovaj proces. Stav srpskih liberala, u pogledu koncepta "društva" i njemu odgovarajućeg uređenja "države", pokazuje se saglasan sa glavnim tokom procesa modernizacije, dok se njihova vizija "nacije" kao horizonta izvorne normativne saglasnosti pokazuje kao ideološka figura koja treba da harmonizuje i ublaži neizbežne socijalne i političke napetosti koje nužno prate raspad tradicionalnog društva. Markovićeve antcipacija ovih negativnih posledica transformacije tradicionalnog srpskog društva, bez obzira na njegov pozitivni program koji se pokazuje kao "utopija" u odnosu na proces modernizacije, predstavlja najvredniji deo njegovog stanovišta. Kritička svest o "purgatorijumu" kroz koji je srpsko društvo moralo prolaziti omogućavala je bar delimično ublažavanje njegovih najgorih posledica.⁴⁸ Za kasnije pokušaje i rezultate nasilnog ukidanja ovog "purgatorijuma" u ime "svetle budućnosti", Svetozar Marković nam ne može biti odgovoran.

⁴⁸) Na primer, u stavu Svetozara Miletića da "nije dosta republika reda, nego i republika rada; nije dosta republika prava, nego i republika pravde; nije dosta republika slobode, nego i republika opšteg blagostanja, republika života" ("Zastava", Novi Sad, 5. IV 1871)

SUMMARY

A Spelling of Liberty: Studies on Genesis of Liberal Thought in Serbia of XIXth Century

Within three studies of the book author is about to present leading scientific results worked out in research project devoted to genesis of liberal thought in Serbia of XIXth Century. After the original concept of the project (handled under supervision of V. Kostunica in Institute for Philosophy and Social Theory) author have centered his research interest on the first, formative period (1848-1868) leaving aside its subsequent prospects and genesis outside of Serbia (e.g. within the liberal movement in Vojvodina). Above all inclined to the history of political ideas, author deals with history of liberal movement, of political and legal institutions within the social history of Serbia inasmuch as it is necessary to be familiar with the meaning and scope of early Serbian liberalism on the ground of solid understanding.

Therewith author gives a plea for methodological approach as to be much more favorable if liberal ideas are observed as an response to open questions of time, then historically and monographic elaboration of social, political and legal history. By preferring the problems concerning the 'rule of law', relation of Serbian liberal thought to conservative romanticism of Russian Slavophiles as well as relation to ideas of socialism and first socialist in Serbia as its main topics, author beholds the merit of his approach in the prospect of reactualisation of Serbian liberal tradition within the current debates on breakdown of 'real socialism' and democratic restitution of postsocialist societies. As being written during 1989-90, these studies for point of departure have had themes that, in the author's opinion, in its actuality overcome mere antiquarian interest of historiography for they contribute to revival of unjustly neglected and suppressed traditions in our political life and thought.

Therefore in the first study under the title "An Contribution to the History of the Rule of Law in Serbia" author launched with debates on the

state of law (*Rechtsstaat*) and 'rule of law' as opened within the time of sharpened crisis as a hallmark of social and system-integration in socialistic societies. Supporting the thesis that 'rule of law' (in both of its meanings, German and Anglosaxonian) could not be managed to meet with type of constitution of real socialism and pointing up its roots in liberal political thought, author is being searching for the very first designations and articulations of the very idea in the national liberal-democratic political tradition. The first undeveloped form of it was given in the eve of I Serbian insurrection (1804) in Bozidar Grujovitch's conception of the value of laws and its relation to the liberty. Author follows development of that ideas until to the first critiques of state and law exposed in the radical manner at the beginning of 1870th in the work of the first Serbian socialist, Svetozar Markovitch.

Seetled as an contribution to the history of idea of state of law, in aforementioned study these individual efforts are embraced that in author's opinion contributed to further development of the idea as being paradigmatical for state and legal development of Serbia in the formative period 1804-1870. Thus in the second part of the study corresponding distinctive topics are examined: a) critique of the despotic rule of Duke Milos Obrenovitch given by Vuk Stefanovitch Karadjitch; b) political and legal conceptions of Dimitrije Davidovitch author of the first Serbian Constitution; c) legislative activity and political attitudes of Jovan Hadjitch. In despite of all noticeable differences author aims at to reveal common ground among these pioneers of Serbian liberalism as given in the idea of constitutional and lawful restraints of ruling power. To the patriarchal absolutism as given in the rule of Duke Milosh they opposed with the idea of constitutional division of power, setting up the state institutions and written laws to secure legal and economic well-being and liberties of citizens. These ideas, with exception of Davidovitch's stressing the 'national right of the Serb' and role of people's assembly, have made the basis of the opposition group in historiography labeled as Constitutional-defenders. After 'Turkish constitution' was proclaimed (1838), they have deposed Duke Milosh from the throne (1839) and afterwards Duke Mikhailo Obrenovitch (1842) in behalf of Alexander Karadjordjevitch whose rule they supported until 1858.

Third part of the study contains appraisal of critiques of Constitutional-defenders' regime caused with lack of political right as warranted by law, vacancy of people's representative bodies and substitution of duke's oligarchy by oligarchy of bureaucracy. That critique was pronounced by first Serbian liberals as the group of intellectuals educated on Western Universities. For the starting point they have had idea of people's sovereignty and devotion to the national tradition as a suitable basis to reaffirm the political role of people's assembly in restriction and control of executive power and to

make civil and political liberties warranted through constitution and laws.

In further exposition the crucial points of radicalization and maturing of liberal ideas in Serbia are illuminated: a) from by Kant inspired and in hegelianism speculatively founded moderately fashioned liberalism as it shows itself in the work of Dimitrije Matitch former professor of law at the High School (1848); b) beyond the juvenile liberalism of Jevrem Grujitch leader of Youth's movement formed in flux of occurrences and echoes of 1848 culminating at Saint Andreja's Assembly in 1858; c) concluding with the analysis of theoretical and political conceptions in the work of Vladimir Jovanovitch as a key figure in ideology of liberal movement in Serbia 1858-1868 and former founder of United Serbian Youth. Thus author provides profound analysis of Serbian liberals' political activity within two decades led by the program of opposition to the 'rule of police' that marked Constitutional-defenders' regime fused with enlightened absolutism of Mihailo Obrenovitch and its critique with background in European experience of parliamentary rule. Author have distinctively stressed their confidence in Serbian national tradition as a firm ground to set up modern state with institutional mechanisms warranting and protecting basic rights and liberties of citizens.

But in spite of that after 1868 remarkable change have taken place. as an outcome of liberals' merging with Government and after the new Constitution was proclaimed as a realization of liberal reforms in the manner of forthright compromise. As remarkable aftermath of that change author maintains the work of Svetozar Markovitch with its severe critique of Serbian liberal movement as a defective effort towards europeisation of Serbia. Remaining part of the study yields elucidation of Markovitch's radical deserting of whole foregoing political development in Serbia in favour of synthesis between the ideas of socialism and patriarchal Serbian tradition that under the rule of its mentality conceives institution of state as a grand 'zadruga' and closely connected to that 'law' substitutes with consultation and agreement. Terminating with period of seventh decade of XIXth century author points out that subsequent development of idea of 'rule of law' remains under two tenets: first, of doctrinally tempered efforts towards its realization; second, by opposing to it in behalf of vigor mentality of patriarchalism and populism hostile to abstract rules whatsoever as well as to differentiation between the 'state' and 'society'.

In the second study 'Serbian Liberals and Slavophilism conceiving outstanding conjunction of Western liberalism and national romanticism its relation to social thought of Russian Slavophiles is scrutinized. Author lead here off with the thesis of Yugoslav historian Milorad Ekmechitch that policy of Serbian liberals gathered around Jovan Ristich as a key-figure, were under strong influence of Russian Slavophiles through their *Poslanice*

Srbima (*Epistle to Serbs*, 1860). In Ekmehitch' view this influence show itself as an "effort to infer national aspirations of the Serbian people from learning of Orthodox Church", and thus Serbian liberal thought is presented as fashioned through Balcanian echo of the well-known quarrel between "Westernians" and "Slavophiles" in Russia. Dwelling on this thesis in the second part author is about to yield in analytical manner content of *Poslanica* including its theoretical background as given in social thought of Russian Slavophiles. In third part are exposed political ideas of Serbian liberal movement from 1868., notably ideas of Vladimir Jovanovitch as a leader of the movement. In conclusion these ideas are juxtaposed with main tenets of slovinophiles' social and political thought.

Thus analysis provided ground to prompt the main tenets of difference between of Serbian-liberal's social and political thought and that of Russian Slavophiles. First, there is emphasized secularity in political thought of Serbian liberals postponed with tradition of Enlightenment and therefrom prevailing positivism regarding the roles of science and education in social and historical development. One must notice also their strong feeling of national peculiarity as opposed to Slovinphiles' vision of the union of all Slovinian peoples framed with orthodox religion. Last but not least, Serbian liberals favoured political institution of the West as an standard for reform of Serbian state. In the light of these differences resemblance's of Serbian liberals and Slovinphiles, concerning national romanticism and idealization of the past, dwell on radically different motives and the ends: inasmuch as Slovinphiles maintained the recurrence to the genuine forms of social living and traditional values of Slovs as urgent in the face of the West, Serbian liberals in these very forms observed the ground to fashion an modern state that abide by the values of the parliamentarianism.

Subsequent corroboration of Serbian liberal government with Slavophiles committees author discerns as prolonged on account of motives and interests of political rather than of ideological sort. Article terminates with thesis that Serbian liberalism, being an venture to "overleap" history by support of synthesis of tradition and modernity, as well as the social thought of Russian "Westerners" suit to the type of "modernism of undeveloped".

Concluding study of the book titled as "Liberal Critiques of Idea of Socialism and its first Representatives in Serbia" contains analysis of relation between early Serbian liberalism and idea of socialism including the political engagement of its founders in Serbia. While in previous study relation of Serbian liberals to Slovinphiles as a specific form of conservatism was scrutinized, author concludes the whole matter with other important issues, namely relation of liberal thought to socialism as other

radical tradition in political thought at the end of sixties and the beginning of seventeenth of XIXth century. In the first part of study criticism of socialistic idea is exposed as being given in the work of Vladimir Jovanovitch "Socialism or Social Question from Ancient Times until Nowadays" (1874) in juxtaposition with the reply given by Svetozar Markovitch. Reconstructing these two polemically opposed theoretical positions author points to the work of Dragisha Stanojevitch as an remarkable venture towards synthesis of liberal and socialistic values (liberties and social justice). In spite of that author claims that whole polemic as seen on the level of theoretical dispute, hardly overcomes the echoes of disputes in Europe of that time. Nevertheless the importance of that dispute makes itself conceivable within the social and political context of Serbia. That means if both concepts are reflected as a troubles aimed to resolve huge problems originated out from disintegration of a patriarchal community that founds itself under the pressing of hastened modernization.

To that feature of polemics between Serbian liberals and socialists author have devoted second part of his study. As a key topic of analysis author preferred the split within United Serbian Youth itself on two fractions that aroused along the poles in polemics: liberal and socialistic (or radical). Relating to our up to now historiography that specifies itself by giving the honour mostly to socialistic fraction in polemic, author have accentuated basic argument given by liberals that setting up the 'social question' in the manner of socialism makes itself a 'false problem' throughout. The argument had its support with thesis that socialism as a social movement in Serbia lacks any sound social grounds whatsoever. On the other hand, by provoking the split socialists in liberals' opinion have very realization of primarily historical goals of Youth-movement enclosed in the program - to realize national unity and to set up Serbian state - made more troublesome.

Providing in detail the argumentation given by both side of the controversy author through immanent approach aimed to illuminate sound and feeble traits of both camps whose polemical opposition was doomed to persist until nowadays.

Whole book is permeated with author's intention not only to provide mere information on the basis of historical material but above that to reconstruct the problem-setting that in its configuration shows its actuality far beyond the mere antiquarian interest. If this goal in reader's opinion shows itself as transparently managed author would maintain his original plan as successfully rendered.

SADRŽAJ:

PREDGOVOR

5

I

PRILOG ISTORJI IDEJE PRAVNE DRŽAVE U SRBIJI

9

II

SRPSKI LIBERALI I SLOVENOFILSTVO

107

III

**LIBERALNE KRITIKE IDEJE SOCIJALIZMA I NJENIH
PRVIH ZASTUPNIKA U SRBIJI**

159

SUMMARY

205

Milan Subotić
SRICANJE SLOBODE
prvo izdanje 1992.

Glavni urednik
mr Đokica Jovanović

Urednik izdanja
mr Đokica Jovanović (Gradina)
dr Vojislav Koštunica (IFDT)

Recenzent
dr Latinka Perović

Lektor i korektor
Redakcija

Likovna oprema
Dragan Momčilović

Izdavač
IRO GRADINA-NIŠ
i
INSTITUT ZA FILOZOFIJU I
DRUŠTVENU TEORIJU- BEOGRAD
(za izdavača dr Božidar Jakšić)

Štampa
QuatroPress-Beograd

Tiraž
1000 primeraka

CREDIBEL
BANKA

CIP - Katalogizacija u publikaciji Narodne biblioteke Srbije,
Beograd

329.12 (497.11) "18"

SUBOTIĆ, Milan

Sricanje slobode: (studije o počecima liberalne političke misli
u Srbiji XIX veka)/ Milan Subotić. - (1. izd.). - Niš: Gradina:
Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 1992. -
(Beograd: QuatroPress)- 209. str. ; 20 cm. - (Biblioteka Relacije)

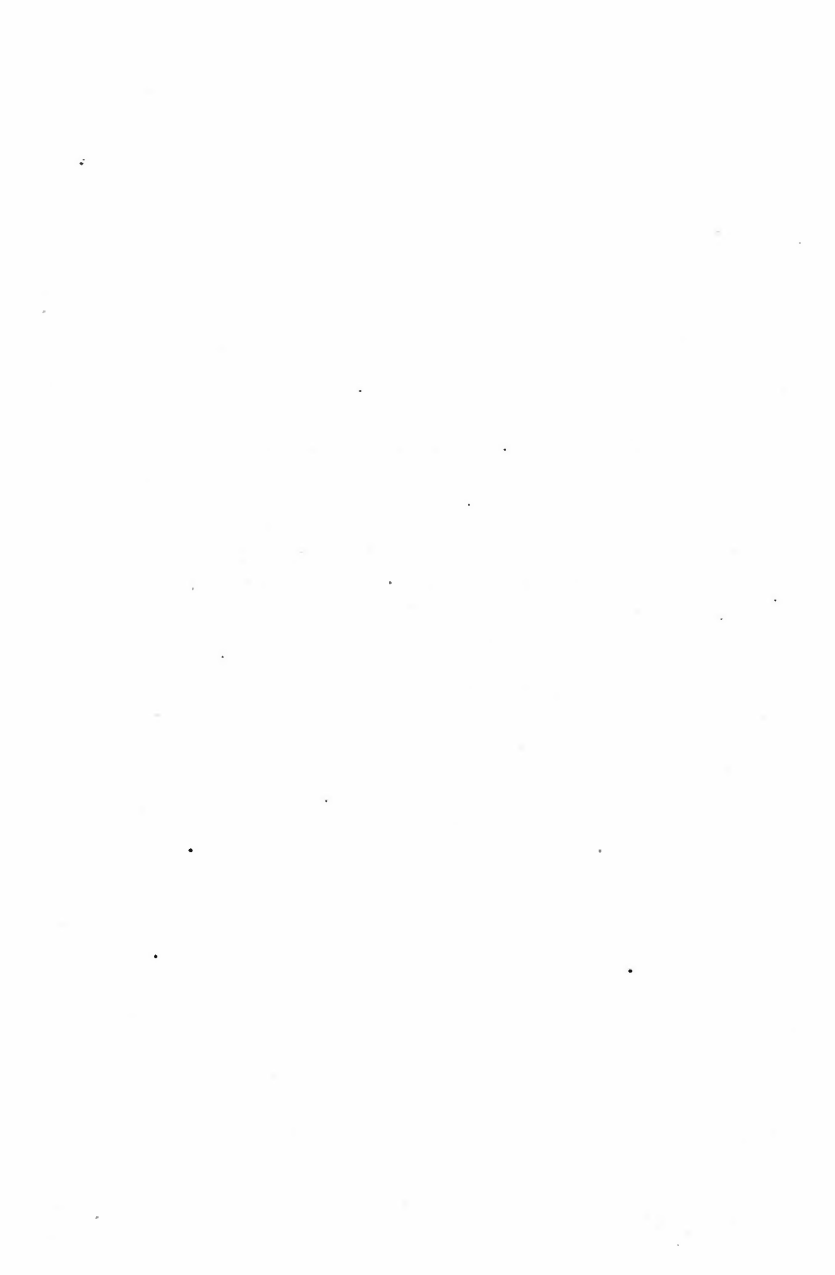
Tiraž 1000. - Summary.: A Spealling of Liberty: Studies on
Genesis of Liberal Thought in Serbia of XIXth Century.
ISBN 86 - 7129 - 008 -0

321.01 (497.11) "18"

a) Liberalizam -Srbija -19 v

b) Srbija -Politička istorija -19v

8998156

MILAN
SUBOTIĆ

SRICANJE
SLOBODE

GRADINA